ШИМОН РЕДЛІХ

РАЗОМ І НАРІЗНО В БЕРЕЖАНАХ

Поляки, євреї та українці, 1919–1945

ДУХ І ЛІТЕРА
Київ, 2007

SHIMON REDLICH

TOGETHER AND APART IN BRZEZANY

Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945

ШИМОН РЕДЛІХ

РАЗОМ І НАРІЗНО В БЕРЕЖАНАХ

Поляки, євреї та українці, 1919–1945

Видання друге

ДУХ І ЛІТЕРА
Київ, 2007

Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства
Інститут юдаїки

Редакційна колегія бібліотеки:
Л.Фінберг (голова), Г.Аронов, Р.Ленчовський,
М.Петровський, М.Феллер

Ця книга є унікальною спробою автора дослідити події, що відбувалися у Східній Галичині і в його рідному місті Бережанах у період між 1919 і 1945 роками, поглянути на них не лише очима людини, яка ще дитиною пережила страхіття війни і Голокосту, а й очима інших учасників драми – поляків, євреїв, українців і німців. Це не просто ретельне історичне дослідження складних стосунків між етнічними групами, не просто спогади про мирні "янгольські" довоєнні часи, про трагічний період нацистської окупації і звірства енкаведистів під час панування совєтів. Це також пошук людяного й доброго в людині, пошук пояснення того, що робить із неї нелюда. Автор книги професор Шимон Редліх – один з небагатьох євреїв східногалицького міста Бережани, якому вдалося вижити в той страшний час, і сталося це завдяки українській родині Концевичів і польській родині Кодогних. Він знайшов у собі сили повернутися в минуле і розповісти нам про нього.

Відповідальні за випуск:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Науковий консультант: *Жанна Ковба*
Переклад з англійської: *Наталія Вельбовець*
Редагування: *Наталія Вельбовець, Мирон Петровський*
Комп'ютерне макетування: *Тамара Жук*

УДК 947.78:323.15(=162.1+411.16)

Р33 **Редліх Ш.** Разом і нарізно в Бережанах */Видання друге.* Перекл. з англ. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. — 289с.

ISBN 966-7888-37-1

На обкладинці використано фото Ірини Пастернак

© Шимон Редліх
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2007

Пам'яті
Тетяни Концевич і
Кароля Кодогного

ЗМІСТ

Від автора..... .9
Глава 1. Моє повернення.....13
Глава 2. Близькі й далекі сусіди.....35
Глава 3. Добрі роки, 1919–1939.....58
Глава 4. Совєтська інтерлюдія, 1939–1941.....117
Глава 5. Німецька окупація, 1941–1944.....140
Глава 6. Останній рік, 1944–1945.....206
Глава 7. Їхнє повернення.....224
Епілог.....240
Інтерв'ю.....244
Примітки.....247
Бібліографія і скорочення.....266
Карти.....278

ВІД АВТОРА

Написання цієї книги справа не стільки вибору, скільки необхідності. Деякий час я розмірковував над тим, щоб написати про моє дитинство в Бережанах*, місті у Східній Галичині. Для тих, чиє дитинство скінчилося раптово і передчасно, хапатися за життя перед катастрофою – це все одно, що триматися за якір корабля, який тоне. До того, як німці окупували Бережани, я був щасливою, безтурботною і улюбленою дитиною шести років. І саме до цих кількох нормальних передвоєнних років я послідовно і свідомо повертався за розрадою і надією. Мене вабило оживити моє далеке минуле.

Реальне написання моєї історії зіткнулося з неподоланними труднощами, і не в останню чергу з тими, які були породжені моїм ремеслом. Як історик я добре знаю, що покладання тільки на пам'ять при записі минулого приховує в собі багато пасток. Понад те, мої автентичні дитячі спогади були доволі спорадичними і мізерними. Була також ще одна причина мого внутрішнього опору. Чи заслуговували мої власні тяжкі випробування на те, щоб про них говорити? Стримуваний цими перешкодами, я шукав шляхів, щоб задовольнити потребу писати. Незабаром я зрозумів, що моє дитинство або те, що я пам'ятав про нього, складалося з місць перебування, ландшафтів і, щонайбільше, з

---

* Хоча назва цього міста за Польщі була – Бжежани, у книзі вживатиметься сучасне його написання – Бережани, адже книгу видано українською мовою. Решту географічних назв Східної Галичини подано у польському варіанті. – *прим. авт.*

людей, з якими я поділяв життя до війни. Справді, саме досліджуючи моє рідне місто і розпочавши писати про нього, я почав відновлювати в пам'яті своє дитинство, яке я пристрасно бажав пригадати, і досвід Війни, який упродовж багатьох років намагався притлумити.

Намагаючись реабілітуватися після травми, ми часто ховаємо разом із болісними спогадами і ті, які варто було б пам'ятати. Деякі з найдостойніших людей у моєму житті, ті, хто врятував його, багато років були жертвами моєї спроби забути минуле і побудувати нове життя. Пройшло майже півстоліття, перш ніж я зміг висловити свою вдячність Каролю Кодогному, поляку, чия родина постачала нас їжею, коли ми ховалися у зруйнованому Бережанському гетто, і Таньці Концевич*, українській жінці, яка дала нам притулок у своєму домі в ближньому селі Рай.

Повернення до місць і людей початку мого життя затрималося не лише через Залізну завісу. Крах комунізму полегшив подорож, але перед поверненням треба було також зруйнувати психологічну стіну, яку багато з тих, хто вцілів, спорудили, щоб відгородитися від травматичного минулого.

Повернення до Бережан не було схожим на намір з'їздити до Лондона чи Нью-Йорка. Воно пробуджувало пам'ять про сповнені болю втрати, а також про надзвичайну людську доброту.

Бережани століттями були домом для поляків, євреїв і українців. Війна і Голокост розірвали на частини це багатоетнічне місто, і від нього лишилися тільки історичні записи і спогади колишніх мешканців. У цій книзі я зробив спробу відтворити Бережани мого дитинства, його складність і багатоманітність. Використовуючи письмові джерела й інтерв'ю, я спробував розібратися в польсько-єврейсько-українському трикутнику якомога ретельніше і неупередженіше, даючи можливість почути різні голоси.

---

* Танькою її називали односельці. – *прим. перекл.*

Ті бережанці, з якими я зустрічався і розмовляв, ділилися зі мною своїми спогадами про відносно мирні довоєнні роки, а також про трагічні події, що прийшли з війною. Незважаючи на байдужість, жадібність, ненависть і вбивства, які пережив мій народ, я певною мірою співчував складній і трагічній історії поляків і українців. Це співчуття може вочевидь з'являтися в тих, хто був поєднаний чимось таким, чого вже більше не існувало. За півстоліття після того, як ми роз'єдналися за найгірших і найтрагічніших обставин, я зробив спробу відновити життя, що було до того, як настала темрява. Мій обов'язок також полягає в тому, щоб розповісти, як припинило своє існування довоєнне багатоетнічне місто Бережани.

* * *

Дослідження і написання цієї книжки стало можливим тільки завдяки допомозі і добрій волі багатьох людей. Насамперед я хочу висловити найщирішу подяку тим бережанцям – євреям, полякам і українцям, які погодилися розкрити своє життя і згадати про минуле. Без їх щиросердя ця книга не була б написана.

Проводити інтерв'ю мені допомагав Вацлав Вежбєнєц з Польщі, який супроводжував мене під час візиту до Бережан, а також Ярослав Грицак, Віктор Сусак і Наталія Нарольська з України і Ейнат Рубінштейн і Техіла Сагі з Ізраїлю. Я вдячний їм усім.

Я хотів би висловити мою подяку працівникам бібліотеки та архіву Яд Вашема і Центральному сіоністському архіву в Єрусалимі, Центральному державному історичному архіву у Львові, Державному архіву Тернопільського району в Тернополі і Центральному органу управління юстиції з переслідування злочинів націонал-соціалістів у Людвігсбурзі.

Я хотів би висловити мою вдячність пану Леоніду Фінбергу, який багато зробив для того, щоб цю книгу було опубліковано українською мовою.

Я вдячний пані Наталії Вельбовець за прекрасний переклад цієї книги, а також пану Мирону Петровському за її редагування.

Як завжди, я у великому боргу перед моєю родиною: дружиною Джуді і дочками Шломіт і Ефрат. Вони супроводжували мене у цій довгій подорожі, підтримуючи мене своєю любов'ю і розумінням.

Нарешті, найголовніша моя дяка – Каролю Кодогному і Танці Концевич, без яких я б не вижив і не написав би цю історію. Саме їм і їхньому гуманізму в розпал варварства присвячена ця книга.

1

МОЄ ПОВЕРНЕННЯ

Був сонячний і спекотний серпневий ранок 1991 року. Ми щойно приземлилися у крихітному, пошарпаному Львівському аеропорту. Я повертався до цієї частини світу після сорокашестирічної відсутності. Я залишив її у серпні 1945-го, після чого кілька років жив у Лодзі (Польща) до своєї еміграції до Ізраїлю, де живу й досі. Я їхав до Львова з дружиною-американкою Джуді і двома дочками-"сабрами" – Шломіт і Ефрат. Шломіт була названа на честь мого батька Шломо, а Ефрат – на честь мого дідуся Ефраїма-Фішля. Обох було вбито у Бережанах під час війни.

Аеропорт, який колись бачив кращі дні, був моїми воротями до Бережан, що в дев'яноста кілометрах на південний схід від Львова. Настав час, коли я почав ганятися за моїм минулим і дитинством. Я знову й знову вивчав мапу міста і старі родинні світлини. Я одночасно мріяв і боявся повернутися. На щастя, моя родина погодилася супроводжувати мене. Вони завжди були охочими партнерами у моїй гонитві за минулим. Мені потрібна була їхня підтримка. Я передбачав і побоювався емоційного перебігу подій і не хотів залишатися на самоті.

Перше знайоме обличчя, яке я упізнав, було з фото, що його мені надіслали Концевичі, – українська родина, яка сховала нас під час війни. Це була красуня Таня, онука Таньки. Вона сказала

нам, що її старенька й недужа бабуся наполягла на подорожі вибоїстою на всьому шляху від Бережан дорогою, щоб зустріти нас в аеропорту. Аня, дочка Таньки і матір Тані, не змогла приїхати і чекала нас вдома. За кілька хвилин ми обнімалися і цілувалися. Моя дружина розчулилася до сліз. Я намагався бути стриманішим. Танька, чий зовнішній вигляд зараз був абсолютно мені незнайомий, плакала і весь час називала мене "мій маленький хлопчик". Хоча Танька і Таня наполягали, щоб ми негайно їхали з ними до Бережан, ми вибачилися і сказали їм, що приїдемо наступного ранку. Я не знав, чого чекати від провінційних Бережан, і вирішив зробити Львів – велике місто, в якому я заздалегідь домовився про деякі зустрічі – нашою тимчасовою базою. Того ж вечора у нашої дванадцятирічної Ефрат піднялася висока температура і жахливо запалилося горло. Я збентежився і навіть вирішив вирушити до Бережан сам. Джуді переконала мене зачекати. На щастя, за день стан хворої почав покращуватися.

Коли ми, нарешті, вирушили, я був у дуже великому напруженні. Дорогою до Бережан я намагався пригадати його ландшафт і архітектуру. Мені нетерпеливилося побачити знайомі місця. Я сподівався знову пережити певні моменти, що жили в моїй пам'яті і уяві. Спочатку ми пішли до Таньки. Коли ми наблизилися до її будинку, я здивувався, чому не можу впізнати його. Виявилося, що вони побудували новий будинок на місці старого. Ось де ми ховалися місяцями на вузькому горищі над хлівом. Чоловік Таньки був відправлений на примусові роботи в Німеччину, а вона залишилася з двома дітьми, – дев'ятирічною Анею і п'ятирічним Геньом.

Колись молода і сповнена енергії, Танька тепер була старою жінкою, що ледве пересувала ноги. Вона весь час повторювала свою розповідь місцевою говіркою, яку я ледве розумів. Танька пам'ятала, як вона несла мене на спині кілька кілометрів сніжною і хо-

лодною ніччю. Вона також згадала, як знайшли когось із євреїв, яких вона ховала до нас, і як її ледве не покарали за це. Сталося чудо, як вона запевнила, і її відпустили. Саме тоді несподівано з'явилися моя тітка Мальча і Вово, і вона не відвернулася від них. Не можу осягнути, як ця проста сільська жінка змогла ще раз ризикнути своїм життям і життям власних дітей. Танька наполягала, щоб ми лишилися, проте я побоювався ночувати тут. Я не почувався у безпеці в цій українській сільській околиці. Я не був готовий до щонайменшого ризику. Місце, де мені було так безпечно в ті жахливі часи, не було достатньо безпечним зараз. Чому так сталося? Очевидно, відповідь на це питання у відносності безпеки. Після переховування на горищі, в гетто, дім Таньки був захистком. Тепер велике місто здавалося безпечнішим, ніж провінційні Бережани. Чи, може, це було моє непевне побоювання українських селян і українських бійців-підпільників часів війни – бандерівців, які могли причаїтися десь тут, у підпіллі? Ввечері ми вирушили до Львова. Я був пригнічений і спустошений.

Наступного ранку ми повернулися до Бережан. Можна було насправді впізнати тільки декілька місць. Напевно, єдиним з них, яке я точно впізнав, був міський майдан – Ринок і ратуша. Поруч, на невеличкому пагорбі навпроти ратуші стояла українська церква і дві кам'яні статуї обабіч входу. Іншим напівзабутим місцем була напівзруйнована бережанська синагога із залишками її колишньої краси. Це було місце, куди я часто ходив з батьком і дідусем Фішлем по суботах і святах. З туману пам'яті проступали *біма*[*], *арон гакодеш*[**] з його срібними левами, і я відчував святкову атмосферу.

---

[*] Біма (на івриті – "платформа") – місце, де стоїть кантор, правлячи службу або читаючи сувій Тори. – *прим. перекл.*

[**]Арон гакодеш (на івриті – "священний ковчег") – шафа в синагозі, де зберігають сувої Тори. – *прим. перекл.*

Найбільше я прагнув знайти будинок, де ми жили до війни, і будівлю в гетто, де ми ховалися на горищі перед тим, як перебратися до Таньки. Якоїсь миті я подумав, що впізнав їх, але наступної хвилини я вже не був певний. Ми були на вулиці Колейовій, дуже близько до ратуші. Колись це була частина гетто. Я дивився на світло-коричневий житловий будинок і був майже впевнений у тому, що ми жили там і ховалися на горищі. Я ввійшов усередину і піднявся сходами. Вхід на горище був замкнений. Я не наважився постукати в двері когось із мешканців і спитати ключа. Я вийшов на вулицю, не впевнений більше ні в чому. Я ходив довкола і шукав знайомі будинки й місця. Знайти їх було неможливо. Здавалося, вони просто щезли. Цілі квартали в центрі міста було перебудовано. Там, де колись стояли будинки, росли дерева. Мені хотілося полинути назад у часі, але не було нічого, за що можна було зачепитися. Я ганявся за тінями. В пам'яті є такі уламки, які ніколи не стулити у щось ціле. Мої мапи і малюнки мало чим могли зарадити. Назви вулиць декілька разів мінялися, з польської на німецьку, потім на російську і врешті на українську. Польські Бережани стали українським містом. Його колишня краса все ще проглядала крізь зруйновані фасади деяких старих будинків навколо Ринку. Там, де колись був єврейський цвинтар на схилі Окописька по дорозі до села Рай, росли бур'яни і валялися розбиті надгробки. Ось де мого батька майже півстоліття тому було розстріляно і кинуто у загальну могилу під час останньої акції в гетто. Ми поблукали трохи, я сказав кадіш, молитву за померлих, й ми пішли. Моє перше повернення до Бережан завжди буде найголовнішою віхою моєї ментальної й емоційної подорожі у минуле.

Поляки називають це місто Бжежани; українці – Бережани, а євреї – Бережань. Ці три етнічні групи жили тут споконвіку. Бережани – село, якому польський король Сигізмунд Старий у шіст-

надцятому сторіччі надав статус міста. 1772 року внаслідок поділу Польщі воно стало частиною імперії Габсбургів.

В результаті розпаду імперії під час Першої світової війни і появи незалежної Польщі, Бережани стали частиною "кресів" – західно-польських прикордонних земель, недалеко від совєтського кордону. Південно-східний регіон Польщі, де були розташовані Бережани звичайно відносили до Східної Галичини. Найбільшим містом цього регіону, менше ніж у сотні кілометрів на північний захід від Бережан, був Львів. Трохи ближчим великим містом на північному сході був Тарнополь. Бережани були включені до складу Української Совєтської республіки 1939 року і 1941-го стали частиною окупованого німцями Галицького регіону (Distrikt Galizien). 1944 року вони знову стали частиною совєтської України. З крахом і розпадом Совєтського Союзу 1991 року вони стали частиною незалежної України. Сучасні Бережани мало чим нагадують передвоєнні Бережани. Майже всі його польські мешканці переїхали до Польщі, багато українців утекли на захід. Єврейське населення міста було знищене. Сьогодні Бережани, місто, що налічує трохи більше 18 тисяч мешканців, майже повністю українське[1]. Більшість із них – українці, які оселилися тут після війни, вихідці із сусідніх сіл або інших частин України.

Хоча в минулому найуживанішою мовою у Бережанах була польська, сьогодні на вулицях чути переважно українську й російську. Більшість назв вулиць упродовж півстоліття змінювалися чотири рази: перший раз – під час короткотривалого правління Совєтів у період з 1939 по 1941-й рік; потім від початку німецької окупації 1941-го року; потім знову після повернення Совєтів 1944-го і зрештою після проголошення української незалежності 1991-го. Хоча деякі з найважливіших Бережанських вулиць у воєнні роки були названі іменами польських військових і культурних ге-

роїв, таких як Пілсудський, Ридз-Сміглий, Івашкевич, Міцкевич і Словацький, у другій половині століття їх замінили на імена Маркса, Енгельса і різноманітних совєтських лідерів і генералів. Сьогодні більшість назв вулиць віддзеркалюють українську історію і культуру. Назви на честь, наприклад, Шептицького, Бандери чи січових стрільців, немислимі під час польського чи совєтського правління, широко представлені на сучасній мапі Бережан[2]. Сучасні Бережани не мають майже нічого спільного з поліетнічною, багатокультурною і багатомовною спільнотою минулого. Міжвоєнні Бережани були охайним невеликим містом. Населення міста складало 11000 осіб до Першої світової війни і близько 13000 напередодні Другої світової[3]. Хоча 1914 – 1920 роки були свідками значних демографічних змін, що сталися в результаті війни і сум'яття ранніх повоєнних років, кількість його мешканців не зазнала значних змін. Домінантною групою у Бережанах у період між війнами були поляки. Кожний другий був поляком. "Польськість" Бережан посилювалася військовою частиною з тисячі солдатів, офіцерів та їхніх сімей, – майже всі вони були поляками. Оскільки Бережани були повітовим містом, багато його польських мешканців працювали у різноманітних конторах і установах. За поляками дуже близько йшли євреї: кожний третій у місті був єврей. Три з кожних чотирьох крамниць в Бережанах були у власності євреїв[4]. Українці становили менше чверті його населення. Проте сільська місцевість навколо була населена переважно українцями. Більше 60% селян були українцями і близько 30% – поляками[5]. Євреїв у навколишніх селах було небагато.

Різноманітні описи Бережан, а також розповіді бережанців свідчать про "швейцарський" характер бережанського ландшафту[6]. Місто, розташоване у низинній місцевості, було оточене численними положистими пагорбами, вкритими лісами: Сторожись-

ко – на півночі, Звіринець – на північному сході, Лисоня – на південному сході, Руриська на півдні і Бабина гора на південному заході. Чудове озеро, бережанський Став, на річці Злота Липа – вражаюча особливість північної частини міста. На північно-західному пагорбі, здіймаючись над містом, стоїть стародавній Бернардинський костьол з монастирем. В центрі міста, на Ринку, або на Рингплац, як його називали за часів Габсбургів, домінує ратуша, чотирикутний адміністративний будинок з дзвіницею і годинником у верхній його частині. Ратуша з чотирьох боків оточена будівлями, побудованими в дещо пишному стилі дев'ятнадцятого сторіччя. Деякі з них прикрашені високими колонами перед фасадом. На першому поверсі ратуші, як і у всіх будинках перед нею, розташувалися численні крамнички, що їх власниками були переважно євреї. Площу між ратушею і будинками на північ від неї використовували для щотижневих ярмарків, де селяни з прилеглих сіл могли продавати свій товар. То були, звичайно, найнапруженіші дні для власників крамниць. Відкритий простір навколо ратуші використовували також для військових парадів і різноманітних свят.

Проти західної стіни ратуші, трохи на підвищенні, стояла церква Святої Трійці, український храм з величезними скульптурами Петра і Павла на сторожі біля входу. Неподалік від ратуші на південно-західному узвишші був римо-католицький Фарнський костьол в готичному стилі, – найбільша молитовна споруда у місті. За кілька вулиць далі у тому ж напрямку, на мальовничому пагорбі, що височіє над містом, був вражаючий сучасний будинок бережанської гімназії. У південній частині Бережан посеред старого і здебільшого бідного єврейського кварталу була Велика Синагога, побудована в стилі епохи Відродження на зразок синагоги в Ліворно[7]. Коротка вулиця Потоцького, що веде на схід від ра-

туші, скоро стає вулицею Колейовою (Залізничною), що закінчується на місцевій залізничній станції. На північній стороні вулиці Колейової, на півдорозі між міським центром і залізничною станцією, лежить фундамент старого зруйнованого замку Сенявського, оточений Старим парком. Польський шляхтич Ніколас із Сеняви був засновником міста Бережани. Замок був побудований як величезна фортеця, з костьолом і каплицею, де поховані один за одним рештки всіх його власників. Уздовж південної частини вулиці Колейової, навпроти замку Сенявського стояли казарми 51-го військового полку.

Трикілометрова алея в тіні високих лип вела з північно-західної околиці до ближнього села Рай. У північній частині вулиці на пагорбі, що височить над містом, розташований старовинний єврейський цвинтар на Окопиську. Далі у напрямку до Раю був великий християнський цвинтар, де ховали своїх померлих поляки й українці. Наприкінці вулиці, в Раї, був маєток Потоцького з його величезним парком, ставками і прекрасним палацом в стилі епохи Відродження.

Після від'їзду з Бережан у 1945 році ми переселилися до Лодзі, "польського Манчестера", промислового центру і одного з небагатьох польських міст, що лишилися неушкодженими після війни. Я провів там п'ять щасливих років, відвідуючи сіоністську єврейську школу. Я був також членом молодіжної організації "Гашомер гацаїр". Коли ми взимку 1950-го року нарешті емігрували до Ізраїлю, я вже вільно говорив на івриті. Проте я пройшов крізь досить складний процес "ізраїлізації" в одному з кібуців. Десь за рік я став ізраїльтянином, принаймні зовні. Я повинен був адаптуватися до моїх однолітків-сабрів і мав заплатити за це дорогу ціну. Роками я таїв у собі неприязнь до них. У розпалі судового процесу над Дем'янюком у газетному інтерв'ю я навмисно зазначив, що мої

спогади про просту українську сільську жінку, яка врятувала мене під час війни, набагато приємніші, ніж спогади про кібуц. Я закінчив вищу школу в сусідньому місті і був призваний на службу в армію. Кібуц, армія, моє навчання в Єврейському університеті в Єрусалимі затьмарили моє дитинство в Бережанах. Воно поступово віддалилося і розчинилося у далекому минулому.

Вперше я почав свідомо думати про Бережани у ранні шістдесяті. Були довгі тижні процесу над Ейхманом в Єрусалимі. На той час я студіював історію в Єврейському університеті. Якось, переглядаючи журнали, я натрапив на коротку статтю Елі Візеля "Останнє повернення". Візель розповідав історію своїх перших і останніх відвідин його рідного міста Сигета. Вона глибоко зворушила мене. У той час я не міг навіть мріяти про повернення до Бережан. Я був повністю занурений у ізраїльські враження. Спочатку впродовж дванадцяти років по приїзді до Ізраїлю я їздив за кордон. Я збирався розпочати навчання в аспірантурі в Гарварді. Досі згадую хвилювання і тривогу при поверненні до неєврейського світу. Це дещо нагадувало мені Лодзь і Бережани.

Хоча в моїй родині я часто чув розповіді про гетто і виживання, вони насправді не справляли на мене враження. І тільки в середині сімдесятих під час моєї першої річної наукової відпустки, коли я викладав у американському університеті, я свідомо подивився в обличчя своєму минулому. Я викладав курс Голокосту вперше, і це було складніше, ніж я передбачав. Деякий час я не міг спати. Боровся з цим предметом і з моєю особистою залученістю до нього. Я ніколи не говорив студентам, що я – той, хто вижив. Під час тієї американської відпустки я зустрів Людвіга і Йолку, подружжя польських учених з Варшави. З часом вони стали дуже близькими моїми друзями. Я впевнений, що наша дружба і час, що ми його провели разом, вплинули на моє ставлення до поляків і Польщі.

Роками ми в нашій родині майже не згадували Кароля Кодогного, його батька і Таньку Концевич. Вони жили, як нам уявлялося, на іншій планеті. Причина мала бути подвійною: питання Праведних неєвреїв у публічному дискурсі Ізраїлю роками замовчувалося. І була ця стіна між нами, – на Заході і в комуністичній Східній Європі. Можливо, нам також було простіше притлумити повністю ту частину нашого життя. Та одного дня, після якихось побіжних зауважень моєї старіючої матері про пам'ять і вдячність, я вирішив спробувати знайти наших польських і українських рятівників. Був все ще той час, коли Польща і Україна для середнього ізраїльтянина були неначе на іншому боці Місяця. Востаннє ми бачили цих людей майже сорок років тому. За весь цей час між нами не було жодних контактів. Я не мав їхніх нових адрес. Єдиним шляхом знайти їх було написати туди, де вони жили у 1940-х – Таньці у село Рай, а Каролю у Польщу. Я припустив, що Кароль міг жити в Хойнові, місті в Сілезії, де оселилося багато поляків, які залишили Бережани. Серед тих, хто вижив у Бережанах, ходили чутки, що після нашого від'їзду звідти Танька переховувала "бандерівців", українських партизан-націоналістів, і була депортована до Сибіру. Я не знав, чого чекати. Одного ранку, на превелике моє здивування і радість я виявив у моїй поштовій скриньці конверта з совєтськими марками. Лист був від Ані Концевич, дочки Таньки, зі зворотною адресою – Рай. Воно було коротке й особисте. В ньому йшлося про "довгоочікуваний" лист, якого вони врешті від нас отримали. Після мого "детективного"+ успіху з Концевичами, я вирішив зробити спробу розшукати Кароля, сім'я якого постачала нам їжу, коли ми ховалися у напівзруйнованому бережанському гетто після останньої акції. Мені пощастило вдруге. Хоча Кароль більше не мешкав у Хойнові, мій лист його знайшов. Працівник пошти у Хойнові виявився двоюрідним братом Кароля і відправив мого листа за призначенням.

Поновлені контакти з цими українськими і польськими сім'ями додали нового змісту моєму життю. Я налагодив реальний зв'язок із важливою частиною мого минулого. Тепер я насправді прагнув знову побачити цих людей.

Минуле поставало переді мною у думках, коли я займався своїми дослідженнями і викладацькою роботою. Вони зосереджувалися головним чином на роках війни, гітлерівській Німеччині і сталінській Росії. Ці двоє вождів не тільки сформували світ тих часів, обидва вони безпосередньо вплинули на моє життя. Більша частина моєї роботи як історика була пов'язана з євреями Совєтського Союзу під час війни, перш за все на територіях, не окупованих нацистською Німеччиною. Я був все ще не в змозі провести ту безпосередню роботу, яка б висвітлила всі аспекти "речей як вони є". Я підступався тільки до порогу. Але скоро я почав робити вилазки до загадкової території. У середині вісімдесятих провів рік у Гарвардському інституті українських досліджень і почав працювати над проектом з єврейсько-українських відносин. Це вже було невеличким кроком до моєї особистої історії. Саме цього року, цілком випадково, мене запросили взяти участь у міжнародній конференції, присвяченій митрополитові Андрею Шептицькому, провідній український духовній особі Львова довоєнного і воєнного часу. Шептицький був вкрай складною і суперечливою особистістю. Це видатний український лідер, який рятував євреїв під час Голокосту. Моя доповідь була про стосунки Шептицького з євреями. Мій інтерес до українця, котрий рятував євреїв, не був випадковим. Я намагався показати, що не всі українці були байдужими до становища євреїв. Був також тут і особистий бік справи. Мій прадід був одним із рабинів, які вітали Шептицького під час його канонічного візиту до Бережан перед Першою світовою війною. На конференції, присвяченій Шептиць-

кому, мене оточували десятки українських священиків з усього світу в довгих чорних рясах і з величезними православними хрестами. Мене все це водночас і хвилювало, і дивувало. У Гарвардському українському інституті я познайомився з молодими і старшими українськими вченими. Я наблизився до середовища, яке було одночасно близьким і далеким. За допомогою читання і розмов я намагався осягнути, чим вони дихають. Я намагався думати "по-українськи". Мої почуття були змішаними.

Я був переповнений думками про Таньку, Кароля і Бережани. Вони снилися мені. В одному сні я був у Бережанах, з Танькою. Її дочка Аня взяла мене з собою на прогулянку. Місця були знайомими: вулиця, парк. Уві сні я говорив польською. Я куштував їжу і фрукти мого дитинства. Це було приємне почуття. Воно пробуджувало тугу. В іншому сні я був з Каролем, у Польщі. Це був неспокійний сон. Я загубив мій паспорт і візу. Запанікував і хотів вибратися звідти.

Трохи згодом, після повернення з моєї української "відпустки", я нарешті зустрів Кароля, вперше після від'їзду з Бережан. Він приїхав до Ізраїлю навесні 1986 року і місяць був нашим гостем. Він говорив тільки польською, і я без упину перекладав. Незважаючи на мовний бар'єр, між Каролем і моєю родиною миттєво встановилися дружні стосунки. Він весь час говорив про мене як про свого "молодшого брата". Він здавався справжнім членом нашої сім'ї. Він так добре знав мого дідуся Фішля. Я попросив Кароля поновити в пам'яті війну, гетто, вбивства і допомогу нам його сім'ї. За кілька місяців до того я попросив Яд Вашем визнати Кароля Праведником народів світу і надіслав їм письмові свідчення, мої і моєї матері, де було описано подробиці допомоги, яку надав він і його батько. Наше прохання було задоволене, а також визначена дата церемонії.

Кароль отримав свою нагороду Праведника народів світу в Яд Вашемі і зустрівся там зі своїми друзями дитинства з Бережан, які приїхали з усього Ізраїлю. Це була дуже зворушлива зустріч. Я також намагався зробити нашу історію надбанням широкого загалу. Відбулася розмова з нами у популярній програмі новин у прямому ефірі на телебаченні. Я перекладав з польської на іврит і навпаки й дивувався, що можу робити це так вільно. Розмова з Каролем торкалася питань виживання і порятунку. Вона показала, що не все було так погано, що гуманність не була остаточно упослідженою. Не всі поляки були антисемітами. Десятиріччями євреї в Ізраїлі та й будь-де в світі вважали, що світ у часи Голокосту був абсолютно ворожим до євреїв. Роками я намагався обстоювати ідею, що ситуація у той час і у тих місцях була надзвичайно складною і що, незважаючи на жахливі перешкоди, були люди, які відчиняли двері євреям. Історія мого виживання і участь у ній Кароля – реальні приклади цього. Моє прохання визнати Таньку Праведником народів світу також було задоволене, і я намірився привезти її для отримання нагороди Праведника, але вона була не в змозі приїхати до Ізраїлю. Натомість представляти її приїхали Аня і Таня. Виручив друг, Гарві Сарнер, американський єврей, адвокат на пенсії, який фінансував візити до Ізраїлю численних Праведників зі Східної Європи. Вони приїхали з Києва з першою групою Праведників з України влітку 1992 року.

Події надзвичайної ваги у Східній Європі наприкінці вісімдесятих і на початку дев'яностих вплинули на мене як в особистісному, так і в професійному плані. Крах комунізму і розвал Совєтського Союзу відкрили можливості, що їх не існувало раніше. Я міг поїхати не лише до Варшави, а й до Москви, Львова і Бережан. Багато ізраїльтян з Польщі повернулися туди як туристи. Я був частиною тієї хвилі ностальгії і "повернення". Але я

відрізнявся від більшості ізраїльтян і євреїв моїм сприйняттям цього "повернення додому". Більшість євреїв сприймали Польщу як величезний єврейський цвинтар і, по суті, "ворожу територію". Вони не цікавилися сучасною Польщею і польськими справами. Вони їхали з єдиною метою: згадати й оплакати. Мої думки і почуття були набагато складнішими. Хоча я був добре знайомий з антисемітизмом і єврейською трагедією часів війни, я також поновлював зв'язок з ландшафтом, мовами, культурами і людьми. Перше фізичне зіткнення з моїм минулим, про яке я довго снив і думав, сталося ранньої весни 1987-го. Я повернувся до Польщі після тридцяти семи років відсутності. Ізраїльтянину було непросто приїхати в Польщу в той час, приїхати ж до Совєтської України, у Бережани, було майже неможливо. Мій перший візит до Бережан здійсниться тільки 1991 року. Моє "польське" повернення було, таким чином, кроком до моєї подорожі до Бережан.

Єдиним способом для ізраїльтянина приїхати до Польщі було приєднатися до туристичної групи. Я залишався зі своєю групою тільки один день. Ми були присутні на церемонії біля пам'ятника героям повстання Варшавського гетто скульптора Рапопорта. Сотні молодих ізраїльтян зі словом "Ізраїль" на майках тримали синьо-білі прапорці. Я помітив сині сорочки і біле мереживо "Гашомер гацаїр". Я був глибоко зворушений і схвильований. Я повернувся назад, у 1948 рік, коли ми приїхали сюди репрезентувати "Гашомер гацаїр" в Лодзі на урочистому відкритті монумента. Наша група також відвідала старий Варшавський цвинтар на вулиці Гуся. Це було насправді єдине єврейське місце в місті, що лишилося абсолютно неушкодженим. Тут, у країні мертвих, я, єврей, почувався вдома більше, ніж у будь-якій іншій частині міста.

Я провів решту днів з Каролем. Ми поїхали разом до Треблінки. Я відвідав кілька інших єврейських пам'ятних місць. Але

мій візит до Польщі був також і "польським". Я насолоджувався, слухаючи польську на вулицях і відчуваючи себе здатним майже вільно говорити нею. Врешті-решт, у культурному розумінні, я почувався вдома. Я не пильнував польського антисемітизму і антисемітів. Проте не все йшло гладко, принаймні у мене в душі. Один з молодших родичів Кароля намагався переконати мене, що саме євреї допомогли Гітлеру прийти до влади. Це стривожило мене, і я спробував дати йому урок історії. Потім стався випадок у Лодзі. Ми з Каролем приїхали до Лодзі пасхального понеділка. Був похмурий, холодний і мрячний ранок. Я точно пам'ятав місце, де був будинок, в якомуми мешкали після приїзду з Бережан. Я часто думав про той будинок на розі Гданської вулиці. Ця вулиця зараз зовсім безлюдна, – нічого, крім зруйнованих будинків і темних дворів. Гнітюче видовище. Коли я наблизився до "мого" будинку, мені запаморочилося в голові, і я пережив моторошне відчуття, неначе мене катапультовано у минуле. Я почав роздивлятися список імен при вході до будинку, начебто сподіваючись знайти когось, кого я знав сорок років тому. Я зробив те саме у сусідньому будинку, де колись жили наші знайомі. Група підлітків стояла трохи позаду у дворі. Раптом я зробився весь мокрий. Крижана вода бігла по моїй шиї. Миттєво я був вкинутий назад, у повоєнну Лодзь. На мене полювали польські підлітки. Час від часу на таких самих вулицях я відчував страх і гнів. Кароль вибачився і нагадав мені про стародавній польський звичай "мокрого пасхального понеділка". Проте я не міг побороти почуття жаху. Мої почуття й емоції стосовно поляків і Польщі були явно набагато складнішими, ніж я хотів би визнати.

Я прилетів до Варшави знову за рік по тому, влітку 1988-го. Якось уранці, коли я гуляв парком Лазенкі з Людвіком, польським професором математики, з яким я познайомився в Пітсбурзі, давні

спогади польських ландшафтів повернулися до мене. Щось продовжувало тягти мене до мого дитинства у Бережанах. Людвік звернув мою увагу на те, що якийсь батько називає свого молодшого сина моїм польським ім'ям – Шимек. Ситуація, пейзаж і раптове звучання мого імені польською зворушили мене. Втім, упродовж мого перебування в Польщі я переживав багато давно забутих відчуттів. Сучасне постійно перепліталося з минулим. Так було, коли я відвідав історичні місця Кракова: Сукеніце, стару будівлю університету, Маріацький костьол, фортецю Вавель. Хоча я бачив їх уперше, вони закарбувалися десь у моїх дитячих спогадах. Я повинен був чути і читати про них. Це було як повернення до чогось далекого і близького одночасно. Я згадав дитяче оповідання про хороброго шевця і дракона. Імена славетних польських королів і королев відлунювали у моїй пам'яті. З Кракова ми поїхали до Закопаного, традиційного і досі дуже популярного курортного міста біля підніжжя Татрів, на які ми піднімалися день у день. На відміну від багатьох євреїв, я мав досвід Польщі як місця, де можна було також знайти друзів і піти на свято.

За декілька днів до мого відльоту додому я був запрошений на лекцію про Шептицького в Інституті польської історії, що на Старій міській площі Варшави. Аудиторія Костюшка на другому поверсі була переповнена. Серед переважно польської аудиторії було також декілька українців. Меблі були темні й урочисті. Там стояв бюст Костюшка, легендарного польського національного героя. Величезна люстра, схожа на кришталеву, була прикрашена сотнями маленьких сяючих польських орлів. І тут був я, єврей й ізраїльтянин, готовий дискутувати про гостро суперечливу українську особистість, яку критикували одночасно і поляки, і євреї. На додачу до всього я вирішив говорити польською. Я був одночасно переповнений почуттями і знервований. Виступаючи, я почав пітніти, і мені

стало млосно. Я зняв піджак і намірився вибачитися і припинити виступ, але якось продовжив. Коли все скінчилося, я був геть виснажений. Чому ця, зовні професійна академічна зустріч мала такий потужний і емоційний вплив на мене? Можливо, тому що вона зачепила мої складні й суперечливі почуття стосовно тих "трикутних" стосунків між євреями, поляками й українцями.

До Москви я полетів уперше в грудні 1989 року, щоб взяти участь у конференції. Наступного дня я зустрівся з Анею. Я домовився, щоб вона зупинилася у московських друзів наших ізраїльських знайомих. Аня ніколи не була у Москві і була вражена столицею. Вона мала вигляд простої, доброзичливої жінки. Я спитав її про матір, у якої були проблеми зі здоров'ям, через що вона не змогла приїхати з нею. Аня неодноразово казала мені, як Танька хотіла побачити Шимека, її "маленького хлопчика". Я намагався допитатися деяких подробиць про її сім'ю. Я хотів зрозуміти, чому Танька взяла нас до себе, коли нас змусили покинути гетто. Як виявилося, Танька була сиротою і, за українським висловом, "жила між людей". Потім, після одруження, її стосунки з чоловіком були не з найкращих. Повернувшись після війни з примусових робіт у Німеччині, він деякий час залишався, а потім пішов. Сім'я Таньки майже завжди була жіночою. Після того, як ми поїхали з Бережан, вони впустили в дім незнайомця, який шукав собі нічлігу. Цей чоловік вкрав усі цінні речі, які вони мали, і зник. Ця начебто несуттєва історія, можливо, є відповіддю на моє питання. Головні людські якості таких простих людей, як Танька, захоплювали мене: їхня наївність, майже дитяча поведінка, їхня готовність ризикувати, не думаючи про наслідки. Всі ці риси були частиною чуда, що врятувало наші життя.

Я приїхав до Львова і Бережан, цього разу сам, влітку 1996 року. На той час вони були частиною нової української держави. В

аеропорту Окенце, вилітаючи з Варшави, я познайомився з кількома старшими людьми, які збиралися відвідати свою "стару країну" в Західній Україні. Я зробив спробу поспілкуватися з ними. Вона виявилася не дуже вдалою. Вони були українцями, які виїхали під час війни й осіли на Заході. Деякі поверталися зі своїми нащадками. Українська подорож "до коріння". Коли вони почули, що я єврей, наша невеличка розмова згасла. Я теж не дуже комфортно почувався з ними. Ми поверталися до місць нашого минулого. Але наше повернення, хоча й паралельне, було відособлене. Цього разу я був зовсім самотній. Не просто самотній, а самотній у занедбаному Львові. Мене охопила депресія.

Як і Бережани, Львів, одне з найпрекрасніших міст імперії Габсбургів, розвалювався. В обох випадках це було результатом недбальства і бідності совєтського типу. Я пригадав, що десь читав чи чув про польського туриста, який заплакав, коли приїхав знову у своє рідне місто Львів після переселення до Польщі. Колишнє місто професіоналів, артистів та інтелектуалів зараз виглядало величезним одноманітним і провінційним. Мій настрій майже не змінився і в Бережанах. Хвилювання, яке охопило мене під час першого візиту, минулося. Концевичі розповіли мені про труднощі повсякденного життя. Хоча вони й стали "вільними", не вистачало грошей, щоб купити їжу. Танька була прикута до ліжка. Вона була хвора і дуже худа. Вона миттєво впізнала мене і сказала, що це справжнє щастя бачити мене перед смертю. Аня одужувала після серйозної операції. Все було не дуже добре, і я обіцяв допомогти.

Коли я приїхав до Бережан утретє, Танька вже померла. Ми сходили на її могилу. Вони стали такі бідні, що не спромоглися на надгробок. Я дав їм гроші, щоб покрити витрати. Вперше я лишився ночувати у Бережанах. Після моїх перших двох одноденних

візитів я мав сильне бажання лягти спати і прокинутися там, неначе ця дія могла щось нагадати мені. Нічого особливого не сталося. У мене було трохи більше часу походити по місту. Колись це було моє місто, але зараз воно стало незнайомим і далеким. Матеріальна і архітектурна занедбаність і людське оточення водночас засмутили і розгнівали мене. Я все ще намагався повернутися до певних місць. Тихого і сонячного недільного ранку я знову піднявся сходами світло-коричневого будинку на Колейовій. Його мешканець запропонував мені ключі від горища. Це місце безсумнівно нагадало мені горище воєнних часів з його масивними дерев'яними балками. Я ліг у пташиний послід і визирнув у малесенький отвір у даху в напрямку української церкви так, як я робив півстоліття тому. Я намагався оживити ті часи.

Перебуваючи у Бережанах, я знову зустрів Стефана Дудара. Він був українець, з яким я познайомився ще 1991 року. На той час він уже пішов на пенсію зі своєї посади директора місцевого етнографічного музею. Дудар – приємний чоловік поважного віку з тихою манерою говорити. Ми спілкувалися як польською, так і українською. Його історія була незвичайною. Уродженець Бучача, що недалеко від Бережан, він подружився з єврейськими учнями місцевої гімназії і закохався у єврейську дівчину, яку пізніше врятувала сім'я Дудара. Після війни вони оселилися в Бережанах, де його дружина померла кілька років тому. Дудар, хоча й дуже допомагав євреям, що приїздили до Бережан, волів не говорити про свою сімейну історію. Але цього разу він наполіг, щоб я прийшов на весілля його онука, яке відбулося в аудиторії місцевої школи, майже поруч з єврейським цвинтарем на Окопиську. Цілком можливо, що школу було побудовано на місці єврейських масових поховань. Коли я вальсував з матір'ю дружки, яка за законом Галахи була єврейкою, я збагнув, що міг танцювати на могилі мого батька.

За кілька годин до від'їзду з Бережан, у невеличкому бережанському католицькому приході я був представлений Анні Лисак отцем Якубчиком, польським ксьондзом, з яким я познайомився рік тому на зустрічі бережанських поляків в Устроні. Йшов рясний дощ, і я розмовляв з нею, кружляючи містом з Володею, молодим істориком зі Львівського університету, якого я найняв своїм водієм. Цього разу до Бережан мене супроводжували Володя і мій польський друг Вацлав Вежбєнєц, історик із Жешува. Анна була однією з двох євреїв, уродженців Бережан, які й досі жили тут. Її батько закохався у польську дівчину, і вони побралися ще у 1920-х. Його сім'я зреклася його, але маленька Анна весь час відвідувала своїх єврейських дідуся й бабусю. Батька Анни вбили 1941 року під час акції в день Йом Кіпуру. Решта родини її батька переїхала в ближні Підгайці, і всі там загинули. Анна допомогла мені ідентифікувати різноманітні довоєнні вулиці і будинки. Вона також показала мені куток християнського цвинтаря за місцем поховання полеглих солдатів Червоної армії. Саме там були перепоховані рештки тих бережанських євреїв, яких було вбито в кар'єрі біля Раю, і її батька також. Саме навпроти монументу, що увічнив пам'ять совєтських солдатів, зараз стоїть набагато виразніший монумент на честь сотень українських партизан-націоналістів, які загинули від Совєтів після війни. Цей незвичайний куточок бережанського цвинтаря відтворює важливі аспекти трагічного минулого: єврейських жертв нацистської Німеччини, советських солдатів, які звільнили й окупували Бережани, і українських націоналістів, вбитих Совєтами.

Коли я повернувся до Львова, на головній його вулиці відбувалася урочиста церемонія. Коли я запитав, з нагоди якої події, мені сказали, що то був реквієм з приводу повторної окупації Західної України Червоною армією влітку 1944 року. Дивно, я запам'ятав це як звільнення.

* * *

Я часто розмірковував про те, щоб написати мемуари, особливо після початку моєї подорожі назад, у минуле. Але врешті-решт я дійшов висновку, що те, що мені здавалося автентичними спогадами, не було достатнім для написання особистих мемуарів. З одного боку, я заздрив тим вцілілим, котрі могли багато про що розповісти. З іншого боку, були такі, хто під час війни були немовлятами або маленькими дітьми і пам'ятали ще менше, ніж я. Час від часу я думав, що психоаналіз або, можливо, гіпноз допоможуть мені відтворити минуле. Але перший був занадто дорогий, а другий – занадто страшний. Чим ближче я підходив до написання моєї власної історії, тим більше занурювався у читання мемуарів інших дітей. Я взяв участь у кількох зустрічах таких "дітей". Найсильнішими моїми враженнями були фізичні. Це було разюче і приголомшливе відчуття старіння, яке дивним чином врівноважувалося постійним самоусвідомленням себе як дітей і молоді. Можливо, в душі ми залишилися дітьми. Травма від війни і Голокосту не дозволила нам рости нормально.

Я нарешті дійшов висновку, що повернутися у минуле можна тільки у один-єдиний спосіб: об'єднати уламки моїх особистих спогадів у дослідження мого рідного міста. Це мають бути не лише згадки про географічне й історичне минуле, а й – що для мене більш важливо – спосіб оживити мої спогади та спогади інших, хто жив у Бережанах, – не тільки євреїв, а й поляків і українців. Я хотів відновити минуле Бережан за допомогою спогадів його колишніх мешканців. Я також сподівався, що вони заповнять прогалини у моїй власній пам'яті. Були певні події, убрази і враження, які я носив в душі багато років і хотів переконатися, що вони насправді існували. Це мало би бути для мене подвійним досвідом: як мешканця Бережан і як історика. Багато років я користувався усною істо-

рією у своїх дослідницьких проектах. Зараз я використаю її у набагато більш особистісний й інтимний спосіб. Співрозмовники мають стати частиною мого відновленого минулого.

2

БЛИЗЬКІ Й ДАЛЕКІ СУСІДИ

Моїм першим і найпростішим завданням було знайти вцілілих бережанських євреїв і тих, хто полишив місто перед війною. Більшість із них живуть зараз в Ізраїлі. Почну з найстарших, котрі народилися до Першої світової війни.

Батя Боне-Призанд, народжена у Бережанах 1911 року, описала своє дитинство, як "рай". З певних підстав я був щасливий почути це. Це знову підтвердило мої власні спогади дитинства. Я також був приємно здивований в особистісному плані. Виявилося, що моя тітка Пніна була обожнюваною Батею лідеркою у молодіжному русі "Гашомер гацаїр". Хоча родина Баті була ортодоксальною, а її батько був релігійним учителем – "меламедом", Батя відвідувала місцеву польську середню школу для дівчаток і у віці чотирнадцяти років почала вчитися у бережанській жіночій вчительській семінарії. Їй було двадцять, коли вона 1931 року завершила навчання і була направлена працювати вчителькою за межі міста. Менше ніж за рік вона була на шляху до Палестини[1].

Бела Фельд, вчителька на пенсії, говорила про своє дитинство і юність у Бережанах вперше за багато років. Фельди мали трьох синів і двох дочок. Бела, яка народилася у 1912, була старшою сестрою. До Першої світової війни Фельди жили поблизу Бережан. Коли почалася війна, вони втекли до чеського регіону імперії Габ-

сбургів і повернулися до Бережан у 1918 році. Бела, як і Батя, закінчила середню школу і жіночу вчительську семінарію. Вона також брала активну участь у роботі місцевого осередку молодіжного сіоністського руху "Ганоар гаціоні". Довга розмова з Белою була пронизана сильним відчуттям втрати. Вона весь час поверталася до трагічного кінця її сім'ї, особливо кінця її молодшої сестри Ханале. Всі загинули під час Голокосту. Старший брат Бели, Арьє, єдиний радіолог у місті, був застрелений під час однієї з перших акцій. Інші ймовірно загинули у таборі смерті Белжець. Втім, Бела була неупередженою і справедливою у своїх оцінках поляків і українців. Коли вона вчилася у бережанський вчительській семінарії, однією з її найближчих подруг була Галя Дидик, українська дівчина з ближнього села. Всі ці роки Бела берегла випускне фото двох дівчаток, які стояли поруч. Після завершення освіти в семінарії Бела кілька років жила і працювала у Львові і 1935 року емігрувала до Палестини. Вона ненадовго повернулася до Бережан у 1937 році. Саме тоді вона побачила свою родину востаннє [2].

Ізраїль Нееман з Нараєва, маленького міста на північ від Бережан, тільки-но повернувся зі своєї першої поїздки до рідного міста після шістдесяти років відсутності. Як і багато інших єврейських родин під час Першої світової війни, Неемани, тікаючи від лінії фронту, що наближалася, опинилися у Відні, де й залишилися до 1922 року. Це була сім'я, що суворо дотримувалася традицій. Дідусь Ізраїля був рабином у Нараєві. Молодий Нееман ходив у місцеву середню школу, де більшість учнів були українцями. Він був також активним членом місцевої сіоністської молодіжної організації і виїхав до Палестини 1935 року. Ізраїль завжди виступав на наших щорічних зустрічах на честь Бережан і своїм все ще глибоким і виразним баритоном завжди висловлював обурення з приводу українського і польського антисемітизму. Як не

дивно, але коли він поринав у спогади про власне дитинство і юність у Нараєві, він розповідав мені, що в нього були українські друзі, і навіть говорив про них з певною прихильністю[3].

Молодшим співрозмовникам, тим, хто народився після Першої світової війни, було зараз за сімдесят. **Менахем Кац**, або **Муньо Габер,** – під цим ім'ям він був відомий у Бережанах – архітектор. Він залишається "живою пам'яттю" нашого міста. Він був видавцем Книги Пам'яті (Yizkor Book) і опублікував власні мемуари Голокосту. Менахем був автором проектів всіх бережанських синагог. Він був також людиною, яка збирала нас на наші щорічні зустрічі. Менахем – єдиний з групи "W", хто вижив. Ці євреї працювали на вермахт під час німецької окупації і, незважаючи на сподівання, були вбиті разом з іншими жертвами останньої акції. Я надіявся, що Менахем пам'ятає мого батька, який був серед них, але він не пам'ятав. Муньо почав вчитися у бережанській гімназії незадовго до війни і продовжив навчання у "десятирічці" совєтського типу у 1939 – 1941 роках. Коли німці окупували Бережани, це був хлопець шістнадцяти років. Під час останньої акції (judenrein) влітку 1943-го йому ледве виповнилося вісімнадцять. Муньо залишався зі своїм вітчимом у бараках групи "W". Його вітчим покінчив життя самогубством до того, як чоловіки опинилися на цвинтарі Окописька. Муньо з матір'ю і молодшою сестрою вижили. Після війни вони оселилися в Ізраїлі[4].

Натан Гольдман, освітянин на пенсії, високий і трохи сутулий. До війни він був у Бережанах єврейським спортсменом номер один, і навіть зараз, ближче до вісімдесяти, він уперто продовжує дотримуватися свого щоденного режиму в плаванні. Одним з Натанових подвигів було нокаутування польського боксера, який представляв військовий полк, що стояв у Бережанах. Натанова родина була незвичайною єврейською родиною. Його дід в часи

імперії Габсбургів був будівельним підрядником. Він і його брати спеціалізувалися на будівництві з'єднувальних конструкцій церков в українських селах довкола Бережан. Гольдмани відкрили крамницю текстилю біля бережанського Ринку наприкінці століття. Вона швидко стала однією з найфешенебельніших у місті. У той час, коли Натанова бабуся тримала крамницю, хатню роботу виконували служниці. Одна з них, за словами Натана, була матір'ю Едзя Ридза, потім головнокомандуючого польською армією. Ридз був також шкільним товаришем Натанового батька, Леона. Обидва вчилися у бережанській гімназії перед Першою світовою війною. Крім ведення справ у крамниці, Гольдмани придбали сільськогосподарські землі під Бережанами і зайнялися бізнесом з деревиною. Молодий Натан часто туди їздив і любив кататися верхи, – щось незвичайне для єврейського хлопця на той час.

Хоча батько Натана подеколи відвідував бережанську синагогу, "він був майже атеїст", за словами Натана. Сам Натан пішов з хедеру в чотири роки і залишався непохитним атеїстом все своє життя. У 1930-ті роки він вчився у гімназії і був членом молодіжного руху "Ганоар гаціоні". Натан і його батько виїхали до Палестини, де їхня родина придбала деяку нерухомість наприкінці літа 1939 року. Мати Натана, Роза, і його сестра Бела залишилися у Бережанах і пережили Голокост. Роками я плекав солодкий спогад дитинства про те, як я грався з гарними сестрою і братом. Напевно, це були Натан і його сестра Бела[5].

Після знайомства з ізраїльськими бережанцями я поїхав до Нью-Йорка взяти інтерв'ю з моїми американськими земляками. Я багато чув про сестер Рену і Рут Вандерер. Обидві були гарними дівчатками і росли у заможній і турботливій родині, яка тримала крамницю якраз навпроти ратуші. Нею керувала їхня бабуся Фрума. Фрума вільно говорила німецькою і часто їздила до Відня по

крам. Коли я зателефонував Рені, старшій із сестер, і спитав, чи не може молодий польський історик, мій колега, який проводив дослідження у Нью-Йорку, взяти у неї інтерв'ю в моєму проекті щодо Бережан, її реакція була короткою і ясною: "Я ненавиджу всіх поляків". Коли я говорив з її сестрою Рут і сказав їй, що недавно був у Бережанах, вона запитала про Став, бережанське озеро. Вона чула, що його більше немає. Коли я сказав їй, що воно там є, хоча й вкрай занедбане, її негайною реакцією було: "Я хотіла б, щоб Бережани потонули у цьому Ставу". Рена порадила мені не подавати поляків у надто прихильному вигляді "заради наших мучеників". Проте під час ланчу у заміському будинку Рут у Нью Джерсі, вона зазначила: "Не знаю, що б робили ми, якби нам довелося когось рятувати". Ми не продовжили цю ризиковану тему. Вандерери належали до найщасливіших єврейських родин у місті. Батьки й дівчата вижили під час війни. Їх вдало сховали декілька польських родин. Після війни Вандерери емігрували до Америки. Я надіслав сестрам Вандерер інформацію про Регулів, одну з польських родин, що в їхньому домі на околиці Бережан вони сховалися після акції на євреїв. Я сподівався, що вони розпочнуть процедуру надання їм нагороди Праведників народів світу, але ніякої інформації від них не отримав[6].

Полдек у свої вісімдесят був доктором медичних наук на пенсії. Він мешкав у Квінсі, Нью-Йорк. Походженням із Козови, невеличкого міста біля Бережан, перед війною він вчився у бережанській гімназії. Після її закінчення 1934 року він виявив бажання вивчати медицину у Львові. Через антиєврейські правила вступу, що тоді діяли, йому було відмовлено, і він поїхав вивчати медицину до Відня. Після аншлюсу 1938 року, не завершивши медичної освіти, він був змушений повернутися до Бережан. За рік Совєти дали йому можливість нарешті отримати у Львівському університеті диплом лікаря.

Історія Полдека за часів війни надто незвичайна. За німецької окупації Бережан він працював лікарем в УПА, українському національному підпіллі. Полдек був готовий говорити про це за умови, що його особа ніколи не буде повністю ідентифікована. Він був переконаний, що якщо він виявить себе, це призведе до проблем або навіть буде для нього небезпечним. За півсторіччя по тому він все ще боявся українців. Чи боялися інші, котрі, як Полдек, вижили, своїх сусідів-неєвреїв у Америці, особливо тих, хто нагадував їм поляків і українців? Я ніколи не стикався з такими страхами, спілкуючись з моїми ізраїльськими співрозмовниками. Полдек утік зі свого українського партизанського загону десь улітку 1944 року, повернувся до окупованих Совєтами Бережан, звідки поїхав спочатку до Польщі, потім до Німеччини і врешті оселився в Сполучених Штатах[7].

З Нью-Йорка я вилетів до Вашингтона, щоб зустрітися з доктором **Станіславом Скжипеком**. Він жив сам-один у трохи занедбаному приміському будинку, оточений пам'ятними речами з Бережан. Його родина оселилася у Бережанах незабаром після Першої світової війни в результаті польської політики розселення у східних прикордонних землях. Скжипеки були, напевно, однією з найбільш патріотичних і вкрай націоналістичних польських родин. Батько Станіслава очолював Комітет польських осадників у Бережанському повіті. У нього був будинок і садиба біля Бережанського озера – Ставу. Юний Сташек брав дуже активну участь у польській скаутській організації "Гарцери". Він закінчив Бережанську гімназію у 1929 році і поїхав вчитися в університет до Львова. На початку війни він був офіцером і тому був заарештований і інтернований у кількох совєтських тюрмах. Пізніше йому вдалося вступити до польської армії генерала Андерса, що була сформована в Совєтському Союзі. Після виходу з Росії разом з

армією Андерса Станіслав потрапив до Палестини десь 1943-го року. Потім він воював в Італії і наприкінці війни опинився в Англії. Станіслав працював там у польському уряді в екзилі і врешті-решт емігрував до Америки, де працював на радіо "Свобода"[8].

Майк Талер – заслужений професор-педіатр Школи медицини Каліфорнійського університету в Сан-Франциско. Багато років був президентом Центру Голокосту у Північній Каліфорнії. Він також проводив дослідження з медичної етики в нацистській Німеччині. Для мене він ще й рудий і запальний маленький Манек, з яким я колись грався і бився у Бережанах. Він – один із бережанських єврейських дітей, які вижили під час Голокосту. Єдина дитина в сім'ї, він вижив разом з обома батьками. Вони виїхали з Бережан до Польщі, потім жили у таборі для переміщених осіб під Лінцем. Юний Манек відвідував те саме реальне училище, в якому колись учився Гітлер. З Німеччини вони емігрували до Торонто (Канада). Манек студіював медицину в Каліфорнії і з того часу там лишився.

Я зустрів Майка вперше після звільнення на похоронах доктора Вагшаля-Шаклаі у Хадері. Я зіштовхнувся з ним кількома роками пізніше на конференції з Голокосту в Оксфорді, де у нас була жорстока суперечка щодо українців і євреїв. Манек був переконаний, що всі українці були й досі є антисемітами і що вони вбивали євреїв у Бережанах і будь-де під час війни. Нещодавно Майк повернувся до Бережан з місією професійних консультацій в Україні, більше ніж за півсторіччя після його від'їзду з міста. Я телефонував йому кілька разів, щоб обговорити його візит. Коли Майка нещодавно запросив університет Бен-Гуріона, я запропонував, щоб ми публічно обговорили наші бережанські спогади. Одна з його зауваг була така: неєвреї, які допомагали і рятували євреїв були "мешуге" (божевільні), а всі інші були антисемітами.

Професор Маті Шаклаі – чи не наймолодший вцілілий з Бережан, головний гематолог в одному з найбільших медичних центрів Ізраїлю. Він син доктора Липи Вагшаля-Шаклаі. Його батько написав докладні мемуари про воєнні роки і допомагав Менахему Кацу готувати Книгу Пам'яті. Я пам'ятав маленького Матуся, який був наймолодшим з нашої компанії в будинку на вулиці Колейовій у бережанському гетто. Тітка Маті, сестра його батька, Злата була одружена з моїм дядьком Яковом. Яків був депортований до Белжеця, а Злату вбили під час акції у Бережанах. Кілька років тому я допомагав Маті у пошуках Данека, польського лікаря – колеги і друга його батька, який допоміг Вагшалям, коли вони ховалися на околицях Бережан. Маті поїхав до Польщі зі своїм старшим двоюрідним братом Мареком, щоб по п'ятдесяти роках зустрітися з дев'яносторічним Данеком. Вони вручили йому сувій і медаль Праведника народів світу. Після відвідин доктора Данека Маті і Марек поїхали до Бережан.

***

Збігнев Русинський був першим після Кароля бережанським поляком, з яким я вирішив встановити контакт. Русинський – це польський варіант Менахема Каца. Він збирає всі шматочки і крихти інформації про Бережани і володіє найбільшою колекцією пам'ятних речей, що стосуються цього міста. Декілька років тому він також опублікував книгу про Бережани. У ній міститься тільки невелика частина того, що він зібрав упродовж багатьох років. Русинський, під час війни – підліток, був членом "Сірих шеренг", польської підпільної молодіжної організації скаутів. Він стверджував, що польські скаути організовано постачали їжу в бережанське гетто. Під час однієї з таких спроб у Русинського стріляв місцевий український поліцай і поранив його. У гетто він мав близького друга, Давида, сина доктора Померанца. Давид був, на-

певно, одним з дуже небагатьох єврейських юнаків, які належали до польського молодіжного руху у довоєнних Бережанах. Доктор Померанц і його родина були зрештою вбиті німцями на цвинтарі Окописька.

Українські родини, так само як майже всі польські, виїхали з міста після війни і переселилися до польської Сілезії. Збігнєв з часом став військовим інженером і на десятиріччя близьким другом і прихильником польського скаутського руху. Він отримав нагороду Праведника народів світу за те, що потай носив їжу у бережанське гетто. Вперше я побачив його, коли взяв участь у зустрічі польських бережанців в Устроні, мальовничій курортній місцевості на польсько-чеському кордоні[11].

Я познайомився з **Толеком Рапфом** і його молодшою сестрою **Гальшкою** під час двох поспіль візитів до Польщі. Натан Гольдман згадував Рапфів у своєму інтерв'ю. Толек був найближчим польським другом Натана у бережанській гімназії. Рапфи були однією з елітних польських родин у довоєнних Бережанах. Їхній батько, Ян Вільгельм Рапф, міський інженер у Бережанах, походив з повністю ополяченої австрійської родини. У польській родині їхньої матері впродовж поколінь усі були бережанцями. Вражаюча садиба Рапфів, спроектована і збудована їхнім батьком, була розташована навпроти Фарнського костьолу, неподалік від Ринку. Вона слугувала місцем зустрічі для місцевої польської інтелігенції. Рапфи часто приймали отця Ланцуцького, який очолював Фарнський парафіяльний костьол, і доктора Білінського, головного лікаря бережанського шпиталю. Інженер Рапф, крім своїх офіційних обов'язків, був також "мовчазним" партнером у діяльності деяких комерційних підприємств, що ними володіли багаті єврейські сім'ї, яким був потрібен польський "фасад". Обоє, як Толек, так і Гальшка, навчалися в гімназії. Толек упродовж багатьох років був одно-

класником Натана і, як і Натан, успішно займався спортом. Він також належав до польської скаутської організації. Мирні і щасливі часи скінчилися для Рапфів раптово наприкінці 1939 року після окупації Бережан Совєтами. Після тримісячної хвороби батько помер. Потім сім'ю виселили з їхньої чудової садиби офіцери Червоної армії, і вони переїхали до Львова. Повернулися вони до Бережан незабаром після відступу Совєтів і знову оселилися у своєму будинку, якого було реквізовано вдруге, цього разу високою німецькою посадовою особою. Під час німецької окупації Бережан Толек працював на німецьку фірму "Unditsch", а Гальшка у місцевій повітовій управі. Весь цей час Толек також брав активну участь в Армії Крайовій (АК), польському підпіллі. Пані Рапф і решта родини визнали за краще поїхати з Бережан до повторної окупації міста Совєтами. Толек мусив лишитися, виконуючи наказ АК. Врешті-решт вони возз'єдналися у Польщі[12]. Я відвідав садибу Рапфів під час мого останнього візиту до Бережан. Незважаючи на занехаяний вигляд, вона все ще справляла глибоке враження.

Людка Міхоровська. Була бухгалтером на пенсії, активним членом ZBOWID, польського товариства ветеранів війни. Народилася 1925 року, була дочкою капітана Любельського, інтенданта 51-го піхотного полку, що розміщувався у Бережанах. Вони жили у двоповерховому новому будинку, де мешкали сім'ї офіцерів. Закінчивши Бережанську середню школу для дівчаток, вона перед війною два роки вчилася у гімназії. Після окупації німцями Бережан працювала у невеличкій майстерні, що виробляла маленькі дерев'яні коробочки для зберігання лікарських мазей. Цією майстернею якийсь час завідував мій батько. Потім вона працювала у крамниці дамських капелюшків, яку тримала місіс Вандерер, мати Рени і Рут. Батько Людки був під час війни у німецькому полоні, їхня родина возз'єдналася тільки у 1948 році, в Польщі[13].

Ришард Бжезинський народився 1945 року, після того, як його батьки залишили Бережани і знову оселилися у Західній Польщі. Проте наполягав на тому, щоб його вважали уродженцем Бережан, оскільки, як він повторював, його було зачато у Бережанах. Ришард, як і Русинський – палкий колекціонер пам'ятних бережанський речей, і я негайно відчув між ними "суперництво". Він мріяв про заснування "Бережанського музею" в його заміському будинку. Ришард показав мені кілька надзвичайних старих кольорових листівок міста. Збільшена копія однієї такої листівки висить зараз у моєму кабінеті. Ришард був одним із перших поляків, які повернулися до Бережан. Його бабусі дозволили відвідати її брата, одного з дуже небагатьох поляків, які тут залишилися. Це було влітку 1953-го, за кілька місяців після смерті Сталіна. Ришарду дозволили поїхати з нею. З того часу він їздив туди майже щоліта[14].

Одне з моїх останніх інтерв'ю у Польщі було з професором **Йозефом Слотвінським**, або, як його звали друзі, Йозеком. Йому було дев'яносто. Я поїхав до санаторію для привілейованих пенсіонерів під Варшавою, де він перебував на той час, і ми трохи побалакали. Слотвінський – не корінний бережанець. Він приїхав туди 1933 року викладати польську мову і літературу в гімназії після отримання ступеня доктора у Львівському університеті. У двадцять п'ять років він був наймолодший і найпопулярніший учитель у цій респектабельній і консервативній школі. Він був також пристрасним гравцем у теніс і належав до невеликої групи шанувальників "британського спорту", яка існувала у провінційних Бережанах.

Слотвінський часто навідувався до Рапфів і скоро закохався у їхню старшу дочку Лідку. Лідка була тоді гімназисткою старшого курсу гімназії, талановитою, привабливою і чудовою спорт-

сменкою. За кілька років по тому вони одружилися. Слотвінський був одним із засновників польського телебачення. Він написав і поставив багато телевізійних п'єс. Навіть зараз було в ньому щось від театру і акторської гри. Його сорочка і штани виглядали бездоганно. Під час розмови і спогадів він жестикулював і насправді "представляв" деякі бережанські "типажі"[15].

Останнім у Польщі було моє інтерв'ю з **"Анною Герцог"**. Я був її гостем упродовж двадцяти чотирьох годин. Вона відверто попросила мене не називати її прізвище з особистих причин. Герцоги, багата єврейська родина, були власниками численних млинів. Анна, яка народилася 1922 року, пам'ятає своє комфортабельне помешкання з шістьох кімнат у центрі міста. Їм одним із перших провели в будинок електрику. В розпорядженні Герцогів також був орендований автомобіль, найнезвичайніша річ у довоєнних Бережанах. На відміну від більшості бережанських євреїв вони засвоїли польську культуру і були дуже близькими до польського середовища. Вони майже не відвідували синагогу. На думку Анни, у Бережанах було лише декілька "асимільованих" єврейських родин. Серед них – Гросмани і Померанци, близькі друзі Герцогів. Молода Анна блискуче вчилася в гімназії, брала уроки гри на фортепіано, плавала, каталася на ковзанах і грала в теніс. Її першим коханням був Адась Гольдшлаг, також з багатої і дещо асимільованої єврейської родини.

Під час німецької окупації Анні допоміг польський ксьондз, вона вийшла заміж за поляка і прийняла католицизм. Обидва її батьки вижили, виїхали з Бережан і жили як католики у повоєнній Польщі. Анна стала, мабуть, найбільш благочестивою католичкою в родині. Несподівано я відчув себе з нею, як удома. Нас поєднували, напевно, польська мова, література і взагалі – культура. І був також особистий аспект у нашій зустрічі. Батьки Анни

були близькими друзями доктора Фредзя Редліха, талановитого педіатра і мого дальнього родича. Фредзьо також напевно був одним із тих кількох асимільованих бережанських євреїв. Після від'їзду з Бережан він оселився у Львові і одружився з колишньою дружиною польського офіцера. Вона сховала його під час німецької окупації. Я пам'ятаю доктора Редліха чорнявим чоловіком середнього зросту, який після війни приходив до нашого помешкання на Гданській вулиці у Лодзі, коли я був хворий[16].

Проводжаючи мене на залізничну станцію, коли я від'їздив до Варшави, Анна попросила мене повідомити точну дату Йом Кіпуру, Дня Покути, щоб вона могла запалити свічку за своїх єврейських родичів, які загинули у Бережанах. Вона також дала мені номер телефону Адася Гольдшлага у Флоріді.

Повернувшись до Ізраїлю, я зателефонував Адасю, тепер **Сему А. Гольдшлагу**, і розповів йому про мою зустріч з Анною. Йому було майже вісімдесят, його здоров'я було поганим, але спогади про Бережани – живими і яскравими. Ми говорили англійською з польською упереміж, вільно переходячи з однієї мови на іншу. Батько Гольдшлага у часи між війнами був відомим у Бережанах правником. Це була одна з найбільш шанованих єврейських родин у місті. Доктор Гольдшлаг був громадською фігурою. Він був головою місцевого відділення Комісії Гувера з пом'якшення наслідків Першої світової війни у повоєнних Бережанах і особисто вітав Герберта Гувера, коли той відвідав місто у ході свого візиту до Польщі. Доктор Гольдшлаг також багато разів у різний час виконував обов'язки міського радника, члена Бережанської повітової управи і голови єврейської релігійної громади. Він також був у дружніх стосунках з маршалом Ридз-Сміглим. Вони були друзями, коли навчалися у бережанській гімназії перед Першою світовою війною. На прохання доктора Гольдшлага Ридз допоміг ко-

лишньому однокласнику влаштувати його старшого сина Йозефа, брата Адася, на медичний факультет Львівського університету. На той час майже нікого з євреїв туди не приймали. Песах і його син Адась були у складі делегації, яка поїхала до Варшави у березні 1937-го, щоб нагородити Ридз-Сміглого званням почесного громадянина Бережан.

Адась закінчив Бережанську гімназію і виїхав до Палестини незадовго до війни. Він поїхав туди разом з Натаном Гольдманом. В Палестині він служив у поліції єврейських осадників. Згодом він отримав роботу у Британських авіалініях, спочатку в Ерітреї, а потім у Сполучених Штатах. Коли я нещодавно відвідав мою двоюрідну сестру Енн у Бронксі, вона показала мені світлину Адася у Нью-Йорку далекого 1946-го року. Він сидів у ресторані, оточений кількома молодими бережанськими "співвітчизниками" з Анною включно. Містер Гольдшлаг дуже розхвилювався під час дистанційного інтерв'ю. Він був більше ніж радий згадувати про Бережани і розповів мені безліч вишуканих "маленьких оповідань", як він сам їх назвав. Він також надіслав мені цілого пакунка старих бережанських світлин[17].

* * *

Українці були найміцнішими горішками. На відміну від бережанських євреїв і поляків, я не знав, з чого тут починати. Без української сторони у бережанському "трикутнику" я не міг розповісти всієї історії. Треба було шукати вихід. Я зв'язався з кількома молодими істориками Львівського університету, і, на щастя, вони погодилися допомогти. Таким чином я нарешті отримав більшість з моїх українських інтерв'ю.

Юліан Павлів, інженер, народився 1931 року у селі Нараєві, що на північ від Бережан. Його батько, швець і активний член ук-

раїнського культурного товариства "Просвіта" у міжвоєнні роки, був заарештований Совєтами у 1940 році. Юлій пішов до школи в Нараєві перед війною. Потім, під час німецької окупації, він був учнем бережанської гімназії. Трохи вчився у Львові і нарешті 1947 року закінчив середню школу у совєтських Бережанах. Вивчав інженерну справу у Львівському політехнічному[18].

Найстаршим з опитуваних був **Лев Рега**, який народився 1914 року у селі Дубще, що на південний схід від Бережан. Його родина завжди дотримувалася поглядів українського націоналізму. Один з його дядьків воював у лавах Української Галицької армії, інший був січовим стрільцем. Третій дядько був активістом українського націоналістичного підпілля у міжвоєнні роки. Він був заарештований і вбитий Совєтами 1941 року. Лев спочатку вчився у сільській школі, а потім продовжував освіту у бережанській гімназії, яку закінчив 1932 року. У гімназії він, як член ОУН, був залучений до різноманітної нелегальної націоналістичної діяльності. Лева заарештували, допитали і засудили у бережанському суді. 1933 року він був засуджений на п'ять років ув'язнення. Він почав відбувати термін у бережанській в'язниці, але згодом його перевели до Дрогобича і зрештою до сумнозвісної тюрми Хреста Господнього біля Кєльце, де його було помилувано 1936-го.

Коли Совєти 1939 року окупували Бережанський повіт, Лев втік на Захід, до тієї частини Польщі, яка була окупована німцями. Як і багато молодих українських націоналістів, він сподівався, що Гітлер подарує їм незалежну державу, "самостійну Україну". Разом з однією з "похідних груп" він повернувся до рідного села начебто як визволитель. Йому тоді сказали, що його батьків депортовано Совєтами. На той час Лев входив у команду бережанської регіональної ОУН. Його було заарештовано німцями разом з іншими місцевими лідерами ОУН у середині вересня 1941 року.

Спочатку їх відвезли до Тарнополя, а згодом до сумнозвісної в'язниці на вулиці Лонцького у Львові. В середині листопада Лева перевели спочатку до Кракова і насамкінець до в'язниці у передмісті Берліна. Йому дозволили повернутися до його села влітку 1943 року. Наступний арешт Лева, цього разу совєтським МГБ, стався у лютому 1949 року. Його було звинувачено в українському націоналізмі і засуджено на 25 років виправно-трудових таборів, з яких він, на щастя, відбув тільки сім, у лютих таборах Колими. 1956 року його було звільнено, і він оселився у Бережанах[19].

Галина Скасків народилася 1925 року в українському селі на південь від Бережан у освіченій і національно свідомій родині. Її батько після більшовицької революції був капітаном Української національної республіканської армії у Східній Україні. Після повернення додому він брав дуже активну участь у діяльності українського культурного товариства "Просвіта" і українському кооперативному русі регіону. Він був також членом поміркованого Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Батька Галини часто турбувала польська поліція. Бабусю Галини жорстоко вдарив і поранив польський поліцай під час кампанії пацифікації у середині тридцятих. Незабаром вона померла. Потім, 1938-го року, коли Галині було тринадцять, її батька було вбито, вочевидь, молодиками ОУН, які звинуватили його у занадто м'якому ставленні до поляків. Її матір жорстоко побили. Двоє братів Галини належали до ОУН. Одного з них у 1944-му вбили німці. Останні кілька років перед війною Галина вчилася у бережанській гімназії і продовжувала навчання під час німецької окупації. Коли на початку 1944 року гімназію закрили, вона повернулася до свого села і приєдналася до українського підпілля, активну діяльність в якому вона продовжувала і після повторної окупації Совєтами регіону. У 1948 році вона одружилася, і її та її чоловіка було неза-

баром заарештовано і звинувачено в українському націоналізмі. Було також ув'язнено й інших членів її родини. Коли Галину заарештували, вона була вагітна, її дівчинка народилася у львівській в'язниці на вулиці Лонцького. За рік дівчинка померла у київській в'язниці, до якої було переведено Галину. Її охопила тяжка депресія, і вона мала намір покінчити життя самогубством. Галину, її матір та інших членів її родини, які пережили Гулаг, було звільнено після смерті Сталіна. Потім Галина вивчала класичну літературу, англійську і німецьку мови у Львівському університеті і згодом учителювала у місцевих середніх школах. Особиста і родинна історія Галини віддзеркалює трагедії багатьох українців під поляками, німцями і Совєтами[20].

Завдяки справжній удачі під час короткого візиту до Лондона мені вдалося взяти інтерв'ю у кількох українців, які походили з сіл під Бережанами.

Мар'ян Гайва, інженер за фахом, багато років був активістом Лондонської української асоціації. Він народився 1921 року у Підгайцях, що за 30 кілометрів від Бережан. Замолоду батько Мар'яна жив і працював в Америці і Канаді. Повернувшись, він взяв активну участь в українському кооперативному русі. Це була освічена українська родина, і їхній батько наполіг, щоб вони вивчали англійську. Більшість шкільних років перед війною Мар'ян брав активну участь у "Просвіті". Після завершення середньої школи у Підгайцях 1938 року Мар'ян почав вчитися у бережанській гімназії. Коли прийшли Совєти, він навчався у вчительському інституті і навіть розпочав викладати у сільській школі. Під час німецької окупації Мар'ян глибоко занурився у роботу українського підпілля – УПА. Коли 1944 року німці почали відступати, він утік на захід з іншими українськими партизанами і приєднався до українсько-німецького військового формування. Вони опинилися

спочатку у Франції, пізніше в Італії, де Гайву рекрутували британці. Як британського солдата після війни його було направлено до підмандатної Палестини, де він жив вільно і навіть деякий час мав єврейську подружку. Коли я брав інтерв'ю у Гайви в його кабінеті, прийшов чоловік, якого звали Грабар. Гайва познайомив мене з ним[21].

Іван Грабар був струнким, чорнявим і час від часу затинався. Хоча він був такого ж віку, що й Гайва, проте виглядав значно молодшим. Він розмовляв досить нерозбірливою англійською: незвичайна комбінація лондонського кокні і сильного слов'янського акценту. Він був найменш освіченим серед моїх українських оповідачів, але чомусь я почувався з ним значно комфортніше, ніж з іншими. Він нагадав мені Таньку і Аню. Грабар народився 1921 року у селі Посухові, що біля Бережан, навчався у сільській школі і перед війною брав активну участь в українському молодіжному русі. Після того, як влітку 1941 року німці окупували Бережани, він приєднався до місцевої української поліції. У той же час він був членом українського підпілля. Грабар був заарештований німцями у лютому 1942-го і звинувачений у таємному постачанні зброї та боєприпасів до УПА. Його неодноразово били і піддавали тортурам, спочатку в Бережанах, а потім у Тарнопольській в'язниці. Згодом його взяли на примусові роботи у Німеччину. Після війни він не повернувся до рідного села і волів мешкати в Англії[22].

Дмитро Бартків був лагідним чоловіком з хорошим почуттям гумору. Багато років він працював бібліотекарем у Школі слов'янських мов Лондонського університету. Він походив з Котова, що на південь від Бережан. Його родина була однією з найбільш заможних у селі. Батько Дмитра перед Першою світовою війною працював деякий час у Німеччині і говорив німецькою. Коли Дмитру було одинадцять, батько записав його до бережанської школи

для хлопчиків. У чотирнадцять він почав відвідувати бережанську гімназію. У 1939 – 1940 роках він навчався у "десятирічці" совєтського типу, а під час німецької окупації – у бережанській українській гімназії. У той час він жив у "бурсі", українському гуртожитку для гімназистів у центрі міста біля ратуші. Коли гімназію було закрито, Дмитро вступив до української дивізії "СС-Галичина" і вирушив на захід. Він брав участь у деяких боях в Австрії й Італії. Врешті-решт він приїхав до Англії, де й живе до сьогодні[23].

Василь Олеськів працював директором української інформаційної служби в Лондоні. Це високий, сивоволосий чоловік з м'якою вимовою. Народився 1925 року в Бишках, одному з найбідніших сіл регіону, за десять кілометрів на північ від Бережан. Спочатку він ходив до школи у ближніх Куропатниках, потім, під час німецької окупації був гімназистом бережанської української гімназії. Він та його приїжджі друзі знімали кімнату біля єврейського цвинтаря на Окопиську. Вони були безпосередніми свідками численних страт. Увесь цей час він був членом українського підпілля. Він наполягав на тому, що УПА дружньо ставилася до євреїв. Василь був заарештований німцями у травні 1944-го, незадовго до приходу Червоної армії, і вивезений до Франції. Після війни оселився в Англії.

Найнезвичайнішим українським інтерв'ю була розмова з **Олександром Паньківом.** Я познайомився з ним на весіллі, яке грали у шкільній аудиторії, під час мого останнього візиту до Бережан. Паньків працював сторожем у цій школі, розташованій просто поруч з єврейським цвинтарем на Окопиську. Були майже сутінки чудового літнього дня. Ми сиділи на трав'янистому схилі, з якого було видно весь цвинтар. Паньків розповів мені неймовірну історію про те, як його ледве не було страчено неподалік від того місця, де ми сиділи. Його ледь не вбили на Окопиську німці,

що прийняли його за єврея. Він також повторив дивну історію, що я її вже чув: кілька дітей, які навчалися в початковій школі на Окопиську, нещодавно померли з невідомих причин. Деякі люди в місті вірять, що причиною цього було розташування школи біля єврейських масових могил або, можливо, на них.

* * *

Я зробив декілька спроб знайти німецьких очевидців того, що сталося у Бережанах під час війни, але не зміг. Єдине, що я міг зробити натомість, це дослідити допити і свідчення, пов'язані з процесами над нацистськими злочинцями у повоєнній Німеччині. Спочатку я намірився їхати до Німеччини, але я не був упевнений, що зможу сидіти в німецькому архіві і читати, як німці вбивали євреїв у Бережанах. Мені пощастило знайти німецького студента-історика, який погодився допомогти. З часом я отримав від нього сотні скопійованих на ксероксі сторінок, що містили інформацію про Бережани під час Голокосту. Деякі імена були мені відомі зі свідчень тих, хто вижив, і від яких я одного разу почув і про мою родину. Це було непросте читання.

Ганс Адольф Асбах прибув до Бережан наприкінці 1940-го після призначення крайсгауптманом (повітовим старостою) Бережанського регіону (повіту). Він народився 1904 року в німецькій Померанії і закінчив гуманітарну гімназію, після чого вивчав право і економіку в Кілі. Він вступив у нацистську партію 1934 року і був призначений юрисконсультом на німецькому трудовому фронті. 1940 року, до приїзду в Бережани, він зголосився служити в урядовій адміністрації, а також обіймати посади у місцевих владних структурах. Під час свого перебування у Бережанах Асбахи жили у садибі біля Фарнського костьолу. У них також була літня резиденція в Кужанському маєтку, що за десять кілометрів від Бережан.

Кілька разів Асбах допомагав німецькій поліції безпеки сіпо (Sicherheitspolizei) у проведенні акцій і депортацій бережанських євреїв. Він поїхав із Бережан перед останньою акцією німців проти євреїв, коли виявив бажання перейти до вермахту у лютому 1943 року. Його було взято в полон американцями і звільнено у червні 1945-го. Трохи попрацювавши каменярем, Асбах почав успішно робити політичну кар'єру, вершиною якої було призначення його міністром праці і соціального добробуту землі Шлезвіг-Гольштайн у 50-х роках. Слухання проти Асбаха почалися 1961 року і були припинені 1976-го. У справі Асбаха свідчили кілька бережанських євреїв, таких як доктор Вагшаль-Шаклаі, пані Роза Гольдман, мати Натана і Муньо Габер.

Штурмбанфюрер СС **Герман Мюллер** був німецьким офіцером найвищого рангу, який брав активну участь у акціях і вбивствах євреїв у Бережанах. Він був головою СД, служби безпеки в Тарнополі. Мюллер народився в Ессені 1909 року. Його батько був дрібним торговцем, і сам він деякий час працював продавцем. Він вступив у партію 1927 року і став членом СС 1931-го. Багато років був також членом СА (штурмових загонів). Після чистки СА 1934 року він дуже швидко піднімався вгору по сходинках партійної кар'єри. Декілька судових процесів проти нього перед приходом Гітлера до влади показали, що він був одним із тих, схильних до насильства "старих" нацистських головорізів. Він служив у Тарнополі у 1941–1943 роках і брав участь у численних убивствах євреїв в цьому регіоні. Мюллер був заарештований 1961 року, звинувачений і засуджений на довічне ув'язнення 1966-го. Помер 1988 року[27].

Шарфюрер СС **Віллі Геррманн** служив разом з Мюллером в Тарнопольському СД. Йому було стільки ж років, скільки і його начальнику. Геррманн народився в Саарському регіоні. Його бать-

ко був шахтарем, і Віллі, ледве закінчивши кілька класів в школі, став слюсарем по замках. Коли 1935 року Саарський регіон об'єднався з Німеччиною, Віллі вступив одночасно у нацистську партію і СС. Коли почалася війна, він був мобілізований у збройні сили СС і брав участь в окупації Франції. Оскільки у нього були деякі проблеми зі здоров'ям, він був демобілізований і пішов служити у кріпо (Kriminalpolizei), кримінальну поліцію. Саме це відомство направило його спочатку до Львова, а пізніше до Тарнополя, де він і залишався до відступу німців 1944-го. Під час служби у Тарнопольському СД Германн брав участь у численних акціях і вбивствах євреїв цього регіону, в тому числі й у Бережанах. Він був одним із тих, хто проводив останню акцію у червні 1943-го. Після повернення до Німеччини його кілька разів затримували американці і французи, після цього він повернувся до рідного Саару і продовжив працювати слюсарем. Процеси проти нього почалися у шістдесяті роки, у 1966-му він був засуджений на десять років ув'язнення і помер за два роки по тому[28].

Губерт Конен був головою бережанського відділення вомі (Volksdeutsche Mittelstelle) – центру фольксдойче, який займався привласненням єврейського майна і передачею його фольксдойче, етнічним німцям, що мешкали за межами райху. Конен, високий білявий і блакитноокий, народився в Аахені 1905 року, де закінчив початкову школу. Замолоду він працював на різноманітних роботах і в розпалі економічної кризи переїхав до Канади, де залишався до початку війни. Там у нього теж не було постійної роботи. Він повернувся до Німеччини 1939-го року і вступив у нацистську партію. Деякий час він служив у вермахті перекладачем у зондеркоманді "Р", розміщеній у Львові. Конен був найнятий вомі наприкінці 1941-го. Він прибув до Бережан у 1942-му і залишався там до останньої акції у червні 1943-го. Після війни він жив у Німеч-

чині, де його допитували, але ніколи не засуджували. Він помер на початку сімдесятих[29].

Ганс-Германн Мунд був головою бережанського відділення "Undeutsch", мережі універсальних магазинів з центром у Бремені. Народився у Бремені і спеціалізувався на експорті товарів. Коли спалахнула війна, був у діловій поїздці по Домініканській республіці. Після численних пригод і затримок він врешті-решт повернувся до Німеччини в березні 1941-го. "Undeutsch" направив його розгортати філію у Бережанах, куди він прибув у жовтні 1941-го. Він залишався там до грудня 1943 року. В Бережанах він закохався у фройляйн Марію, одну з німецьких працівниць Асбаха, з якою зрештою одружився. Після від'їзду з Бережан він кілька місяців працював у Дрогобичі і повернувся до Німеччини наприкінці 1944-го. Він був одним із свідків у справі Асбаха.

Крім інтерв'ю з поляками, євреями й українцями я також користувався свідченнями стосовно Бережан під час німецької окупації міста. Я також використовував численні свідчення, що зберігаються в Яд Вашемі (Музеї Катастрофи), а також мемуари доктора Еліезера Вагшаля-Шаклаі, Менахема Дуля і Яніни Дробницької-Олексин[30].

3

ДОБРІ РОКИ, 1919–1939

На мій тридцять другий день народження, який також був і днем мого одруження, мої свояки подарували мені копію першої сторінки "Нью-Йорк Геральд Трибюн" від 2 квітня 1935 року. Заголовки давали деяке побіжне уявлення про той світ, в якому я народився. Впав в око заголовок: "Британія заявила про готовність дати Франції свободу дій, якщо Райх атакує Росію". В статті йшлося про те, що британський міністр закордонних справ Ентоні Іден, який провів переговори з совєтськими лідерами в Москві, щойно прибув до Варшави і готувався до зустрічі з "польським неофіційним диктатором" маршалом Йозефом Пілсудським. З іншої статті читачі дізнавалися, що "Пій XI молиться за те, щоб підбурювачів війни було знищено". В ній ішлося про Папу, який стверджував, що "незважаючи на темні хмари зі зловісними спалахами над європейським горизонтом, збройний конфлікт між націями неймовірний в моральному плані і неможливий з матеріальної і фізичної точки зору". Це, вочевидь, був спосіб мислення, притаманний на той час як людям в усьому світі, так зокрема і моєму рідному місту Бережанам.

Моя мати й інші члени родини багато разів говорили мені, що моя з'ява у світ була чимось схожим на чудо. Це було однією з причин, чому мене назвали на честь улюбленого рабина мого батька Шимона Бабада, який дав йому відповідне благословення на батьківство. Рабі Бабад

помер за кілька тижнів до мого народження. Моя мати, інвалід від народження, мала декілька викиднів, але врешті-решт, коли їй було далеко за тридцять, успішно народила. Оскільки під час вагітності виникли ускладнення медичного характеру, народжувати мене вона вирушила до Львівського шпиталю. Десятиріччя по тому моя тітка Пніна, яка поїхала з Бережан на початку двадцятих років, щоб оселитися в Палестині, дала мені пачку листів, які вона отримала від нашої сім'ї. Я був вражений, виявивши листа мого батька, в якому йшлося про найважливішу подію мого життя. Лист був написаний за три тижні після мого народження і починався на івриті словами: "моєму найдорожчому свояку Зеєву і моїй своячці Пніні". Решта листа була на ідиш. Батько продовжував описувати щасливу і святкову атмосферу в нашому домі. Була весна, пасха, і довгоочікувана дитина з'явилася. "Майже неможливо описати нашу радість, що ми дожили до цього щасливого моменту, коли ми святкуємо, з Божою допомогою, пасхальний Седер разом з дорогою Ханою і нашим дорогим сином". Мій батько також описав той момент, коли він отримав добру звістку зі Львова. "Я був сам у крамниці. Я так розгубився, що забув замкнути двері і побіг додому з телеграмою. Я був наче божевільний, "мешуге", як кажуть".

Читаючи й перечитуючи ці рядки, я був одночасно щасливий і сумний. Вони багато додали до мого уявлення про самого себе як бажаної і довгоочікуваної дитини, але також навели на думку про нереалізовані можливості щасливого дитинства і нормального життя. За кілька років після мого народження все наше існування було розбито на друзки війною. Мій батько, мій улюблений дідусь Фішль, а також майже всі мої родичі загинуть і зникнуть. Ці кілька років перед війною були єдиним нормальним і здоровим проміжком часу в моєму житті.

Якими були мої найперші спогади? Я пам'ятаю, що зростав серед польської мови. Ті, хто оточував мене, мали говорити між собою

переважно на ідиш, проте з певної причини уперто говорили зі мною польською. Добре пригадую раз у раз повторюване запитання до мене "Як шумить аероплан?" Мені пропонували імітувати його гуркіт досконалим "польським" розкотистим звуком "р-р-р-р". Ті, хто говорив на ідиш, звичайно вимовляли його у горловий спосіб, висміюваний поляками. Моя "польська" вимова звуку "р" досконала до сьогодні.

Я пам'ятаю себе років з трьох-чотирьох. Деякі мої спогади – про жінок. Я не дуже пам'ятаю мою матір, яка була завжди зайнята в крамниці. Добре пам'ятаю її молодшу сестру Мальчу, що проводила зі мною багато часу. Тоді їй було двадцять з чимось років, і вона закінчила місцеву польську гімназію. Пам'ятаю, як вона співала мені сучасні польські "хіти". Слова й мотиви пам'ятаю досі. Інколи вона мугикала мелодії на ідиш. Сумніваюся, чи я розумів їх тоді. Час від часу Мальча брала мене в кіно. Я добре пам'ятаю фільм, де був показаний бал-маскарад. Я так перелякався, що нам довелося піти з кінотеатру. Ще однією жінкою початку мого життя була українська няня, яка водила мене гуляти до міського парку. Спогад: вона міцно тримає мене на руках. Я торкаюся її м'яких теплих грудей. Ми всередині темної крамниці, де стоять величезні коричневі джгутові мішки, заповнені всіляким крамом. Відчувається сильний запах дріжджів і кориці. Це могла бути крамниця Вагшалів, на цьому кутку, недалеко від нашої. Ще одна жінка – це моя тітка Злата, дружина молодшого брата моєї матері – Якова. Спогад: мабуть, п'ятничний вечір, і я – у ліжку. Або пізно, або ж я хворий. Злата нахилилася наді мною. Я можу бачити її гарне, ніжне обличчя і виріз її сукні. Добре пам'ятаю також таке: мій маленький пухкенький двоюрідний брат Матусь і я ховаємося за дверима. Я злегка притискаюся до нього, і чудове тремтіння оволодіває моїм тілом.

Ще спогад. Я з моїм батьком у будинку його батьків на березі бережанського озера – Ставу. Літній вихідний день, субота чи неділя. Двоє з нас лежать на траві, дуже близько до води. Все вкрай мирно. Я чую в повітрі безперервне тихе дзижчання. Це виглядає як щастя. Я помічаю, що на одній руці мого батька немає пальця. Мої дідусь і бабуся Яків і Двора Редліх мали невеличкий сад, повний солодкої смородини і терпкого зеленого агрусу. Я ще міг куштувати їх. Бабуся Двора наполягатиме на тому, щоб я пив молоко їхньої кози "просто з вим'я". Воно було солодке, густе і пінилося. Напевно, найчудовішим спогадом смаку і кольору були маленькі червоні дикі суниці, "позьомки". Їх завжди їли зі сметаною і цукром.

І ще один спогад. Святкування якогось офіційного польського свята. Наш балкон, що виходив на Ринок і ратушу, прикрашений темно-червоним килимом і маленькими білими і червоними прапорцями. Я чую, як грає оркестр і марширують солдати. Довкола – настрій піднесеності і щастя. Це, мабуть, мій перший спогад, пов'язаний з військовим парадом. Впродовж усього мого дитинства я буду перейматися парадами, оркестрами, прапорами і солдатами.

Невиразно пам'ятаю нашу крамницю з виходом на Ринок. Треба було зробити кілька кроків вгору сходами, щоб увійти в довге, вузьке і темне приміщення. З правого боку стояв довгий дерев'яний стіл на якому міряли і різали тканину. За ним були полиці з великими сувоями тканини, покладеними один на одного. В повітрі стояв специфічний "тканинний" дух. Біля входу в магазин були двері, що вели до тьмяно освітленого маленького шинку моєї двоюрідної сестри Єнти. Я пам'ятаю її енергійною і галасливою жінкою з двома синами, з якими я грався час від часу.

Напевно, це було раннє літо 1939-го, за кілька місяців до початку війни, коли моя тітка Мальча взяла мене з собою в курортне містечко Івонич. Я пам'ятаю грязьові ванни, що вона їх прийма-

ла, суцільно чорні. Вони налякали мене. Було також багато мирних і щасливих моментів. Згадую себе, як я лежу на м'якій ковдрі, мені робить масаж сліпий чоловік. Він зосереджено масажує мої плоскостопі ноги. Я досі пам'ятаю дотик його сильних і ніжних рук. Віктрола на сусідній стійці грає польські популярні пісні. Багато років по тому моя тітка Мальча сказала мені, що Манек Талер і його мати в той час також були в Івоничі і що одного разу бешкетник Манек, який був старший за мене на рік, переконав мене намазатися вершковим маслом, копіюючи жінок, які вживають мазі для сонячних ванн. Інший спогад з Івонича: польська жінка, яка мешкає поруч, запрошує мене до свого будинку. Вона намагається навчити мене християнських молитов, які я сумлінно повторюю за нею.

Останніми моїми довоєнними спогадами були спогади про мою тітку Пніну та її сина Ройвена, які приїхали з далекої Палестини. Восьмирічний Ройвен, котрий приїхав з матір'ю до Бережан влітку 1939-го, звичайно, пам'ятає це чіткіше і детальніше за мене. Я розмовляв з ним в його переповненій людьми лазерній лабораторії у Хайфі майже шістдесят років по тому. Ройвен згадав, як приїхав до бережанської залізничної станції і як його везли в кабріолеті до нас додому. Він описав наше останнє довоєнне помешкання на вулиці Школьній і оживив мої власні невиразні спогади про це місце. Ми обоє згадали ліжко в кімнаті моїх батьків і кахляну піч в кутку. Зимовими днями на пічці нагрівали маленьку подушечку, якою потім обгортали мої холодні ноги. Ройвен і я у вихідні ранки годинами стрибали на величезних м'яких подушках, наповнених пір'ям.

Найкраще Ройвен запам'ятав свого дядька і мого батька, з яким він міг говорити на івриті. Вони дискутували про все на світі, зокрема про тлумачення снів, які батько шукав у старій івритській книзі.

“Дідусь Фішль з його білою бородою виглядав дуже імпозантним і старим, а бабуся була завжди заклопотана каструлями на кухні. Мальча, молодша сестра твоєї матері виглядала як молода “шиксе”, і люди звичайно щипали її ззаду”.

Під час зустрічі бережанських поляків в Устроні Натан Гольдман дав мені старе фото кінця літа 1939 року, саме перед його від’їздом до Палестини. Ройвен пам’ятав, що цей знімок був зроблений в Старому парку біля замку Сенявського. “Там був цей чоловік з коробкою, вкритою чорною тканиною. Він сказав нам не рухатися і зробив знімок. До нього потрапили численні допитливі дітлахи, що юрмилися поруч”. Як вважав Ройвен, сфотографовані діти були і євреями, і поляками. Дивлячись на цю світлину крізь десятиріччя і світи, я переймаюся унікальним відчуттям задоволення і радості. Ройвен стояв у центрі. За ним був Люсєк, наш єврейський сусіда-підліток, якого обожнював мій палестинський двоюрідний брат. Щасливі й допитливі обличчя дітей і молоді різного віку дивилися в камеру. Дівчинка тримала м’яча. Маленький хлопчик з типовим польським шкільним кашкетом на голові входив до кадру. Інший хлопчик з ретельно поголеною головою, трохи старший за мене, стояв на колінах попереду. А тут був я, чотирирічний, одягнений в білу сорочку з короткими рукавами і короткі чорні штани з підтяжками. Я стою праворуч від мого двоюрідного брата, й усміхнена дівчинка-підліток тримає руку на моєму правому плечі. Мені здається, що я ще відчуваю дружній і лагідний дотик її долоні. Я не маю найменшого уявлення, хто вона така, але вона, здається, мене знає. Я дивлюся вбік із грайливим виглядом. Напевно, я помітив щось смішне і, на відміну від інших, не зосередився на камері. Ця єдина маленька світлина – квінтесенція короткого, щасливого дитинства.

* * *

Реалії міжвоєнної Галичини сформовані як історичною спадщиною імперії Габсбургів, частиною якої впродовж сторіччя був цей регіон, так і злигоднями щойно утвореної польської держави. Хоча Галичина століттями була доволі відсталою в соціально-економічному сенсі, правителями імперії Габсбургів їй було надано значної автономії, і вона мала репутацію одного з найбільш ліберальних політичних регіонів цієї частини Європи.

Українці і євреї були двома найбільшими меншинами міжвоєнної Польщі. Понад п'ять мільйонів українців складали 16% і понад три мільйони євреїв – майже 10% від усього населення країни 1930-х років. Пропорційна кількість українців у східних прикордонних землях була значно вищою. Три мільйони українців, переважно селян, становили майже 60% населення Східної Галичини. Населення Тарнопольської області, де були розташовані Бережани, складало на початку 30-х років близько 1,6 мільйонів. Українців було 54,5%, поляків – майже 37% і євреїв 8,4%[1]. Більшість поляків і євреїв жили у містах і містечках. Сільське населення було переважно українським.

Східна Галичина була на перехресті народів, культур, релігій і цивілізацій. Вражаючою рисою регіону був його багатокультурний, багатомовний і поліконфесійний характер. Майже кожна освічена людина, незалежно від походження, знала німецьку мову. У великих і малих містах панувала польська. В сільській місцевості переважали русини, чи українці, як їх все частіше називали. Євреї розмовляли вдома здебільшого на ідиш, а на людях – польською. Більшість поляків були римо-католиками, а більшість українців належала до "уніатської" греко-католицької церкви. Крім специфічних зв'язків між культурами, мовами і релігіями в кожній з цих трьох етнічних груп, вони також поділяли традицію "місцевої"

пересічності. Обопільне визнання і толерантність, що існували поміж різних етнічних груп була заохочена доброзичливим законом Габсбургів. Проте націоналістичні, праві і напівфашистські ідеології, що піднімали голову у міжвоєнні роки, мали негативний вплив на загальну місцеву самосвідомість галичан.

Хоча східне галицьке село було здебільшого відсталим і бідним, великі й малі міста мали чітку "західну" орієнтацію. Їхніми зразками були Відень і Прага, а не Москва чи Київ. Окрім Львова, єдиного великого міста в регіоні, більшість міських поселень були невеликими і середніми за розміром містами типу Бережан. Багато з них змішувалося з оточуючою сільською місцевістю. Їхніми мешканцями були поляки, євреї й українці, кількісно у такому ж порядку. Більшість дрібних чиновників були поляками, більшість крамарів і власників крамниць – євреями. На сцені невеликих міст домінувала багатоетнічна місцева еліта: польський землевласник, суддя і офіцер; український вчитель чи священик; єврейський крамар, адвокат чи лікар. Багато молодих поляків, євреїв і українців вчилися разом і закінчували гуманітарні й середні школи, гімназії. Закінчення гімназії і успішне складення вступних іспитів до вищого навчального закладу означало соціальне просування і входження до місцевої еліти. Домінантною культурою і мовою в гімназії була польська, проте більшість гімназистів, як і взагалі вся місцева еліта, вільно розмовляли своєю етнічною мовою, наприклад, українською чи ідиш[2].

Міжвоєнна Польща взагалі і Східна Галичина зокрема складалася з поліетнічного, багатонаціонального і поліконфесійного суспільства, керованого низкою урядів, які більшою чи меншою мірою проповідували і проводили політику "польськості" і "полонізації". Після майже ста п'ятдесяти років принизливого і фруструючого іноземного домінування і наступних запеклих боїв проти

українців і більшовиків під час і після Першої світової війни, поляки і більшість їхніх політичних лідерів мали намір перетворити країну у чисто національну польську державу. "Польськість" стала пробним каменем респектабельності[3]. Адміністрування, освіта, мова і культура мали бути виключно польськими. Від великих етнічних меншин, таких, як українці і євреї, очікувалося, що вони мають або інтегруватися і асимілюватися, або поїхати геть. Полонізація східних прикордонних польських земель, частиною яких була Східна Галичина, запроваджувалася шляхом "колонізації", поселення етнічних поляків з інших частин Польщі у ці етнічно гетерогенні території, і за допомогою поліційно-військових заходів, спрямованих на місцеве не польське населення. Офіційній польській римо-католицькій церкві з її суто польськими національними традиціями був наданий особливий статус[4]. Польська армія з її уніформою, прапорами, військовими оркестрами і парадами стала головним інструментом кування національної єдності і гордості і могутнім символом новонародженої польської незалежності.

Перші роки існування польської держави супроводжувалися зростанням політичної кризи. Наступний період 1926 – 1935 років був позначений харизматичним і напівавтократичним правлінням маршала Йозефа Пілсудського, легендарного командира польських легіонерів, якого багато хто вважає засновником Другої Польської республіки. Польщу опосіли численні труднощі і нерозв'язані проблеми в економічній, соціальній і етнонаціональній сферах. Проте більшість її мешканців жили краще, ніж їхні сусіди в Совєтській Росії чи нацистській Німеччині. Польська культура й інтелектуальне життя були доволі жвавими. Відчувалися гордість і оптимізм, породжені самим фактом існування відродженої національної незалежності. Смерть Пілсудського у травні 1935 спричинилася до ідеологічного і політичного повороту вправо і до

зростання польського націоналізму правого спрямування. Військові під керівництвом таких високих офіцерів, як Едвард Ридз-Сміглий, уродженець Бережан, панували у так званому "Уряді полковників". Проблеми меншин замість бути вирішеними все більше роздмухувалися[5].

Український націоналізм, що вже був на підйомі перед Першою світовою війною, набував різноманітних організаційних форм, головним чином в економічній і культурній сферах. В регіоні активно діяла мережа українських кооперативів і кредитних спілок, культурних товариств. Найвизначніша культурна структура "Просвіта" заснувала і підтримувала українські школи, бібліотеки і читальні в селах і містах. "Рідна школа" керувала мережею українських шкіл. Провідний український молодіжний рух скаутського типу "Пласт" залучив тисячі юнаків і дівчат. Першу світову війну і розпад імперій українські націоналісти сприйняли як можливість створення української держави. Західноукраїнська національна республіка, яка проіснувала лише вісім місяців, дала українцям можливість отримати уявлення про незалежність. Недовге існування Української Галицької армії стало суттєвою точкою відліку в їхніх національних сподіваннях. Військова боротьба між польською й українською арміями 1918–1919 років і наступна поразка українців наклали відбиток на подальші українсько-польські стосунки. Нездійснені мрії про появу незалежної України призвели до розчарування і розгубленості.

Польща розривалася між спробами розв'язати проблеми політичним шляхом і репресивною політикою стосовно власних меншин. Хоча деякі спроби досягти розуміння й співпраці з українськими поміркованими й були зроблені, поточна антиукраїнська політика все більше відштовхувала українське суспільство. Найбільша і найвпливовіша політична сила серед українців у міжвоєнні

роки – УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) сповідувала поміркований націоналізм і прагнула досягти компромісу з владою. Іншою впливовою силою, що підтримувала поміркований український націоналізм, була українська уніатська церква, очолювана митрополитом Андреєм Шептицьким, найбільш шанованим українським духовним лідером у Східній Галичині. Шептицький постійно розривався між своїми засадничими моральними й гуманістичними принципами й українськими національними почуттями[6].

Втрачені надії і посилення польської репресивної політики спричинилися до зростання радикальної тенденції серед українців. Її провідним речником була ОУН, Організація українських націоналістів. Її підтримували політично фрустровані і все більше націоналістично настроєні молоді чоловіки і жінки, які перебували під впливом інтегральної української ідеології. Вони були захоплені появою нацистської Німеччини під проводом Гітлера. Деякі українці, особливо молоді українські націоналісти, сприймали нацистську Німеччину як ревізіоністську силу, рішуче спрямовану на повний переділ європейських кордонів у відповідності з національно-етнічними принципами. Це, в свою чергу, означало можливість утвердження української національної незалежності. Надії, що їх покладали на нацистську Німеччину, наївно відкидали нацистський антислов'янський расизм і впливали негативно на ставлення українців до євреїв[7]. ОУН привабила численних українських студентів університетів та інших вищих навчальних закладів, які сформували осередки в школах і гуртожитках по всій Східній Галичині. Ці освічені юнаки поширювали українські націоналістичні ідеї у своїх рідних селах. Серед цих ватажків були Степан Бандера і Роман Шухевич, які стали видатними лідерами українського підпілля під час Другої світової війни[8].

Назріваюче напруження польсько-українських стосунків досягло максимуму наприкінці 1930 року. Широка "кампанія пацифікації", що її проводила польська армія, торкнулася тисяч українців на східних прикордонних землях. Вона позначилася обшуками, руйнуванням будинків і власності й фізичним насильством. Численні українські організації і установи було закрито. Підозрюваних в українській націоналістичній діяльності було заарештовано і притягнено до суду. Потім, 1931 року були зроблені спроби примирення між державою і українською меншиною, і деякі з українських установ було дозволено знову відкрити. Головний же конфлікт між польською державністю і націоналізмом і національними сподіваннями українців не було розв'язано ніколи. Жорстокість і терор все більше застосовувалися з обох боків. Влітку і наприкінці 1934 року було проведено репресивну кампанію проти українських націоналістів. Вона була частково викликана вбивством професора Івана Бабія, директора української гімназії у Львові. Бабій, поміркований український націоналіст, який перед тим викладав у бережанській гімназії, був застрелений членом ОУН.

Польські націоналістичні настрої посилилися після смерті Пілсудського. Націоналістичні елементи серед польського населення західних прикордонних земель, особливо Східної Галичини, мали негативний вплив на польсько-українські стосунки. Жорстку антиукраїнську позицію тепер обстоювали польські національні демократи, ендеки, а також польські військові. Це, у свою чергу, послабило українських поміркованих і посилило вплив ОУН. Зростаюча напруга і наступна криза на інтернаціональній арені кінця тридцятих, короткотривалий успіх української незалежності в Закарпатті у 1938 році і очікувана підтримка українських національних сподівань з боку гітлерівської Німеччини запа-

лило уми у східних прикордонних землях. Починаючи з кінця 1938 року і впродовж перших місяців 1939-го по всій Східній Галичині піднялася нова хвиля протесту і терору, що її надихнула і здійснила ОУН. Це були демонстрації, акти саботажу і вбивства. У відповідь почалася друга антиукраїнська "кампанія пацифікації", подібна до кампанії 30-х років. Польський уряд, в якому Ридз-Сміглий грав тепер провідну роль, вдався до нової низки "полонізаційних" заходів, спрямованих на українську освіту і культуру[9]. Польсько-українські стосунки у Східній Галичині напередодні Другої світової війни досягли нової кризової позначки.

Галицькі євреї, більшість з яких були доволі відсталі в економічному розумінні, були задоволені відносно ліберальною політикою Габсбургів. Перед Першою світовою війною їх приймали в школи й університети, вони все вільніше могли обирати собі професію. Хоча більшість галицьких євреїв все ще були ортодоксами, тривав процес засвоєння німецької, а згодом і польської культур. Більшість із них напередодні Першої світової війни ще говорили на ідиш, але польська, що поступово замінювала німецьку, ставала другою мовою молодшої генерації. У міжвоєнні роки вона стала рідною мовою доволі значної кількості дітей, народжених в єврейських сім'ях середнього класу. Галицьке єврейство стане найбільш полонізованою частиною єврейського населення Польщі до Другої світової війни[10].

Перша світова війна, польсько-український і польсько-більшовицький конфлікти мали серйозний вплив на євреїв Східної Галичини. Приголомшені неминучою поразкою доброзичливих Габсбургів і настрахані російською окупацією, численні єврейські біженці тікали на захід, одні до сусідніх міст, інші аж до Відня, Праги і Будапешта. Ті, хто лишився, страждали від воєнної розрухи і хвороб[11]. Євреї опинилися також у небезпечній політичній си-

туації. Вони були змушені маневрувати між силами, що змагалися між собою в регіоні. Їх часто звинувачували у прихильності до "опонентів", хто б це не був на даний момент. У листопаді 1918 року після розпаду недовговічної Західноукраїнської республіки і окупації Львова польською армією польський антиєврейський погром призвів до десятків смертей і поранень євреїв. Польські солдати, в більшості своїй із з'єднань генерала Галлера, напали і поглумилися над євреями в багатьох містах Східної Галичини. Акти антисемітизму, подібні до скоєних поляками, були також поширені під час польсько-більшовицької війни 1920 року. В наступні роки вони вщухли.

Прихід до влади Пілсудського і його напівавтократичне правління польські євреї розглядали як менше зло порівняно з націонал-демократичною, напівфашистською альтернативою. Вони оплакували його смерть у 1935 році. Наприкінці цього десятиріччя почалося явне посилення як офіційного, так і масового антисемітизму. Антисемітизм тепер став більш відвертим як у польському суспільстві, так і серед правлячої еліти і церкви. Така антисемітська політика, як запровадження "лавкового гетто", підкріплювалася прямими фізичними нападами на єврейських студентів і стала доволі узвичаєною в польських навчальних закладах. У Польщі поширювався економічний бойкот єврейського бізнесу і крамниць. У 1935–1937 роках у польських містах і містечках відбулися численні погроми, під час яких сотні євреїв було вбито чи поранено. Крім традиційного, "вродженого" польського антисемітизму, деякі верстви польського суспільства, особливо молоді націоналісти-ендеки, перебували під впливом нацистської ідеології і політики стосовно євреїв. Дивно, але антисемітизм був відвертішим у західних регіонах країни, менше заселених євреями, ніж у східних прикордонних землях[12].

На українсько-єврейські стосунки у Східній Галичині значною мірою вплинуло українсько-польське суперництво. Євреї завжди були в культурному відношенні ближче до поляків, ніж до українців. Недовговічна Західноукраїнська республіка обіцяла євреям громадянську рівність і національну автономію. Українці очікували від іншої великої меншини регіону, що вона стане на їхній бік у боротьбі проти ймовірного "спільного" ворога. Проте, незважаючи на польські антиєврейські погроми у Львові і поширений польський антисемітизм, східні галицькі євреї ніколи не йшли на українсько-єврейський союз. Вони, як правило, дотримувалися нейтралітету[13]. Дійсно, вони були з різних причин ближчими до домінуючої польської міської прозахідної більшості, ніж до орієнтованої на селянство і політично слабкої української меншості. Українці, в свою чергу, звинувачували євреїв у "полонізуючих" тенденціях. Убивство Шаломом Шварцбартом Симона Петлюри, українського націоналістичного військового лідера, звинуваченого в потуранні антиєврейським погромам 1919–1920 років, що їх скоїли його солдати, і наступний суд у Парижі ще більше погіршили українсько-єврейські стосунки. Економічна конкуренція і зростання українського кооперативного руху призвели до антиєврейських інцидентів в українських селах по всій Східній Галичині. Українські інтегральні націоналісти, такі як Дмитро Донцов, поширювали інформацію про євреїв як більшовиків, що мають руйнівний вплив на світову політику. Зростав також вплив расизму, нацистського антисемітизму. Антисемітські погляди ставали все більш явними в українській пресі передвоєнних років[14].

Всупереч офіційному і масовому антисемітизму єврейське політичне і суспільне життя у міжвоєнній Польщі являло собою видовище достатку і різноманіття. Партії, гуртки й організації з'являлися не лише у великих містах, а й у менших містечках і "штетлах".

Так було і в Східній Галичині. Суперечності і фракційність були тут характерною відзнакою єврейської політики, як і у всій Польщі взагалі[15]. Провідною силою єврейської політики в Східній Галичині був сіонізм. Найенергійнішим і сповненим сил елементом сіоністського руху були різноманітні молодіжні організації, від релігійної ортодоксальної "Бней-Аківа" правого спрямування до сіоністсько-марксистської "Гашомер гацаїр" – лівого. Для молодих євреїв приєднання до молодіжного руху було нормою, особливо в тридцяті роки. Економічна криза і антисемітизм разом з осучаснюваним характером польської держави дуже вплинули на авторитет ортодоксальної єврейської родини. Діти все частіше не визнавали батьківського авторитету. Молодіжні організації стали альтернативою сім'ї. Вони пропонували не лише нове і захоплююче соціальне оточення, а й надію на яскравіше майбутнє, – еміграцію ("алію") до Палестини. Ті, кого привабив молодіжний рух Східної Галичини, були здебільшого з сімей середнього класу, гімназисти, що вільно розмовляли польською і зазнали впливу як місцевого польського, так і українського національного молодіжних рухів[16].

Єврейська еміграція з Галичини, як і з інших частин країни майбутньої незалежної Польщі, у десятиліття перед Першою світовою війною була значною. Понад чверть мільйона євреїв емігрувала звідси у 1881–1910 роках. Більшість емігрувала до Північної Америки. Причини були здебільшого економічні. Значно помірковаміша хвиля еміграції була в 1920-х і 1930-х роках. Її причинами була суміш економічних чинників, антисемітизму і сіонізму, а головною метою – Палестина. Більше сотні тисяч євреїв, в тому числі тисячі молодих єврейських чоловіків і жінок у 1923 –1937 роках емігрували зі Східної Галичини до Палестини. Багато з них були членами різноманітних сіоністських молодіжних рухів[17].

* * *

Бережани постраждали не тільки від Першої світової війни, але й також під час бурхливого повоєнного періоду, що був позначений неодноразовими українськими спробами здобути незалежність, і польсько-більшовицьким конфліктом. Лише восени 1920-го року мир насправді прийшов у Бережани.

Розташовані у східному регіоні імперії Габсбургів, недалеко від російського кордону, Бережани під час війни[18] були свідком нескінченних військових операцій. Лінія фронту пересувалася вперед і назад, несучи спустошення, злидні і страждання місцевому населенню. Ті, хто міг, втекли з сім'ями на захід до таких міст, як Відень і Прага. Росіяни окупували Бережани у перші місяці війни. Наприкінці літа 1915 року вони були вибиті з міста австрійцями. Перед відходом вони підпалили замок Сенявського і частину Ринку. Менше ніж за рік росіяни знову окупували Бережани, і влітку 1916 біля міста пройшли жорстокі бої, особливо неподалік від гори Лисоні, де українські підрозділи як частина австрійської армії билися з росіянами. Ці бої, а також наступні битви за Лисоню перетворили це місце на символ українського націоналізму, що народжувався. Шалена пожежа, що спалахнула після воєнних операцій, влітку 1917 року перетворила третину Бережан на попіл.

Кінець 1918 року був свідком остаточного краху імперії Габсбургів і безупинних спроб українців стати незалежними. На початку листопада Українська Галицька армія вступила в Бережани. Вперше українські національні прапори замайоріли над Ратушею і церквою Святої Трійці. Українські селяни з навколишніх сіл святкували те, що здавалося їм довгоочікуваною українською державністю. Було призначено нову міську адміністрацію, здебільшого українську за складом. Деякі бережанські поляки були заарештовані, особливо ті, хто був активістами місцевих польських

товариств. Була зроблена спроба українізувати школи. Українське правління в Бережанах тривало декілька місяців. Наприкінці травня 1919 року українці відступили на схід, і польські частини під командуванням генерала Галлера маршем увійшли в місто. Їх з ентузіазмом вітало місцеве польське населення. І хоча польське правління у Східній Галичині ще не було запроваджене, травень 1919-го став в серцях і умах поляків початком нової ери. Бережани тепер були частиною незалежної Польщі.

"Галлерчики", солдати й офіцери генерала Галлера тероризували місцеве українське і єврейське населення. Звичайною практикою було обрізання борід і пейсів у ортодоксальних євреїв. Бої йшли в регіоні впродовж усього літа 1919 року, і Лисоня ще раз стала полем битви між поляками й українцями. У червні 1919 року Бережани були знову на тиждень окуповані українською армією. Проте в липні поляки вже контролювали як місто, так і всю Східну Галичину. Наприкінці 1920 року війська більшовиків окупували Бережани на кілька тижнів. Місто стало ареною короткотривалого більшовицького правління. Більшовиками були організовані революційні комітети і призначений єврейський "комісар". Відбулися пропагандистські збори з промовами польською, українською мовами і на ідиш. Товари було конфісковано, особливо ті, що належали найбагатшим єврейським і польським власникам крамниць. Поляки знову захопили Бережани в середині вересня і утримували їх під своєю орудою впродовж наступних дев'ятнадцяти років.

* * *

Найнагальнішим завданням у Бережанах після років нестабільності і руїни було матеріальне й архітектурне відновлення міста. Першочергову і головну увагу було приділено польським будівлям, таким як Фарнський костьол і монастир Бернардинів. Деякі будин-

ки навколо Ринку були відремонтовані для приміщень міської і повітової адміністрацій. Були відремонтовані військові казарми навпроти замку Сенявського, а також дві середні школи. Гімназія переїхала у новий і просторий будинок. Розташований на пагорбі над центром міста, він, звичайно, був більш придатним місцем для навчання, ніж колишнє приміщення в ратуші поруч із гамірним центром міста і шумом щотижневих ярмарків. У середині тридцятих років тисяча бережанських господ мала електрику.

Значну частину населення Бережан складали сім'ї середнього класу і його низів. Більшість заможних родин міста були польськими землевласниками і польськими чиновниками високого рангу, але були також такі багаті євреї, як Лейбли, які володіли млином. Багато євреїв було також серед місцевих правників і лікарів. Більшість крамниць належала євреям. Було кілька невеликих готелів і численні ресторани. Ресторан Мартиновича пропонував їжу і напої і мав оркестр, який вечорами грав розважальну музику. Найкращим рестораном міста був готель "Європейський" на Ринку. Обома володів пан Леон Берман. Кав'ярня "Оаза" рекламувала "чудовий джазовий оркестр". Люди танцювали в "Танцювальному барі Рай".

Бережани безсумнівно зайняли своє місце у двадцятому сторіччі, відкривши два кінотеатри, першим був вражаючий "Сокіл", другим – нещодавно збудований "Пшиязнь". Кінотеатром "Пшиязнь" володіли Лейбли. В обох кінотеатрах показували польські й іноземні фільми. Найбільш популярними були голлівудські стрічки. Було також декілька місцевих театральних груп і професійних театрів, які приїздили зі Львова і Кракова. Люди читали газети кількома мовами. У довоєнних Бережанах 330 господ мали радіо[19]. У Бережанах майже не було промисловості, але його економіка мала зиск зі статусу повітового міста. Мешканці менших міст по-

близу, а також селяни з навколишніх сіл приїздили сюди за різноманітними послугами і крамом. Більшість крамниць, в яких селяни купували крам, як правило, в кредит, були єврейськими. Кілька місцевих крамниць вищого гатунку, що доставляли крам зі Львова, Варшави і Відня, обслуговували клієнтуру з доходами, вищими за середні: землевласників, вищих урядових посадовців, лікарів, правників, успішних бізнесменів і військових офіцерів.

В Бережанах були дві великі народні школи: одна для хлопчиків, друга – для дівчаток. Кожного року ці школи відвідували більше тисячі учнів. Більшість із них були поляками, решта – євреями й українцями. Ті, хто прагнув вищої освіти і успішно складав вступні іспити, завершував чотирирічне навчання в одній з двох шкіл і в десять чи одинадцять років вступав до гімназії. Вони вчилися там наступні вісім років. На початку тридцятих років система дещо змінилася: учень міг поступити в гімназію після шостого класу школи і вчитися в гімназії наступні шість років. Як правило, учні закінчували гімназію і складали випускні іспити у віці вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти років. Хоча більшість гімназистів були синами й дочками мешканців міста, досить значний відсоток складали сільські хлопці і дівчата, як поляки, так і українці. В місті також була жіноча вчительська семінарія, в якій вчилися переважно польські семінаристки. Було там кілька українок і дуже мало єврейок. Таким чином, з 185 семінаристок у 1929/1930 шкільному році 146 були польки, 36 – українки і 3 єврейки. Загалом, різноманітні освітні установи в Бережанах напередодні Другої світової війни відвідували понад 2500 осіб[20].

У місті займалися спортом, особливо молодь. Військовий полк, постійно розквартирований тут, зробив значний внесок у різноманітні атлетичні змагання. Впродовж року тут відбувалися щотижневі змагання і декілька чемпіонатів. Найпопулярнішим ви-

дом спорту був футбол, але були також і волейбол, гімнастика, водний спорт, теніс і, звичайно, зимовий спорт, наприклад, катання на ковзанах і лижах. Навіть бокс прийшов до Бережан за кілька місяців до війни.

* * *

В очевидне "ополячення" Бережан зробили свій внесок і більшість польських цивільних службовців разом з 51-м військовим полком, і польська скаутська організація, і релігійна та інтелектуальна еліта. Різноманітні польські свята відзначали з величезним ентузіазмом. Як і по всій Польщі, поляки Бережан дуже пишалися щойно завойованою дорогоцінною незалежністю.

День народження маршала Йозефа Пілсудського, отця-засновника Другої польської республіки, був надзвичайною подією. Бережанська газета писала з приводу однієї такої події: "Ввечері 18 березня місто набуло святкового вигляду. Вікна і балкони були прикрашені польськими національними прапорами і зеленими гірляндами. О шостій годині вечора військовий оркестр промаршерував вулицями і зіграв різні маршові твори. Його тепло зустріла публіка на вулицях. Наступного ранку бережанці прокинулися під звуки військової ранкової побудки. О дев'ятій годині на вулицях було повно людей, які поспішали до різних молитовних домів: до монастиря Бернардинів, до церкви і синагоги, де промовлялися спеціальні молитви в присутності міських офіційних осіб. У той же час Ринок наповнився різноманітними підрозділами 51-го полку. Після військового огляду отцем Ланцуцьким була відправлена урочиста меса в сусідньому Фарнському костьолі. Всі сидіння були зайняті представниками армії, різних урядових і міських установ і численних товариств і організацій. На вівтар було покладено стяги і знамена. Після меси відбувся військовий парад. Після цьо-

го в ратуші був прийом на честь дня народження маршала. Бурмістр Бережан пан Голчевський прийняв привітання від представників різноманітних установ. Серед них був Песах Гольдшлаг, який представляв Правничу палату і Єврейську спільноту, і отець Адам Ланцуцький, який представляв римську католицьку парафію. В кінотеатрі "Сокіл" було показано фільм "Відродження польської держави". Ввечері офіцерський клуб "Казино" приймав весь офіцерський корпус, а також інших запрошених гостей. Після численних промов і декламувань подію завершив військовий оркестр 51-го полку. День народження маршала святкували також у всіх бережанських школах. Захоплюючі програми були представлені в гімназії і вчительській жіночій семінарії"[21].

Іншими щорічними святами були День Конституції 3 травня і День Незалежності 11 листопада. Хоча їх святкували як виключно польські події, єврейські й українські спільноти також брали в них участь. Багато євреїв і навіть деякі українці приєднувалися до цих державних святкувань. Ще однією подією був День Полку, який святкували кожного червня і під час якого Бережани вшановували 51-й полк. Газета "Глос Бжежанскі" заявила на десятій річниці прибуття полку до Бережан, що "День Полку є святом для всієї громади". Меса за загиблими солдатами полку була відправлена ранком того самого дня у Фарнському костьолі. Опівдні весь полк і представники бережанської громади заповнили полковий стадіон. Був оголошений список солдатів полку, які загинули в битвах за польську незалежність. Відзначення цього дня завершилося маршем військового оркестру[22].

Як і вся Польща, Бережани були приголомшені смертю маршала Йозефа Пілсудського в травні 1935 року. Численні пам'ятні заходи пройшли в місті 17 і 18 травня, після національних жалобних церемоній у Варшаві і Кракові[23]. Портрети Пілсудського, прикра-

шені польськими національними прапорами і чорним крепом були вивішені на всіх будинках. Світло ввечері пригашували. Натовпи заповнили вулиці. Жалобні молитви читали у польських церквах, в українській церкві і у Великій синагозі. Військовий парад пройшов через Ринок і прилеглі вулиці. Смерть Пілсудського оплакуватимуть у Бережанах щорічно аж до раптового початку війни.

Польські скаути, "гарцерство", були значним виявом і символом польського націоналізму і незалежності. Гарцерство було засноване в Східній Галичині в рамках польського спортивного товариства "Сокіл" за кілька років до початку Першої світової війни. Воно було пронизане духом польського націоналізму і тісно пов'язане з новоявленими польськими збройними силами. Численні скаути під час війни вступили в польські легіони і билися проти українців і більшовиків. Перша скаутська група в Бережанах була організована на початку 1911 року. Під час війни вона не діяла і відновилася 1918 року. Коли польські частини генерала Галлера вели бої проти українців під Бережанами навесні 1919 року, численні місцеві скаути якимось чином дістали кілька рушниць і підтримали польських солдатів. Воєнізоване навчання стало головною діяльністю скаутського руху як у Бережанах, так і по всій міжвоєнній Польщі. Тісні зв'язки підтримувалися між гарцерством і 51-им полком[24].

Бережанський гуфєц (загін) місцевих польських скаутів став домінуючою офіційною організацією в місті. Оскільки він був явно польським, то майже не приваблював єврейську й українську молодь.

Крім такої звичайної скаутської діяльності, як туризм і літні табори, скаути брали участь у різноманітних польських національних урочистостях і військових парадах. Форми, відзнаки і прапори стали надзвичайно важливою частиною їхнього життя. Вони також ініціювали гуманітарну і суспільну діяльність, наприк-

лад, допомогу бідним. Гімназія була оплотом скаутської діяльності. Її директор і вчителі, особливо польські, були відданими прихильниками цього руху. Гарцерство також з ентузіазмом підтримувало всю польську громаду. Більшість з місцевих достойників, зокрема Ольшевський, директор гімназії, міський інженер Рапф, були членами місцевого товариства друзів скаутів. Директор бережанського шпиталю д-р Стефан Білінський був головним лікарем бережанського гуфєца. Велика група скаутів з Бережан приєдналася до скаутських молодіжних бригад, яких послали захищати польсько-німецький кордон напередодні Другої світової війни.

Гімназія була в міжвоєнних Бережанах головним стовпом "польськості" і польської ідентичності. Вона була тісно пов'язана з місцевим польським молодіжним рухом, гарцерством, і брала дуже активну участь у всіх державних святах і урочистостях. Проте водночас вона зберігала класичні гуманістичні традиції, які існували до незалежності. Грецька і латина були обов'язковими. Між польськими, українськими і єврейськими гімназистами і викладачами були доволі добрі стосунки. Три релігії – римо-католицьку, греко-католицьку і юдаїзм –викладали в різних групах усім гімназистам. Гімназію було засновано на початку дев'ятнадцятого сторіччя як частину освітньої системи Габсбургів, і хоча там завжди викладали німецьку, польська була визнана головною мовою навчання ще у 1860-х роках. Українські предмети викладали у так званих класах загальної початкової освіти ("utraquistic" classes), які відвідували здебільшого українці[25]. Кожен клас складався з трьох рівнів: "А", "Б" і "В". Класи українського спрямування були класами "В", з найнижчими стандартами навчання. Найбільш просунутими були класи "А", що складалися головним чином з польських гімназистів. Євреї навчалися в класах "А" і "Б". Щорічні урочистості, присвячені вшануванню пам'яті двох національних поетів: поль-

ського – Адама Міцкевича і українського – Тараса Шевченка, відбувалися тут упродовж десятиріч. Гімназія святкувала свій сторічний ювілей 1906 року. З цієї нагоди у Бережанах зібралося багато колишніх випускників. У Фарнському костьолі та українській церкві були відправлені спеціальні меси на честь річниці[26]. Давня традиція зустрічей випускників гімназії продовжувалася в усі міжвоєнні роки.

Дані 1936 року досить точно відбивають етнічний і статевий склад гімназії. З 580 учнів 293 були поляками, 176 – українцями і 111 – євреями. З них 339 – хлопців і 241 – дівчат. У перший рік навчання було 130 учнів, у випускному класі навчалося лише 40 [27]. За списком учнів з'ясувалося, що Муньо Габер тоді тільки вступив до гімназії і навчався у "першому Б". Галькшка, молодша дочка міського інженера Вільгельма Рапфа, була гімназисткою "другого А", Анна Герцог навчалася у "четвертому А", а її друг, Адась Гольдшлаг, у престижному "восьмому А". Натан Гольдман і Толек Рапф навчалися у щойно введеному "гуманітарному класі" шестирічного рівня. Серед викладачів було 23 чоловіки і три жінки. 13 з них були поляками, 8 – українцями і 5 – євреями[28].

Якщо взяти один конкретний клас випуску 1934 року, то виявиться, що з двадцяти шести гімназистів, які успішно склали випускні іспити, чотирнадцять були чоловічої статі і дванадцять – жіночої. Одинадцять були євреями, дев'ять – поляками і шість українцями. Серед них була Людка, старша дочка міського інженера Вільгельма Рапфа, і Полдек, хлопчик з досить бідної єврейської сім'ї[29]. Порівняння етнічного складу гімназистів з тими, хто успішно склав іспити і отримав атестат, показало, що єврейські гімназисти завершували навчання, як правило, більш успішно.

Крім офіційної діяльності, яка обов'язково вимагала отримання атестату, гімназія проводила й інші численні заходи. Там діяли

факультативні гуртки, такі, як гуртки польської літератури, української літератури і філології. Кілька польських вчителів брали активну участь у діяльності скаутської організації, гарцерстві. В гімназії панувала атмосфера освіченості і поваги до вчителів. Однією з дуже нечисленних і незвичайних подій була "справа Завірського". Іполит Завірський, досить молодий вчитель польської літератури, був притягнений до суду Дорфманами, єврейською бережанською родиною. Вони звинуватили його у вимаганні хабарів від єврейських гімназистів, які в іншому разі не мали можливості скласти у нього іспит, і виграли справу[30].

Міжвоєнні Бережани не були б такими, якими вони були, без 51-го піхотного полку, постійно розквартированого у місті[31]. Його повна назва була "51-й піхотний полк прикордонних стрільців". Організований в Італії 1919 року, він увійшов до складу армії генерала Галлера і брав участь у боях проти українців і у польсько-більшовицькій війні. Полк прибув до Бережан на початку 1920-х років і залишався там до Другої світової війни. Він сприяв розвитку спорту не лише у своїх лавах, а й у місті. Він мав футбольну, волейбольну і баскетбольну команди. Побудував тенісні корти біля казарм і обладнання для водних різновидів спорту на бережанському озері, Ставі. Його офіцери і солдати були інструкторами військового навчання в бережанських школах і серед скаутів. Полк також проводив широку освітню діяльність чіткого польського національного патріотичного спрямування як у Бережанах, так і у навколишніх селах. Бібліотека полку обслуговувала не лише солдатів, ал й усю польську громаду в Бережанах. Офіцерська їдальня полку, "Казино", була головним місцем зустрічей і вечірок для міської польської еліти. Люди приходили сюди грати в більярд, слухати радіо і танцювати.

Полк, і особливо його військовий оркестр, брав участь у всіх головних святкуваннях і урочистостях. Повернення з літніх манев-

рів до Бережан ставало особливою подією не лише для офіцерів і солдатів, а й для всієї бережанської громади. Місцева газета писала з нагоди однієї з таких подій:

"Полк повертався з літніх маневрів. Великий натовп зібрався навколо тріумфальної арки біля входу до залізничної станції. Наш улюблений полк нарешті прибув. Були промови і вітання. Військовий оркестр грав відповідно до події. Полк промарширував до казарм вулицею, з обох боків якої його вітали й закидали квітами безліч людей"[32].

Серед військових об'єктом найбільшого шанування і захоплення для місцевої публіки був Едвард Ридз-Сміглий, якого вважали взірцем польського солдата і патріота. Ридз народився в передмісті Бережан – Адамівці. Його батько помер, коли йому було два роки, а мати – коли йому було десять. Тоді юним Едзем опікувалися його небагаті дідусь і бабуся по материнській лінії. Після вступу до гімназії він потоваришував з сином місцевого лікаря Урановича, і за два роки його запросили переїхати до їхнього будинку. Ридз був блискучим гімназистом і закінчив гімназію 1905 року у віці дев'ятнадцяти років. У той час він дуже цікавився мистецтвом, яке він згодом вивчав у Кракові і Мюнхені. Як і багато інших юнаків у Бережанах, Едзьо під час навчання у гімназії вступив до напівлегальної польської націоналістичної організації. Під час Першої світової війни він вступив до Польського легіону Пілсудського[33]. У міжвоєнний період Ридз, який тим часом додав до свого прізвища слово Сміглий, став одним з провідних офіцерів польської армії. Після смерті Пілсудського Ридз-Сміглий був призначений головним інспектором і маршалом. Його також вважали наступником і послідовником Пілсудського. Бережани, звичайно, страшенно пишалися своїм сином. Навіть коли Ридз став одним з найвпливовіших у Польщі людей, він підтримував дружні стосун-

ки з мешканцями Бережан і часто допомагав їм у різний спосіб.

Яскравим свідченням зв'язків маршала з Бережанами було святкування його п'ятдесятого і п'ятдесят першого днів народження 1936 і 1937 року. Бережанську гімназію було офіційно названо "гімназією Ридз-Сміглого". Делегація з 100 осіб з Бережан і околиць поїхала на зустріч з Ридз-Сміглим до Варшави. Вони презентували йому почесний сувій і породистого арабського жеребця Тигра. Місцева газета повідомила, що "незважаючи на дощову погоду, величезний натовп зібрався проводжати делегацію, що вирушала до Варшави. Бережани мали святковий вигляд. Прапори і портрети лідера були вивішені по всьому місту. Міські будинки були яскраво освітлені. Святкові служби пройшли у Фарнському костьолі, церкві й синагозі. Урочистості також пройшли у всіх школах"[34].

Бережанська делегація залишалася у Варшаві впродовж трьох днів. Кульмінацією візиту була, звичайно, зустріч з маршалом у "Білому домі", офіційній резиденції Ридз-Сміглого. Маршал був дуже зворушений подією. Він подякував гостям і потис руку кожному з них. "Мої спогади про Бережани завжди супроводжували мене у найщасливіші і найсумніші хвилини мого життя. Тому не дивуйтеся, що я такий зворушений, коли стою перед вами." Він говорив про своє дитинство, коли йому подобалося грати у війну у Звіринецькому лісі, і згадав Став, Сторожисько і Рай. Ридз був особливо радий бачити гімназистів. Візит до Варшави і зустріч з Ридз-Сміглим багато тижнів були предметом розмов у місті[35].

Бережанська міська управа була переважно польською. Управа, обрана наприкінці двадцятих, наприклад, складалася з тридцяти шести членів, більшість з яких були поляками. Але там було багато євреїв і декілька українців. Серед польських членів управи був начальник шпиталю, директор гімназії, бурмістр Бережан.

Серед єврейських членів були правники і лікарі. Серед українських – священик і правник[36].

***

Євреї були другою найбільшою етнічною групою в Бережанах міжвоєнного періоду. До Першої світової війни вони складали більше половини населення міста. Однак наполеглива політика полонізації на східних прикордонних землях впродовж двадцятих і тридцятих років врешті-решт призвела до чисельного домінування поляків. Проте євреїв було значно більше, ніж українців. Перша світова війна і наступні українсько-польські і польсько-більшовицькі конфлікти мали руйнівний вплив на бережанських євреїв. Деякі залишили регіон і ніколи не повернулися. Були також такі, котрі перед війною емігрували до Сполучених Штатів. Невелика діаспора бережанських євреїв виникла у Нью-Йорку. Вони заснували бережанське земляцтво, яке існувало до початку п'ятдесятих років. "Бережанська" синагога в Іст-Сайді була діючою впродовж десятиріч.

Коли життя у Бережанах 20-х років почало стабілізуватися, краще стало жити і євреям. З'явилися численні єврейські ремісники, євреї домінували в місцевій комерційній сфері. Вони були помітними також у медицині і юриспруденції. Було багато єврейських лікарів і єврейських правників, більшість з яких завершили навчання в часи Габсбургів. В результаті обмежень, встановлених польським урядом у тридцяті роки, деякі молоді бережанські євреї були змушені вивчати медицину за кордоном, а після повернення звідти мали труднощі з роботою.

Переважна більшість бережанських євреїв, особливо старшого покоління, була релігійною. Проте значна частина молодшого покоління вчилася в гімназії і належала до різноманітних сіоністських організацій. Так, не було нічого незвичайного в тому, що

батьки дотримувалися ортодоксальних єврейських законів, а їхні нащадки ставали світськими людьми. Відбулися значні зміни в мові і культурі. Батьки розмовляли здебільшого на ідиш, хоча вони знали польську, а деякі вільно розмовляли німецькою. Молоді єврейські чоловіки і жінки у міжвоєнних Бережанах все більше користувалися польською. Рідною мовою багатьох дітей, народжених в єврейських сім'ях середнього класу була польська. Єврейська релігія, однак, процвітала. Крім Великої синагоги, вщерть заповненої по п'ятницях, в суботи і єврейські свята, існувала велика кількість менших молитовних груп. Кожного вечора по п'ятницях можна було побачити старших євреїв, одягнених у хасидське вбрання, що прямували до своїх храмів. Велика синагога була не тільки центральним місцем релігійних відправ, вона також діяла, як місце, де збиралися євреї з різних нагод.

Євреї Бережан вели дуже інтенсивне громадське життя. Періодично вони обирали керівництво своєї громади, яке складалося з освічених фахівців. Існували десятки єврейських товариств, що охоплювали майже кожний аспект суспільного життя міжвоєнних Бережан.[37] Найвпливовішими були сіоністські організації, особливо сіоністський молодіжний рух. Діапазон був від релігійного "Мізрахі" до соціалістичного "Гашомер гацаїр". Певний час діяли три єврейські школи. Більшість культурних єврейських заходів у місті відбувалися в "Народному домі", єврейському аналогу вражаючого будинку польського "Сокола". Він був справжнім громадським центром для місцевого єврейського населення. Найбільш популярним у ньому було єврейське Товариство музики і драми. Тут ставили п'єси й оперети і навіть їздили з гастролями за межі міста. Йому належала одна з найбільших бібліотек у Бережанах[38].

Більшість сіоністських молодіжних організацій міста діяли за зразком світового скаутського руху, заснованого Баден-Пауелом.

Існували літні табори, часто виїздили "на природу". Ідеологічно ці організації виховували єврейську молодь у "піонерському" дусі і готували її до "алії" – еміграції до Палестини. Хоча статистики щодо кількості тих, хто виїхав з Бережан до Палестини у міжвоєнні роки, не існує, їх мало бути щонайменше декілька сотень. Так виникла інша єврейська бережанська діаспора в британській Палестині. Після війни вони з'єднаються з тими небагатьма, хто переживе Голокост. Про єврейську громадську діяльність у міжвоєнних Бережанах немає ніякої детальної офіційної інформації. Хоча деякі документи розповідають про дві кампанії, що мали місце у тридцятих роках. Одна з них була спрямована проти британських обмежень щодо еміграції в Палестину, інша була організована після приходу до влади Гітлера. Масовий мітинг протесту проти британської політики відбувся у Великій синагозі 25 травня 1930 року. Першими промовцями були д-р Вілнер, який говорив на ідиш, і д-р Померанц, який говорив польською. Третій промовець говорив на івриті. Наступним був мітинг бережанської єврейської молоді в "Народному домі", де також критикували британську політику. 21 березня 1931 року в "Народному домі" відбувся антинацистський мітинг протесту. Промовцями були д-р Вілнер і пан Натан Лейбл, найвпливовіші єврейські бізнесмени міста. Роком пізніше єврейська молодь Бережан розповсюджувала листівки, що закликали бойкотувати товари німецького виробництва, і був створений місцевий комітет антигітлерівської єврейської молоді[39].

Здається, що активістами єврейських товариств і багатьох громадських справ були одні й ті самі люди. Найбільш помітними серед них були д-р Едмунд Вілнер, правник, голова генеральної сіоністської організації і товариства Езри; д-р Песах Гольдшлаг, правник, якого кілька разів обирали до бережанської міської управи; і д-р Філіп Померанц, який деякий час очолював єврейське

Товариство музики і драми і Спілку єврейських ветеранів польської війни за незалежність. Більшість із керівництва єврейської громади у Бережанах були люди п'ятдесяти-шістдесяти років. Майорко Талер, батько Манека, представляв молодшу генерацію. Він також брав активну участь у багатьох організаціях, таких як Товариство музики і драми, сіоністський молодіжний рух "Ахва". Його листування з центром "Ахви" у Львові свідчить про те, наскільки наполегливим був Талер щодо інтересів місцевої ланки у Бережанах[40].

Хоча деякі молоді євреї страждали від пануючих у Польщі обмежень щодо вищої освіти і всупереч випадкам проявів антисемітизму, у довоєнних Бережанах ніколи не було атмосфери погромів. Єврейське релігійне і громадське життя, здавалося, процвітало. Євреї середнього класу вели доволі комфортабельний спосіб життя. Вони добре вдягалися, віддавали дітей до місцевих шкіл і до гімназії і проводили відпустки у Криниці чи Івоничі. Незважаючи на те, що газети писали про Гітлера, нацистів і антисемітське законодавство в Німеччині, не було жодного натяку на переміни і лиха, що незабаром стануться з євреями Бережан.

* * *

Українці складали менше чверті населення Бережан, і їхні зв'язки з навколишніми селами були досить тісними, тіснішими, ніж зв'язки поляків і євреїв. Короткотривале українське правління у Східній Галичині під час Першої світової війни посилило національну самосвідомість як українців Бережан, так і українських селян з навколишніх сіл. Проте втрачені надії на українську незалежність і включення регіону в новоутворену польську державу викликало почуття гіркоти і відчаю. Через гнобительську антиукраїнську польську політику воно з часом перетворить-

ся у відверту ворожість. Всупереч польському законодавству і напруженим польсько-українським стосункам на початку двадцятих років поступово відродилися різноманітні міські організації і товариства, що припинили свою діяльність під час війни. Найвідомішою з них була "Просвіта", найвизначніше українське культурне товариство Східної Галичини, яке підтримувало створення українських шкіл, бібліотек і читалень, а також "Рідна школа", українське педагогічне товариство, що сприяло українській освіті.

Управу "Просвіти" у Бережанах час від часу очолювали два місцеві українські юристи, сюди входили деякі українські професори місцевої гімназії. Аналіз професійного складу бережанської "Просвіти" свідчить, що 1927 року в неї входили 18 осіб духовного сану, 13 професорів гімназії, 28 вчителів і 65 землевласників. Центр "Просвіти" в Бережанах контролював діяльність філій "Просвіти" у сусідніх селах. Читальні "Просвіти" були чимось значно більшим, ніж просто місцями, де можна було читати українські книжки і газети. У цих читальнях була ініційована і організована різноманітна українська культурна діяльність, як, наприклад, гуртки хорового мистецтва і драми. Успішна вистава однієї такої театральної групи відбулася в селі Рай в грудні 1924 року. Драматичний гурток Адамівської філії "Просвіти" мав такий успіх, що його запрошували грати до численних сіл регіону[41].

Майже чотириста делегатів взяли участь в регіональних зборах "Просвіти", які пройшли у Бережанах у лютому 1927 року[42]. В березні того ж року відбулися регіональні збори жінок "Просвіти". Це був великий успіх. Аудиторію заповнили понад 500 жінок "Просвіти". Серед них були представники з Нараєва, Котова, Посухова, Шибалина і Раю. Після численних промов і резолюцій збори було завершено співом польського й українського гімнів[43].

Польська адміністрація почала втручатися в діяльність "Просвіти" в бережанському регіоні від початку 1934 року. Щоб закрити читальні, було використано всі можливі зачіпки. Кожне оголошення мало бути перекладене з української на польську. Спів національних українських пісень було суворо заборонено. Всі без винятку афіші, в яких ішлося про громадські події, мали отримати схвалення польських властей. У такому схваленні відмовляли, якщо назву села було написано в український, а не польський спосіб[44]. Сільські філії "Просвіти" були, як правило, відважнішими за її центр у Бережанах. Так, голова центру "Просвіти" у Бережанах в середині 1937 року вимагав, щоб ті, хто керує сільськими читальнями, утрималися від "провокаційних" дій, позбавилися від дискусійних книжок і не давали молоді співати "нелегальні" українські пісні і марширувати строєм[45]. Він доповів у центр "Просвіти" у Львові, що "молоді люди збираються вечорами у читальні "Просвіти" в селі Бишки, голосно співають і кричать до дванадцяти ночі. Під час святкувань в селі Котові кілька юнаків марширували строєм у військових кашкетах і формі"[46]. Польські репресії проти "Просвіти" завершилися закриттям усіх філій "Просвіти" у бережанському регіоні в березні 1937 року[47].

Перед Першою світовою війною у Бережанах існувала маленька українська школа, але вона припинила функціонування, як і всі інші школи в місті, в роки війни. Звичайно, в листопаді 1917 року, після встановлення української влади в регіоні, виникла коротка ейфорія стосовно української освіти. Тоді українська мова стала обов'язковою у всіх бережанських школах, а гімназію перейменували в "Українську гімназію". Майже всі польські гімназисти бойкотували її і продовжували своє навчання в маленьких неформальних групах. Ситуація різко змінилася після польського "звільнення" Бережан навесні 1917-го. Офіційна освіта тепер була

переважно польська. Проте, незважаючи на негативне ставлення поляків до української культури, "Рідна школа" відкрила школу у Бережанах десь на початку двадцятих років. Спочатку там було чотири класи, з часом їх стало шість[48]. Її найкращі випускники, так само, як і найкращі українські учні з сільських шкіл навколо Бережан, як правило, продовжували свою освіту в місцевій гімназії.

Українська товариство "Рідна школа" у Бережанах наприкінці двадцятих років складалося з понад 200 членів. Серед них було 15 священиків, 70 вчителів, 27 державних службовців, 3 правника і 1 лікар[49]. Товариство підтримувало і контролювало подібні осередки, що діяли в селах цього регіону. Польська поліція, яка з початку тридцятих років стала все більше вдаватися до заборон і репресій, також завдавала шкоди українській школі у Бережанах. "Миротворчий підрозділ" польської державної поліції здійснив напад на шкільне приміщення 22 вересня 1930 року. Значна частина майна була знищена. Найбільшим "злочином" були два розірвані портрети, начебто знайдені на шкільному смітнику, один – президента Мосцицького, другий – маршала Пілсудського. Д-р Бемко, голова бережанського товариства "Рідна школа", був заарештований на кілька днів, а його кабінет під час поліційного обшуку страшенно пошкоджений[50]. В результаті це товариство на деякий час закрили, але після повторних звернень Бемка до адміністрації його дозволили знову відкрити. Школа, незважаючи на те, що її час від часу шарпали, продовжувала функціонувати. Під час 1931/1932 навчального року в ній було 165 учнів. Близько сотні з них були з українських сімей, які мешкали в місті. Інші приїжджали щодня з навколишніх сіл. Більшість їхніх батьків були або селянами, або ремісниками. В школі активно діяли драматичний гурток і дитячий хор[51].

Український молодіжний рух "Пласт", як і польське "Гарцерство", керувався загальними скаутськими принципами, проте,

як і його польський аналог, сприяв розвиткові сильного духу патріотизму і націоналізму. Він створив широку мережу філій по всій Східній Галичині. Групи "Пласту" в більшості своїй були пов'язані з початковою і середньою школою. Найактивнішою його діяльність була впродовж двадцятих років. "Кампанія пацифікації" 1930 року призвела до закриття всіх філій "Пласту". Нелегальні українські націоналістичні організації, що виникли впродовж тридцятих років, мали в своїх членах колишніх скаутів "Пласту". Центром його діяльності, доки він існував, була місцева гімназія, а його керівником на початковому етапі – професор Іван Бабій. Він вів постійну боротьбу з керівництвом гімназії, щоб воно дозволило "Пласту" діяти. Незабаром після від'їзду Бабія до Львова 1929 року діяльність цієї організації в Бережанах була заборонена[52]. Професора Бабія, поміркованого українського націоналіста, призначеного директором української гімназії у Львові, вбили українські екстремісти влітку 1934 року.

Радикальний український націоналізм у бережанському регіоні в тридцяті роки посилювався. Інколи члени ОУН втручалися в діяльність поміркованого УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання). Масовий мітинг УНДО у Бережанах було припинено гімназистами української гімназії, які входили до складу ОУН[53]. Адміністрація гімназії намагалася обмежити українську націоналістичну діяльність. З цією метою директор Ольшевський якось навіть провів збори з батьками українських гімназистів. Його застереження, однак, мало чим зарадили. Коли в гімназії офіційно святкували день народження українського поета Тараса Шевченка, деякі українські гімназисти з викликом заспівали "Ще не вмерла Україна" – національний гімн українських радикалів[54]. Час від часу в селах навколо Бережан відбувалися антипольські події. Новопризначена польська вчителька, яка за-

мінила українського вчителя в сільській школі у Дубщі, була збентежена. Українських селян попередили, щоб вони не здавали їй кімнату, а коли їй все ж вдалося зняти помешкання, розбили їй вікно. За кілька тижнів по тому у це вікно вистрілили[55]. В деяких сільських школах активісти ОУН підбурювали українських дітей проти польських учителів. Українські націоналісти застерегли багатьох українських жінок у Бережанах, дружин відомих місцевих українських діячів, не брати участь у благодійних акціях, що їх організує польський Червоний хрест[56].

Арешти українських націоналістів у Бережанах і околицях розпочалися в середині двадцятих років, і з часом їхня кількість зростала. У бережанському суді відбувалися численні політичні процеси над українцями[57]. Наприкінці 1933 року українців у Бережанах і навколишніх селах заарештовували і звинувачували у проведенні антипольської кампанії в школах. Їх було засуджено, і деякі з покарань були досить суворими. Микола Зацухний, гімназист і член ОУН, на початку березня 1934 року був засуджений до дев'яти років ув'язнення за розповсюдження антипольських листівок. Лев Рега з села Дубще був засуджений на п'ять років ув'язнення за той самий вчинок[58]. Поміркувані поляки зробили декілька спроб пом'якшити ситуацію. Газета "Глос Бжежанскі" у своїй редакційній статті від 1 вересня 1935 року закликала до польсько-української співпраці і порозуміння. Польсько-українська неофіційна зустріч відбулася трьома тижнями пізніше в аудиторії "Сокола" за участю директора бережанської гімназії, найбільш шанованого місцевого українського правника д-ра Бемка, і провідного українського священика у Бережанах отця Бачинського[59].

Напруження і ворожість у стосунках між поляками й українцями тривала. Українські націоналісти в травні 1936 року поглумилися над численними могилами польських солдатів і поліцаїв на бере-

жанському цвинтарі[60]. Було кілька політичних убивств. Одним з перших убивств, скоєних українськими націоналістами у Бережанах, було вбивство польського дорожнього інспектора. Він був членом Товариства польських стрільців і унтер-офіцером запасу польської армії і мешкав у Таурові, українському селі на сході від Бережан. У липні 1937 року в Бережанах відбувся масовий похорон, що тривав більше години. В ньому взяли участь представники всіх місцевих польських організацій, а також місцевого 51-го армійського полку. Редакційна стаття місцевої бережанської газети застерегла українців, що польське "терпіння вичерпалося"[61].

Старший лісник-поляк з маєтку Потоцького був убитий недалеко від Бережан на другий день Різдва в грудні 1937 року. Після цього був масовий похорон. Бережанська газета знову закликала до рішучих дій проти українських "гайдамаків"[62]. Одним із двох польських ксьондзів, які правили службу на похороні, був Ян Гах з села Котова. Його було позбавлено посади українськими селянами і вбито совєтськими солдатами менш ніж за два роки по тому. У деяких випадках постраждали також поміркованні українці і змішані польсько-українські сім'ї. У листопаді 1938 року в Дубщому згоріла оселя українця, одруженого з польською жінкою, діти якого виховувалися як поляки [63]. Десятки членів ОУН були заарештовані внаслідок різноманітних інцидентів, що сталися у Бережанах і навколишніх селах. Всі філії "Просвіти", "Рідної школи" та інших українських організацій бережанського регіону в березні 1939 року було закрито[64]. Одним із останніх убивств, скоєних українськими екстремістами перед початком Другої світової війни, було вбивство польського поліцая в Плавчі Малій, українському селі, що на північний схід від Бережан[65].

Останнім довоєнним інцидентом у Бережанах, який свідчив про зростаюче напруження між поляками й українцями, був "по-

хорон України" в березні 1939 року. Група поляків, головним чином гімназистів, промарширувала містом з домовиною, на якій було написано "Україна вмерла". В деяких українських будинках було побито вікна. Через кілька днів тіла двох поляків, які начебто були учасниками "українського похорону" було знайдено у річці Злота Липа біля передмістя Адамівка[66].

Не існує жодних грунтовних доказів стосовно існування комуністичних настроїв і діяльності у Бережанах двадцятих років. Кілька документів і статей в газетах все-таки свідчать про те, що КПЗУ – Комуністична партія Західної України – проводила антиурядову і просовєтську пропаганду впродовж тридцятих років. Так, на початку 1932 року у селі Плотичі, що на схід від Бережан, було вилучено комуністичні листівки. Вони закликали "товаришів поляків, українців і євреїв" не дозволяти фашизму підбурювати їх один проти одного"[67]. Центрами нелегальної комуністичної діяльності в Східній Галичині на той час були Львів і Тарнополь. Найактивніший осередок КПЗУ у бережанському регіоні був у селі Потутори, його очолював Герман Вінтер. У поліційному звіті 1932 року стверджувалося, що Рахела Цукерброт, член центрального комітету партії, прибула на залізничну станцію Потуторів і зустрілася з Вінтером. Цукерброт і Вінтер, відповідно до звіту, сіли в кущах біля залізничного мосту і "провели збори з організаційних проблем КПЗУ в регіоні"[68].

Хоча в численних поліційних звітах і в бережанській газеті згадувалися деякі польські й українські імена місцевих комуністів, більшість з них були єврейськими. В травні 1932 року поліція Бережан проводила масові обшуки і багато людей було заарештовано. Серед них були Цукерброт, Вінтер, Давид Ланг, Ісаак Зауберберг, Куньо Град, Фішль Райзер, Давид Вебер і Павел Траунер[69]. Їх судили у бережанському суді і засудили до ув'язнення терміном

від одного до п'яти років[70]. Деякі з тих, кого звільнили після відбуття терміну, відновили нелегальну діяльність. Так, Давид Вебер, звільнений після відбуття терміну в півтора року, знову був заарештований у квітні 1936 року і звинувачений у розповсюдженні комуністичних листівок. Після того були засідання суду в лютому і березні 1937 року. Тепер Вебера було засуджено на чотири роки, Якоба Лаптера до шести, Фішля Райзера до чотирьох і Ашера Заубербера, брата Ісаака Заубербера, до півроку ув'язнення. Серед захисників на процесі були двоє місцевих українських правників – Бемко і Західний[71].

Більш ніж за шістдесят років по тому я розмовляв з Мундеком Гарпазем, молодшим братом Ісаака Заубербера. Він сказав, що вони були доволі бідною єврейською родиною. В ній було троє синів і дочка. Їхній батько був бляхарем і працював здебільшого у найближчих до Бережан селах. Батько й матір були ортодоксальними євреями. Ісаак, або, як його звичайно звали, Іче, первісток, успішно вчився в гімназії, особливо з математики і фізики. Його поступове включення в нелегальну комуністичну діяльність призвело до зростання напруження в сім'ї, і він пішов з дому. Його тривале ув'язнення ще більше віддалило його від ортодоксальних батьків. Під час короткого правління Совєтів у Бережанах Іче був призначений на декілька посад поспіль, і коли Совєти влітку 1941 року відступили, він і його батьки приєдналися до них. Обоє батьків і його молодша сестра померли від голоду і хвороб в далекому Самарканді. Його молодший брат Ашер був убитий під час відступу Совєтів. Іче загинув під час нальоту німецьких бомбардувальників під Сталінградом. Єдиним, хто пережив війну, був молодший брат Іче, Мундек. Він оселився в Ізраїлі[72].

Найвизначнішим єврейським комуністом у Бережанах був Елкана, або Куньо Град. Він був з традиційної єврейської родини,

як і Іче Зауберберг. Куньо закінчив середню школу у Бережанах і наймався на різні роботи. Він також часто допомагав батькові доглядати його корів і коней. Вершиною його кар'єри була служба першим совєтським міським головою Бережан наприкінці 1939 року у перші тижні влади Совєтів. Він залишив Бережани разом з відступаючою совєтською адміністрацією влітку 1941-го. Куньо Град був серед тих небагатьох бережанських євреїв, які пережили війну в Росії. Після війни Град жив у Польщі і служив офіцером у польській службі безпеки, UB (Urząd Bezpieczecstwa). Згодом він емігрував до Канади і там помер[73].

* * *

Більшість моїх співрозмовників, за винятком найстарших, тих, хто пам'ятав Першу світову війну та її безпосередні наслідки, зберігали теплі спогади про своє бережанське дитинство. Толек Рапф говорив про його "улюблене рідне місто": "Я згадую його з величезним хвилюванням, адже там я провів найщасливіші роки мого дитинства"[74]. Його молодша сестра Гальшка показала мені її старий родинний фотоальбом. На світлині, яка особливо привернула мою увагу, був будинок, оточений садом, перед яким позувала сім'я Рапфів. Під фото був напис, що підсумовував все це у дещо наївний і ностальгічний спосіб: "Мирні, янгольські часи. Бережани, 1935". Цей старий моментальний знімок був квінтесенцією довоєнних спогадів Гальшки. Вона була впевнена, що садиба Рапфів навпроти Фарнського костьолу була одна з найпрекрасніших у Бережанах.

На моє прохання Гальшка взяла мене в уявну подорож будинком і садом. Більшість важких, темних меблів були привезені з Відня. Найбільше враження з усіх кімнат справляв кабінет інженера Рапфа з його книжками, старовинним годинником зі дзво-

ном; здається, таких годинників було в світі всього чотири. "Для нас це було щось на зразок храму. Ми рідко заходили всередину. Перед домом був чудовий сад, за яким доглядали моя мати і садівник. Там ріс величезний прекрасний клен. Була також галявина ... і багато квітів. В саду, обличчям до вулиці, стояла маленька кумедна фігурка гномика, який вітав усіх, хто проходив повз нього. Діти, які йшли вулицею, також вітали його. Той дім, той час, ті п'ятнадцять років до війни насправді є найважливіші в моєму житті. Це і ***є*** моє життя"[75].

Спогади Баті Призанд про її дитинство у Бережанах були приємними і веселими. "Я добре пам'ятаю будинок, де я виросла і жила до від'їзду в Польщу. Він був розташований на краю міста, на пагорбі біля монастиря Бернардинів. Там було тільки три будинки, і наш, перший, був найвіддаленіший. Це було чарівне місце. Коли я повертаюся подумки в ті часи, я усвідомлюю, що провела моє дитинство в раю". Батя скористалася тією ж польською фразою, яку я знайшов у фотоальбомі Гальшки. Вона говорила про ті далекі "мирні янгольські часи" у Бережанах. Вона могла пригадати майже кожну подробицю їхнього будинку: його планування, його колір, його запах. Будинок стояв поруч з величезним садом сливових дерев. "Стежка, що вела до цього саду була обсаджена смородиновими і агрусовими кущами. В самому її кінці була галявина, оточена білим і фіолетовим бузком. Я любила її. Дитиною я проводила тут багато часу, граючись із друзями. У мене був власний квітник перед будинком, де я вирощувала братки і духмяний горошок. Взимку, після снігопаду, ми часто ковзали вниз з гладкого слизького Бернардинського пагорба. Ми називали його "скляною горою". У мене було дуже щасливе дитинство"[76].

Василь Олеськів з села Бишки згадує своє раннє дитинство. Вони жили у мазанці з солом'яним дахом. "Такою була більшість

сільських хат. Тільки на двох хатах з усього села були дахи, криті бляхою. Підлоги були здебільшого земляні. Проте ці бідні сільські хати мали приємний вигляд. Зазвичай їх фарбували у блакитнувато-білий колір двічі на рік: навесні й восени. Біля хат росли яблуневі, грушеві і вишневі дерева"[77].

Більшість моїх польських і українських співрозмовників зберегли в пам'яті бережанський ландшафт. Вони часто згадували бережанське озеро, Став, і пагорби навколо міста. Толек сказав мені, що "там були човни, каяки, люди купалися і плавали. Я часто згадую літні канікули на цьому озері. Навколо були пагорби, вкриті густими лісами. Місцевість Бережан була чарівною, прекрасною"[78]. Став зайняв особливо важливе місце у спогадах д-ра Скжипека. "Ми часто купалися і плавали в Ставу. Моя майбутня дружина Лідія, молодша сестра доктора Данека, одного разу стрибнула з трампліна і не виринула. Вона явно тонула. Я витяг її, і з того часу ми почали зустрічатися. Мені було шістнадцять, а їй тринадцять"[79].

Бережанська округа була змішана за складом і стосунки були, щонайменше, коректними. Владислава Цвинар, 1921 року народження, згадувала свій дім, який був завжди відкритий, "куди часто приходили різні люди і просили допомоги. Ми мешкали в повіті, де жили три етнічні групи: українці поляки і євреї, багаті й бідні." Одним з найближчих друзів її батька, за її словами, був пан Штейнберг, єврей, який мав одну з найкращих крамниць міста, що славилася своїми винами і шоколадом. Її батько і пан Штейнберг служили разом в австрійській армії під час Першої світової війни. "Коли я проходила повз його крамницю дорогою до школи, він завжди давав мені шоколадку", згадувала Владислава[80].

Родина Кароля Кодогного мешкала у передмісті Бережан. Його батько, Станіслав, був ковалем. Вони також мали землю, кількох корів і коней. Станіслав мав справу з численними єврейськими

ремісниками. "Вони були потрібні йому, а він був потрібен їм. Інколи вони сварилися і навіть зверталися до суду." Кароль згадав, що мій дідусь Фішль приятелював з його батьком і часто приходив до них додому. Батько Кароля консультував його з різноманітних ділових питань. Кароль фактично підтвердив те, що я чув у власній родині. Дідусь Фішль і Станіслав Кодогний були друзями, починаючи з Першої світової війни. Коли мій дядько Вольчо і деякі інші молоді сіоністи з Бережан вирішили виїхати до Палестини, саме батько Кароля, якого найняв Фішль, відвіз їх своїми кіньми до Львова. Це було 1920 року. Кароль згадав, як він, ще хлопчик, часто грався з єврейськими хлопцями зі свого кварталу. В той час він навіть говорив на ідиш. Коли Кароль був підлітком, дві єврейські родини знімали кімнати в їхньому домі, і він подружився з хлопцями з цих родин. Жити поруч з євреями було для нього цілком нормально[81].

Майже всі мої українські співрозмовники походили з сіл, розташованих навколо Бережан. Лев пам'ятав своє рідне Дубще переважно українським, де також жили польські родини і кілька єврейських. Він не бачив жодного серйозного конфлікту чи напруження між українцями і поляками доти, доки не почав ходити у гімназію. "В нашому селі не було єврейської проблеми. Був Файбіш, була Хайка, вони продавали речі. Коли відкрився український кооператив, люди перестали купувати у них, і вони переїхали до Козови." Хоча сільська школа офіційно була польською, її українські вчителі намагалися виховувати дітей в українському дусі. Місцевий осередок "Просвіти" був дуже популярним. Були започатковані українські навчальні групи. Вони читали й обговорювали українську історію, географію і культуру82.

Василь Олеськів з села Бишки згадав, що в їхньому селі була українська церква. Кільком польським родинам, які там мешкали,

доводилося ходити до ближніх Куропатників, щоб молитися в польській католицькій церкві. В Бишках була тільки одна єврейська родина. "Мошко володів місцевою крамницею, і бабуся часто посилала мене купити сіль, цукор, сірники і гас. В школі я вчився з старшою дочкою Мошка, Бертою." Майже всі учні були українцями, і їм не подобалося вчити польську мову. Час від часу вчитель говорив до них польською, а вони відповідали українською. Вони були зобов'язані ходити на богослужіння до місцевої церкви по всіх офіційних польських святах. "Коли треба було святкувати 3 травня, половина малюків щезала на шляху до церкви".

Василь відвідав Бережани вперше, коли йому було сім років. "Я супроводжував матір і батька до Бережан, коли вони вирушили туди продавати цибулю, яйця і курчат. Коли ми наблизилися до міста, то побачили Став, велике озеро. Я вперше побачив так багато води. Для мене він мав вигляд океану. В місті стояли ряди гарних невеличких будинків. Це живе в моїй пам'яті й досі. Коли ми добралися до околиць міста, нас оточили торгівці, здебільшого євреї, які хотіли купити наш товар. Коли ми добралися до центру, я виявив, що місто було насправді велике. Я вперше побачив так багато поляків і євреїв. Люди говорили різними мовами: польською, українською, ідиш. Навколо ратуші і всередині неї було багато крамниць. Навпроти ратуші стояла велика українська церква. Вище, на ближньому пагорбі, стояв польський костьол"[83].

Дмитро пам'ятав своє рідне село, Котів, як насамперед українське, де жили також польські сім'ї. Поряд було сільськогосподарське поселення, засноване польськими "колоністами" з Центральної Польщі, яких вони називали "мазурами". Між ними і місцевими українцями, за словами Дмитра, не було конфліктів. Сільський шинок належав єврею Міллеру. Євреї з сусідніх сіл на єврейські свята часто приходили молитися в його домі. Українська кампанія

проти алкоголізму в середині тридцятих років змусила Міллера закрити шинок. Маленькою сільською школою керувала жінка за польськими принципами. Більшість учнів у класі Дмитра були українцями, але там було також кілька польських малюків з села і кілька дітей з сімей "мазурів". Українці здебільшого були полишені на самих себе. Їх навчали польських патріотичних віршів і пісень, вони мали святкувати польські свята. "Ми, хлопчаки, часто приходили до школи рано, сідали на підвіконня і співали українських пісень." Дмитро згадав декілька радісних подій з життя села. "Молодь звідусіль збиралася, щоб співати і танцювати. Всі були одягнені у вишиванки. На хлопцях були широкі червоні козацькі шаровари, а на дівчатах – кольорові хустки."

Коли Дмитру було одинадцять, батько відправив його до бережанської середньої школи для хлопчиків. "Ми вирушили туди на возі і прибули в Адамівку, де зустріли євреїв, які знали мого батька. Він сказав, що везе мене до школи, щоб зробити з мене "людину", пана. Дмитро їздив щодня потягом до Бережан, щоб відвідувати школу. Ранковий потяг був повний сільськими дітьми, які їхали до Бережан вчитися. Дмитро згадав, як він щодня ходив із залізничної станції до школи для хлопчиків повз замок Сенявського з правого боку і армійські казарми з лівого[84].

Василь Фанга з Шибалина згадав, що в селі мешкали кілька бідних єврейських родин. "Була ця Хайка чи Сурка. Вона тримала маленьку крамничку. Коли люди купували в кредит, вона записувала це на стіні. Інколи хлопці приходили туди і притулялися до стіни, так що те, що було там написано, стиралося, і Сурка не могла пригадати, хто скільки винен." Молодий Василь знав у Бережанах кількох єврейських хлопців і якось із цікавості навіть пішов до бережанської синагоги. Він також часто запалював сірники для деяких євреїв у суботу. Кілька хлопців, що жили недалеко

від Шибалина, організували групу, яка час від часу збиралася і обговорювала українську історію. Її "інструкторами" були українські підлітки, учні бережанської гімназії. "Якось ми зібрали трохи металобрухту, скла і колючого дроту, продали це і на виручені гроші купили жовтого й блакитного паперу і зробили український прапор. Ми зібралися на українське свято, кожен із своїм маленьким прапорцем. Раптом ми побачили польського поліцая, що їхав від Бережан на велосипеді. Ми миттєво розбіглися"[85].

Ізраїль Нееман згадує свої шкільні роки в містечку Нараєві. Більшість учнів були українцями. "В кожному класі вчилося в середньому по два євреї, і стосунки були нормальними. Найближчим моїм другом був український хлопець, чий батько був штукатуром і комуністом. Він попередив інших хлопців, щоб вони не чіпали мене". Ізраїль згадував школу в Нараєві з великою ніжністю[86].

Бережанська гімназія безсумнівно продовжує жити в пам'яті її випускників навіть по десятиріччях. Вочевидь, це були роки, коли формувалася їхня самосвідомість, мислення, смаки і погляди. Для молодих поляків гімназія була втіленням нової, незалежної Польщі. Толек ясно пам'ятав роки, проведені в гімназії, яку він закінчив якраз перед Другою світовою війною. Якщо говорити про міжетнічні стосунки, то, за словами Толека, єврейські студенти звичайно гуртувалися з польськими однокласниками проти українських. Він згадав, що наприкінці тридцятих років, коли польсько-українські стосунки загострилися, польські студенти допомагали місцевій поліції в її антиукраїнських "кампаніях пацифікації". Що стосується соціального життя студентів, то "поляки завжди об'єднувалися з поляками. Ми досить дружньо ставилися до євреїв, але між нами не було близьких стосунків." Спортивні події були, можливо, винятком.

Толек згадав у подробицях змагання з боксу, перші такого роду в Бережанах, де команда гімназії змагалася з командою, яка виступала від 51-го піхотного полку. "Нашим важкоатлетом був Натан Гольдман. Його супротивником був величезний монстр з виглядом горили. Ми були впевнені, що він знищить Натана. В якийсь момент Натану вдалося провести точний удар в голову, і паруб'яга був повністю дезорієнтований. Натан скористався перевагою ситуації і почав "молотити" його. Чоловіка винесли з рингу. Це був нокаут. Гімназична публіка була в неймовірному захваті. Натан став героєм дня"[87].

Гальшка, молодша сестра Толека, стала гімназисткою у 1936 році, коли їй було дванадцять років. "Це були чудові роки. Ми були близькі один до одного і відчували повну свободу." Найближчими подругами Гальшки були польські дівчата, але вона також з ніжністю згадувала і однокласниць-єврейок: Белу Гольдман, молодшу сестру Натана, маленьку біляву Герміну Глазер і Анну Герцог, яка "грала на піаніно, як професіонал." Гальшка також згадала деяких єврейських учителів, наприклад, професора Шлайхера, який викладав грецьку, латинську і німецьку мови, і професора Шлехтеровну. Їй не пригадалося ніякого антисемітизму в школі, і вона ледь згадала деяке напруження між поляками й українцями. Гальшка розповідала про різноманітні польські державні свята, що їх відзначали в школі, а також військові паради. "Батько Казіка йшов попереду військового оркестру 51-го полку, крутячи своїм золотим жезлом. За оркестром маршировали різні підрозділи полку. Мені це дуже подобалося"[88].

Стосунки між польськими і єврейськими учнями у бережанській гімназії були, за словами д-ра Скжипека, значно кращими, ніж у львівських школах. Він згадав випадки прояву антисемітизму під час його навчання у Львівському університеті. "Єврейських

студентів хапали і били в коридорах. Інколи їх змушували розстібати ширінки, щоб перевірити, чи вони обрізані. Але загалом кажучи, вбивств не було"[89].

Родина Полдека мешкала в Козові, містечку на південному сході від Бережан. Після закінчення початкової школи в Козові, Полдек продовжив навчання в Бережанській гімназії. В його класі було тільки троє єврейських хлопчиків. Вони розмовляли один з одним на ідиш і польською. Полдек добре пам'ятає одного з польських вчителів, Ковальського. "Цей Ковальський, який мав вигляд "шляхтича" з вусами, був страшенним антисемітом. Він ненавидів своїх єврейських учнів і кожного року обирав собі іншу "жертву". Я був однією з них." Полдек згадав "справу Завірського". Професор Завірський, який викладав польську мову, був відомий тим, що брав хабарі. Особливо з євреїв. Вони навіть склали про це віршик "Zawirski, kryl iapywek, rikwdziesikciu dolarywek" (Завірський – король хабарів, п'ятдесятидоларових папірців). Проти нього було порушено справу за провалювання на іспитах тих єврейських учнів, чиї батьки відмовлялися давати хабарі." Для Полдека, як, очевидно, і для інших бережанських євреїв, факт викриття, притягнення до суду і засудження Завірського був джерелом задоволення. "Це була сенсація, справжня сенсація"[90]. Йозек Слотвінський пам'ятав, що Завірський був "високим та елегантним і страшенним бабієм"[91]. Коли я розмовляв з доктором Скжипеком, він показав мені фото гімназичного класу його дружини. На ньому Завірський, молодий, гарний і самовпевнений, – оточений дев'ятьма дівчатами. П'ятеро стояли позаду нього, двоє сиділи по обидва боки і двоє напівлежали на підлозі перед ним. Завірський, одягнений у бездоганний костюм-трійку, виглядав як півень у курятнику. Дівчина, що стояла з лівого краю – Лідка Данек, майбутня дружина Скжипека. Одна з двох дівчат, які сиділи на підлозі біля ніг Завірського – моя тітка Мальча.

Натан Гольдман був відомий в гімназії як бешкетник і баламут. Він був майстер розіграшів і жартів. На відміну від більшості єврейських учнів Натан був видатним спортсменом. Високий, сильний і гарний, Гольдман був грозою для шкільних антисемітів. Деяких з них він побив, захищаючи своїх єврейських однокласників. Особливо прославився він після матчу з боксу. "Одним з моїх кращих друзів у гімназії був Толек Рапф", згадував Натан. "Він також був чудовим спортсменом. Я часто ходив до них у гості"[92].

Адась Гольдшлаг мав у гімназії численних польських друзів. Одним із них був син директора шпиталю, другою – дочка командира 51-го полку. Він легко увійшов до місцевої польської "еліти" і був, мабуть, єдиним єврейським юнаком у місті, який грав у теніс. Він згадав деякі антисемітські інциденти. "В середині тридцятих років в місто приїхали двоє нових учнів, і з них все і почалося. Вони переконали клас, що євреї повинні сидіти на окремих лавках. Жахливо було те, що двоє хуліганів змогли без жодних труднощів тероризувати всіх. Для моїх польських друзів я став "привидом". Вони не бачили мене, не віталися, не розмовляли зі мною". Проте, коли наблизилися випускні іспити, Адась, блискучий гімназист, чия допомога завжди була потрібна всім, "раптом перестав бути тінню і знову став особистістю"[93].

Анна описала свої гімназичні роки з великим хвилюванням. Вона була блискучою ученицею. "Я склала всі іспити, отримавши відмінні оцінки". Більшість з її подруг були польські дівчата з "найкращих" родин міста. Найулюбленішим її вчителем був Йозек Слотвінський. "Він приїхав до міста у середині тридцятих і прийняв на себе керівництво нашим класом. Середнього зросту, худий, атлетичний і гарний, він був найприємнішим і найчудовішим учителем з усіх, які в нас були. Він добре знав дівочі уподобання і радив хлопцям, як поводити себе з їхніми майбутніми подругами.

Проте коли він починав урок, ми робилися абсолютно сумирними. Він міг навчити нас за двадцять хвилин того, чого інші не могли навчити за годину." Анна брала уроки гри на фортепіано, плавала, каталася на ковзанах і грала в теніс. Одним з її партнерів був Адась Гольдшлаг. Коли їй виповнилося п'ятнадцять, а Адасю сімнадцять, вони почали зустрічатися. "Адась часто приходив в наш дім удень по суботах або неділях. Моя мама ходила з нами в кіно. Вона також супроводжувала нас на тенісні корти і на озеро. Час від часу там з'являвся директор гімназії, щоб наглядати за учнями." За день, який я провів з Анною, я почув багато про її дружбу з Адасем. Вона виглядала як справжня "історія кохання"[94]. Пан Гольдшлаг під час нашої довгої телефонної розмови лаконічно зауважив: "Я кохав її, а вона кохала мене. Ось як це починалося і як закінчилося". Він виїхав з Бережан до Палестини незадовго до війни. Він зустрівся з Анною багато років по тому. На той час вона вже була католичкою, дружиною поляка[95].

Лев Рега з села Дубще стверджував, що не спостерігав значних конфліктів між українцями і поляками до того, як почав вчитися в гімназії. "Українським сільським хлопцям там було непросто. Крім того, поляки вважали нас нижчими за себе. Українські вчителі намагалися допомагати нам". З великим хвилюванням Лев згадав одного з них, професора Шипайла. Шипайло відповідав за місцевий гуртожиток українських учнів. "Він дуже добре про нас дбав, намагався зробити так, щоб ми відчували себе рівними полякам і підбадьорював нас. Його вбили Совєти 1941 року"[96].

Галина Скасків відвідувала гімназію останні кілька років перед війною. "Учні всіх класів рівня "А" були синами і дочками військових, місцевої польської еліти. Бідніші поляки і євреї вчилися в класах рівня "Б". Класи рівня "В", де викладали українську мову, відвідували українські учні. Українці намагалися гуртува-

тися". Галина згадала багато своїх українських учителів. Це був професор Бойкович, учитель латини і французької, який справляв особливе враження на українських учнів. Окрім того, що він був шанованим учителем, він також був колишнім полковником Української Галицької армії. Галина говорила про зростаюче напруження і відверту ворожість між поляками і українцями. "Польські скаути, гарцери, ненавиділи українців. Вони переслідували нас і не давали нам говорити українською"[97].

Йозеку Слотвінському, єдиному "професору" гімназії, якого мені вдалося знайти, було тільки двадцять п'ять років, коли він приїхав до Бережан узимку 1933-го після отримання звання доктора у Львівському університеті. Він викладав полоністику – польську мову і літературу. "То була солідна класична гімназія старого зразка, де викладали грецьку і латину. Шанована і респектабельна установа." Слотвінський згадував свій успіх у гімназистів з великою жвавістю й ентузіазмом. На відміну від більшості інших учителів він був досить близький їм за віком і знаходив свій спосіб приборкувати найневгамовніших. "Коли я увійшов до цього класу, я був страшенно наляканий. Згодом, за пару тижнів, я змусив їх їсти з моїх рук. Деякі хлопці навіть копіювали мою зачіску. Коли наприкінці 1937 року Слотвінський їхав з Бережан до Львова на нове місце, його проводжали на потяг закохані в нього учні.

На моє прохання Слотвінський зробив спробу оживити в пам'яті соціальне середовище Бережан його часу. "Передусім це були офіцери 51-го полку та їхні дружини. Вони були найпомітнішими під час різних соціальних подій. Потім це міські офіційні особи та їхні дружини і дочки, а також судді й правники. Всі вони були здебільшого поляками". Його спогади про Бережани були виразно позитивними. "Я згадую їх як місце, де жили порядні люди. Незва-

жаючи на суміш поляків, євреїв й українців, атмосфера була досить мирною. Бережани завжди є джерелом приємних спогадів"[98].

Батя Призанд і Бела Фельд вчилися в бережанській жіночій вчительській семінарії. Перед закінченням жіночої середньої школи Батя вже вирішила стати вчителькою. Для дівчинки з доволі бідної й ортодоксальної єврейської сім'ї вступити до семінарії було непросто. Коли вона спитала пана Ольшевського, директора, чи має вона хоч якийсь шанс, він зажадав дізнатися заздалегідь, чи вона зможе писати по суботах. "Я не могла вирішити це самостійно і поговорила з матір'ю. Ми довго ходили, і вона сказала: іди і скажи йому, що зможеш, оскільки це – твоє майбутнє". Батько Баті навряд чи усвідомлював той факт, що його дочка вступає у світ, повністю йому ворожий.

Батя, чи Бася, як її звали польською, коли розпочала навчання в семінарії, була чотирнадцятирічною дівчинкою з білявими косами, яка прекрасно говорила польською. З кількох єврейських дівчат, що там вчилися, майже всі походили з найбагатших родин міста, і той факт, що її було прийнято "зробив у місті сенсацію". В семінарії Бася подружилася з багатьма польськими дівчатами. Найближчою її подругою була сільська дівчинка Вікта Якеланка. В той час їм обом було по шістнадцять. "Вона любила мене. За сьогоднішніми стандартами її можна було б запідозрити в лесбіянстві. Якось, коли ми йшли в кіно, вона сказала мені: "Бася, ти для мене як найкращий чоловік". Вікта була незвичайною. Вона писала вірші, була вкрай чутливою, інколи дуже сумною. Якось узимку вона написала нам із села записку про свій намір покінчити життя самогубством. Я і кілька наших дівчат з "Гашомер гацаїру" найняли сани з кіньми, поїхали до неї і відмовили її робити це"[99].

Бела Фельд також дуже добре пам'ятала роки навчання в семінарії. У той час вона вже серйозно займалася справами "Ганоар

гаціоні" і зв'язала себе обіцянкою оселитися в Палестині. Можливо, саме тому вона могла симпатизувати національним почуттям її українських однокласниць. "Я насправді віддавала перевагу українським дівчатам перед польськими. Вони розуміли, що в мене також є національна самосвідомість. Однією з моїх найближчих подруг у семінарії була Галина Дидик з Котова. Вона була високою і добре співала. Вона мені справді подобалася. В нас було багато спільного. Ми часто готувалися до іспитів у мене вдома. Вона знала, що я беру участь у "Ганоар гаціоні", а я знала, що вона є членом "Пласту". Нікому з нас, семінаристок, не було офіційно дозволено належати до цих організацій. Галина не могла осягнути, чому євреї, інша меншина в Польщі, не об'єдналися з українцями в їхній боротьбі проти поляків. Я сказала, що у нас різні цілі, і ми посварилися. "Прийде час, – сказала вона – коли ми помстимося". Але все ж таки я поважала її за переконання. Я часто захоплювалася тим, як вона поводила себе під час війни"[100].

Різноманітні молодіжні рухи посідали центральне місце в житті молодих поляків, євреїв і українців міжвоєнних Бережан. Толек був членом польської скаутської організації "Гарцери". "Там панувала вкрай патріотична атмосфера. Мітинги, лекції, дискусії. Дуже велике враження на нас справляли національні свята, урочистості, уніформа"[101].

Батя жваво згадувала "кубло", місце зустрічей "Гашомер гацаїру" в Бережанах. "Ми часто зустрічалися там вечорами. Це був начебто другий дім. Наприкінці ми годинами співали. Потім ми танцювали нескінченні хори, польки і мазурки. Дехто мало не зомлівав від утоми. То були чудові, незабутні вечори." Одним з її наставників був Арьє Фельд, брат Бели, який навчав їх єврейських віршів і пісень. "Я жила у трьох різних й інколи конфліктуючих світах. Це моя ортодоксальна родина, польська школа і сіоністський молодіжний рух."[102]

Якщо у міжвоєнних Бережанах і був антисемітизм, він звичайно мав досить м'які форми. Михал Камінський згадував: "Якщо, наприклад, у місті були польський і єврейський книжкові магазини, то ендек ставав перед єврейським і вимагав, щоб поляки купували книжки тільки в польському. Деякі з потенційних покупців казали, щоб він забирався геть і простували до єврейського книжкового магазину, оскільки товар там був трохи дешевшим"[103].

Хоча стосунки між українцями і євреями в Нараєві в більшості своїй були мирними, Ізраїль згадав подію, яку він описав як "погром". "Це був вечір п'ятниці, влітку. Український молодик, Черний, заліз крізь вікно у дім Мілштока і щось вкрав. Після переслідування і боротьби Черного застрелив польський поліцай. За годину чи дві в центрі міста з'явилися натовпи українців. Євреї зачинилися в своїх будинках. Українці почали грабувати єврейські крамниці. Деяких євреїв було поранено, але смертельних випадків не було. Доктор Грінфельд витяг свого пістолета і на якийсь час зупинив натовп. Потім із Бережан прибули солдати 51-го полку, і все вляглося" [104].

Мотек Майблюм, тоді учень гімназії, згадав, що антиєврейські настрої в Бережанах посилилися у 1936–1937 роках. "Сувора дисципліна в гімназії запобігала актам відвертого антисемітизму в ній. Хоча ворожість виявлялася після школи. Я особисто пройшов через жахливе випробування. Коли я купався в озері, мене спробували втопити"[105].

Закінчивши бережанську гімназію, Полдек поїхав до Львова, щоб дізнатися, чи приймуть його вивчати медицину у Львівському університеті. На території університету на нього напали польські студенти. "Вони часто прогулювалися з палицями, до яких були прикріплені леза для гоління. Молодий парубок з палицею наблизився до мене. Він не говорив до мене. І раптом – бах! – він

розпанахав мені голову. Я заюшився кров'ю, як свиня. Приятель-єврей витяг мене звідти"[106].

Польсько-українські стосунки у Бережанах і довколишніх селах у тридцяті роки значно погіршилися. Це повністю відображено у спогадах моїх українських співрозмовників.

Лев, на той час гімназист, жив у бережанському українському гуртожитку, "бурсі". Він згадує випадок наприкінці 1930 року. "Це було 11 листопада, польське національне свято. Нас привели до бережанського магістрату рано-вранці. Коли ми повернулися до нашого гуртожитку, все було догори дном. Наші ковдри і подушки подерли. Картини Шевченка, наших святих і навіть Ісуса порізали. В деяких українських будинках побили шибки. Вони вдиралися до українських крамниць і поливали гасом мішки з борошном та рисом. Вони знищували наші бібліотеки. Це був справжній вандалізм. Ось як виникла наша ненависть до поляків і ось чому ми відгукнулися на заклик ОУН. Це була наша відповідь на дурний польський шовінізм"[107].

Мар'ян, який жив на околиці Підгайців, згадав травматичну подію, що сталася, коли йому було десять років. "Солдати завжди привертали нашу дитячу увагу. Якось чотири кавалеристи, польські улани, верхи на конях з'явилися перед нашим будинком. Один із них попрямував просто на мене і майже збив з ніг. Я знепритомнів, і мати занесла мене в дім. Тоді вони схопили мого батька і били його знову й знову. Це було жахливо. Вони зірвали наш дах, забігли до комори і зіпсували мішки з зерном і капустою. Це було справжнє варварство"[108].

Василь Олеськів з села Бишки згадав "кампанію пацифікації" приблизно тридцятого року. "Близько сотні улан-вершників в'їхали в село. У них був список людей, які боролися за українську незалежність у 1918 і 1919 роках, і вони били цих людей. Я пам'ятаю їх,

верхи на конях, одягнених у дуже гарний одяг, з шаблями і піками в руках. У сусідньому будинку вони били чоловіка, доки він не помер. Під час Першої світової війни він був командиром одного з українських угруповань"[109].

Дмитро Бартків з Котова згадав інцидент, який стався у його селі. "Кілька "сракобийців", як ми їх називали, з'явилися в селі. Була глупа ніч. Я прокинувся від пронизливого виття сирени. Тоді я спав на горищі. Кругом чулися зойки і лемент. Вони витягли молодого чоловіка, одного з активістів українського кооперативного руху і вкинули його у придорожню канаву. Тоді двоє з них почали бити його палицями. Він вищав, а його мати бігала навколо і кричала. Я відсахнувся від маленького вікна на горищі. Я був наляканий"[110].

Історія Галини була, можливо, найбільш трагічною. Йшлося не лише про польську, але й про міжусобну українську жорстокість. Її бабуся померла через кілька тижнів після того, як її побив польський поліцай під час "кампанії пацифікації" середини тридцятих років. Потім був убитий її батько. Галині тоді було тринадцять. "Вони забігли у будинок і почали бити батька і матір величезними палицями. Батько спробував втекти, і тоді вони вистрелили йому в спину. Матері вдалося втекти. Для нас це була тяжка і болюча подія, особливо коли виявилося, що то були не тільки звичайні бандити. Деякі з них були членами ОУН. За день чи два до того молодики з ОУН подерли польський прапор, що висів на вході до шкільної будівлі, і викинули його в туалет. Мій батько сказав, що так не треба було робити. Він назвав їх "баранами". Того ж вечора в селі пішли чутки, що мого батька мають убити. Ніхто не вірив у це, але за день чи два його вбили"[111].

Василь Фанга з Шибалина згадував середину тридцятих як вододіл в українсько-польських стосунках. "Якось у село в'їхали

п'ять військових вантажівок з виючими сиренами. Зчинилася паніка. Вони почали лупцювати людей. Вони йшли від будинку до будинку, нічого не кажучи, тільки б'ючи. Польські поліцаї забрали кількох молодих людей з нашого села до Лисоні і наказали їм розкопати могили українських січових стрільців, які були тут поховані. Потім ці останки кудись забрали. Нашим хлопцям вдалося принести чотирьох із них назад в село, і їх поховали на сільському цвинтарі. Василь також згадав, як погіршувалися українсько-польські стосунки у Бережанах. "Одного разу вони взяли труну, написали на ній "Україна" і пішли на Став, бережанське озеро, щоб втопити її там. Вони також намагалися змусити українського священика, отця Бачинського, прочитати молитву на смерть України. Це було жахливо." Василь, проте, визнавав, що польські антиукраїнські акції були дитячими забавками порівняно з тим, що сталося пізніше, під час панування Совєтів[112].

Міжвоєнні Бережани поляки згадують як найкращі часи. Поляки не тільки посіли найвищі адміністративні пости і сформували міську соціальну еліту. Вони також відчували задоволення і гордість від польської незалежності і "польськості" їхнього міста. Дитинство і юність у Бережанах були уособленням найщасливіших років їхнього життя. Деякі бережанські євреї також з великою приємністю згадували своє дитинство. Гальшка Рапф і Батя Призанд описували свої спогади схожими словами.

Більшість бережанських євреїв, хоча й знали про польський антисемітизм і дискримінацію, не відчували відвертої ворожості. Єврейський середній клас почав все більше засвоювати польську мову і культуру. Проте лише деякі єврейські родини асимілювалися в польському середовищі. Тісна дружба виникла між деякими польськими і єврейськими підлітками, але здебільшого кожна група трималася осібно. Соціальне дистанціювання між євреями і

українцями було більш виразним, хоча траплялися випадки незвичайної дружби, як між Белою Фельд і Галиною Дидик.

Польсько-українські стосунки були не такими вже й поганими, принаймні на початку двадцятих років. Проте поступове придушення української культури і певна жорстокість, застосовувана проти українців державою і військовими впродовж тридцятих років спричинилися до зростаючого незадоволення і ворожості. Польські "кампанії пацифікації" посіли значне місце у спогадах моїх українських співрозмовників. Напружені українсько-польські стосунки призвели наприкінці тридцятих років до окремих випадків українського тероризму навколо Бережан. Як польські, так і українські оповідачі жваво згадували символічний акт "похорон України" у Бережанах. Чи були ці події безпосередньою преамбулою того, що сталося між поляками й українцями під час війни? Якими б поганими вони не були, вони все ще видаються далекими від жахливих і трагічних подій війни, окупації і страждань, які почнуться наприкінці 1939 року.

4

СОВЄТСЬКА ІНТЕРЛЮДІЯ, 1939–1941

Червона армія увійшла до Бережан через шість місяців після мого четвертого дня народження. Наскільки я можу довіряти моїм фрагментарним спогадам, нічого насправді не змінилося. Здавалося, моє безтурботне дитинство триває. Але були деякі нововведення: російські слова й пісні. Я мав відвідувати совєтський дитячий садок. Невиразно пригадую вивчення оди Сталіну, декламування російських віршів і аплодування картинам, на яких були зображені Сталін і Ворошилов. До нас часто приходив офіцер Червоної армії, зовні схожий на єврея. Я обожнював його підтягнуту постать, блискучу темно-червону зірку на кашкеті і аромат коричневого шкіряного пояса й ременів на грудях. У ті часи я вперше побачив радіо. Росіянка, яка жила поруч, запросила мене до свого помешкання, і я здивовано глянув на задню стінку тьмяно освітленої коробки, вважаючи, що це, мабуть, якийсь маленький чоловічок творить всі ці звуки. "Пшиязнь", кінотеатр, був за рогом. Я не пам'ятаю, чи дивився я там якісь фільми. Але ясно пригадую, як я стою перед маленькою магічною коробкою, в якій показували рекламні уривки з фільмів.

Життя явно змінилося. Нашу крамницю закрили. Я припускаю, що саме в цей час мій батько почав працювати в невеличкій державній майстерні, що виробляла маленькі круглі дерев'яні коробочки для зберігання лікарських мазей. Листівка з совєтським штам-

пом, написана на івриті і датована квітнем чи травнем 1940 року, була відправлена моїм батьком до сестри моєї матері в Палестину, в ній він повідомляв, що наша родина живе добре. Моя тітка та її восьмирічний син приїздили до нас у Бережани роком раніше, саме перед війною. Батькові не терпілося дізнатися, чи пам'ятає Ройвен своїх двоюрідного брата і тітку. Моя мати, писав він, одужала після нападу хвороби жовчного міхура і запалення ока, а моя бабуся Рівка, як завжди, страждає на періодичний головний біль.

Напевно, саме в цей час наш дім почав відвідувати молодий і гарний блондин років двадцяти. Його звали Вово Шотенберг. Він і його батько втекли з Бжезіни, що біля Лодзі, через закидану бомбами Варшаву і приїхали до Бережан разом із тисячами біженців, які заполонили місто. Це була досить багата єврейська сім'я з Ростова-на-Дону, яка залишила Росію після жовтневої революції і оселилася в Польщі. Його батько тепер працював бухгалтером на одному з підприємств, що належали державі. Вово, який до війни вчився на автомеханіка, склав іспит на водіння автомобіля і почав працювати на тому ж підприємстві. Саме моїй тітці Мальчі, наймолодшій сестрі моєї матері, хоча й невеликій красуні, вдалося вихопити його з-під носа її місцевих суперниць. Вово цінував те, що в нашому будинку він знайшов "дім". Були відмінності в історії родин і вихованні. Шотенберги були значно менше єврейськими, релігійними й традиційними, ніж наша родина. Дідусь Фішль часто напівжартома говорив: "Ці біляві кучері колись мене погублять". Іронія була в тому, що ці кучері і гарний вигляд Вова врешті-решт врятують життя принаймні частині нашої сім'ї. Коли набагато пізніше я розмовляв з Вовом про його життя у Бережанах, він, здавалося, пам'ятав не так і багато, але весь час повторював, що наша родина – це "чудові люди". "Твій батько дуже переймався господарством і сім'єю. Він весь час вибігав з дому і щось купував". Моя матір, за словами Вова,

після закриття крамниці здебільшого сиділа вдома і часто допомагала бабусі куховарити.

Моїм останнім спогадом про совєтські роки є спогад про нашу сім'ю, що день чи два залишається на околиці міста, і про себе, як я стою за напівзапнутими шторами, спостерігаючи за нескінченною колонною солдатів, возів, коней і гармат. Вочевидь, я був свідком відступу Червоної армії.

* * *

Двадцять один місяць між вереснем 1939 і червнем 1941 року – відносно короткий проміжок часу – був украй значним, динамічним і одночасно трагічним періодом у житті мільйонів поляків, євреїв і українців, що населяли Східну Галичину. Совєтська окупація, особливо її початкова і кінцева стадії, породила ворожість і акти насильства серед населення. Совєтська "революція з-за кордону" принесла терор і страждання багатьом під час цієї начебто мирної прелюдії до "справжньої" війни і німецької окупації[1].

Польща, паралізована німецьким бліцкрігом на заході й захоплена зненацька совєтським вторгненням на сході, була нездатна організувати опір. Збентеження і хаос позначили перші два тижні війни і стали навіть більш виразними в другій половині вересня, після вторгнення Совєтів. Виник тимчасовий вакуум влади, оскільки польська армія й адміністрація розпалися, а совєтське правління ще не зміцнилося. Подекуди була сформована добровільна і високопатріотична польська громадянська гвардія. Деякі українські селяни і симпатики комуністів, в тому числі євреї, сформували антипольську добровільну міліцію. Назрівала міжетнічна громадянська війна[2]. Населення територій Східної Галичини було збентежене. Деякі совєтські листівки стверджували, що Червона армія допомагатиме Польщі в її боротьбі проти Німеччини. Вод-

ночас інші листівки закликали етнічні меншини, українців і білорусів, боротися проти їхніх польських поміщиків. Обопільні підозри і відверта ненависть серед різних національностей посилилися ще в довоєнні роки. Цей короткий проміжний період нестабільності і хаосу призвів до розорення і смертей, особливо в селах[3]. Після совєтської окупації ситуація почала стабілізуватися, особливо в містах.

Червону армію, що окупувала Східну Галичину в першій половині вересня 1939 року, вітали дружньо настроєні натовпи, які складалися переважно з молодих євреїв і українців. Польське населення, упокорене і перелякане, залишалося здебільшого відчуженим і підозріливим. Хоча політика повномасштабного нацистського Голокосту мала початися тільки влітку 1941 року, звірства, вчинені німцями проти євреїв, були відомі, принаймні частково, від місцевого єврейського населення і, крім того, від прибуваючих єврейських біженців. Понад те, у владному вакуумі, що супроводжував розвал польської держави, назрівали потенційні антиєврейські погроми. Деякі євреї, особливо молоді й освічені, мали зуб на польську державу через її дискримінаційну політику в освіті й зайнятості. Наявність єврейських офіцерів і солдатів у лавах Червоної армії викликала відчуття полегшення і солідарності. Для відносно небагатьох єврейських комуністів прихід Совєтів здавався здійсненням їхньої мрії. Багато українців, які постраждали від дискримінаційного польського ставлення і політики тридцятих років, вітали будь-які зміни. Реакція поляків була неоднозначною. Вони надавали перевагу будь-якій владі порівняно з безвладдям, що загрожувало тим полякам, які жили в сільській місцевості. Вони зазнавали помсти і терору з боку українців. Водночас Росія і більшовизм усвідомлювалися як одвічні вороги зі сходу. Тому поляки були рівною мірою антагоністичні як до гітлерівської Ні-

меччини, що окупувала півкраїни, так і до більшовицької Росії, що тепер окупувала решту[4].

Сформовані під час відходу поляків громадська міліція і комітети часто діяли стосовно прибуваючих частин Червоної армії як гостинні хазяї. Проте їх спочатку контролювали, а потім замінили на повністю лояльні совєтські елементи. Під час перших тижнів окупації на місцевому рівні відбувалася швидка ротація кадрів. В перших совєтських установах було дуже багато євреїв. Проте після зміцнення Совєтами своєї влади і призначення на найважливіші пости совєтського персоналу місцеві євреї були переведені на нижчі посади або взагалі усунуті[5].

Всі попередні громадські організації й товариства, польські, єврейські чи українські, було розпущено. Прихильники колишньої влади тепер були під підозрою. Совєтська адміністрація закликала населення "зривати маски" і викривати ворожі елементи[6]. В той самий час проводилася масивна пропагандистська кампанія, в якій проголошувалося звільнення від польського націоналістичного і економічного гноблення. В місцевих совєтських газетах час від часу з'являлися критичні зауваги, спрямовані проти антисемітизму. Були зроблені певні зусилля, щоб на українців справила враження "українськість" нового режиму. Багато було зроблено в напрямку українізації освітньої системи[7]. Друкувалися совєтські українські газети і книжки. Деяким представникам української інтелігенції давали можливість працювати і просуватися по службі, чого не було за польської влади. Водночас українських націоналістів було нещадно репресовано. Ті провідникиОУН, яких не було заарештовано, підтримували контакти з українським підпіллям і покладали надії на німецьке вторгнення.

Відбулися значні економічні зміни. Мали місце широкомасштабні конфіскації. Найбільше постраждали вищі і середні прошар-

ки суспільства, такі як землевласники, промисловці і торгівці. В першу чергу це були поляки і євреї. Новий совєтський режим насправді зліквідував єврейську комерцію. Спочатку це торкнулося великого єврейського бізнесу, а з часом всієї роздрібної торгівлі. Єврейські власники крамниць і торгівці намагалися відшукати підходи, щоб працювати в державних крамницях і кооперативах. Подібний процес відбувався і з єврейськими ремісниками. Всі поступово переходили від незалежної діяльності до праці на невеликих фабриках і в кооперативах. Євреї вільних професій, наприклад, правники, змушені були перейти на державну службу в різних структурах совєтської адміністрації. Єврейські лікарі тепер працювали в урядових медичних службах і обіймали посади, недосяжні до війни. Ті з них, які завершили своє навчання за кордоном і не отримали дозволів від польської влади, зараз мали право працювати без жодних обмежень. Все ще існувала деяка нелегальна приватна практика. Становище єврейських інженерів також покращилося. Єврейські студенти тепер мали вільний доступ до вищої освіти, вчительських інститутів. Вони їхали з невеликих містечок до більших міст, де став можливим доступ до освіти. Все помітніше місце займала нова соціальна страта. Дрібні ремісники і люди "пролетарського" походження ставали "поважними" людьми. Поляки, євреї й українці більше спілкувалися й змішувалися. Культурні заходи і розваги радянського кшталту звели докупи молодих людей всіх трьох етнічних груп[8].

Сільська місцевість також зазнала великих змін. Починаючи з жовтня 1939 року, у землевласників і монастирів було конфісковано землю і свійських тварин. Земля була розподілена між бідними селянами. Проте цей перерозподіл, від якого виграли в першу чергу бідні селяни, був лише проміжним кроком. Навесні 1940 року розпочалася політика колективізації. Вона викликала сильний

опір і спричинилася до заворушень в деяких селах. Процес, що міг призвести до більш серйозних зіткнень між режимом і місцевим селянством, був припинений з відступом Совєтів влітку 1941 року[9].

За кілька місяців совєтської окупації розвинувся гострий дефіцит. У державних крамницях роздрібної торгівлі можна було купити дуже мало. Людям доводилося продавати власні речі, щоб купити їжу. Звичайним видовищем стали довгі черги перед крамницями. Солдати Червоної армії, які прибули з місць, де споживання було на дуже низькому рівні, скуповували величезну кількість всього, що тільки могли взяти з собою. Життєвий простір став обмеженим. Деякі з найкращих помешкань і будинків були конфісковані державними чиновниками, військовими і працівниками НКВД. Сотні тисяч біженців, що прибували із Західної і Центральної Польщі, знімали кімнати або жили у друзів і родичів. Якість життя значно погіршилася.

Мали місце також візуальні зміни, що вплинули на естетику громадських місць. Символи польської культури, державності і націоналізму, які були такими важливими і впадали в око у міжвоєнні роки, швидко зникали. Написи латинською абеткою замінювали на кирилицю. Всюди з'являлися портрети совєтських лідерів, совєтські прапори і плакати. Червоні зірки замінили орлів і хрести. На вулицях встановили гучномовці. В багатьох містах нова совєтська адміністрація почистила вулиці, відремонтувала тротуари і облаштувала парки для громадського користування. Одноманітне буденне існування якось пожвавлювали совєтські свята і фестивалі, що супроводжувалися музикою і парадами[10].

За кілька місяців єдина система освіти совєтського типу замінила колишні школи. Програми і мова викладання змінилися. Школи були деполонізовані і секуляризовані. Українська й російська мови отримали головний статус. Було утворено кілька

єврейських шкіл (з викладанням на ідиш), але вони не проіснували довго. В усіх школах пропагували атеїзм. Вчителі повинні були швидко перенавчатися. Деяких було замінено новими вчителями, які прибули з совєтської території. Атмосфера постійної дійовості і збудження підтримувалася за допомогою змагань, святкувань і культурних заходів[11].

За кілька тижнів після приєднання НКВД встановив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти було проведено вже у другій половині жовтня 1939 року, і у 1940-му кількість їх зросла. Арештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких, як скаути і "Союз стрільців". Часом людей арештовували невмотивовано. У великих і малих містах у в'язницях сиділи тисячі[12]. НКВД заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля. Тисячі українських активістів тікали до окупованої німцями Польщі. В цілому українці мали від совєтської влади негативний досвід[13].

Демографічні зміни в окупованій Совєтами Східній Польщі були швидкими й драматичними. Величезні хвилі біженців із Західної і Центральної Польщі, окупованої німцями, ринули на східні території. Восени 1939 року тут опинилися більше ніж півмільйона цих новоприбулих. Біженці мали особливо значний вплив на місцеве єврейське населення. Кожен четвертий єврей у цей проміжок часу був біженцем. Хоча місцевими євреями була запропонована добровільна і неформальна допомога, часом між ними і біженцями було помітне напруження і тертя. З початку 1940 року до червня 1941-го проводилися насильницькі депортації вглиб Совєтів. Серед депортованих були польські офіцери, ті, хто належав до середнього класу, і люди, які вели активне громадське життя. Більшість із них були поляками. Проте хвиля депортацій влітку

1940 року, яка торкнулася біженців з окупованої німцями Польщі, зачепила також велику кількість євреїв. Загалом було насильницьки виселено і відправлено на схід близько 1 500 000 осіб.

* * *

У першій половині вересня 1939 року у Бережанах панувала атмосфера напруження і невизначеності[15]. Німецька армія невпинно просувалася на схід. Фальшиві повітряні тривоги нервували людей. Одного дня в небі з'явився великий літак з чорними хрестами на крилах і скинув на місто тисячі листівок. Він скинув також і бомбу, яка, на щастя, не вибухнула. Щодня на центральній площі, Ринку, збиралися люди, щоб обговорити ситуацію і посперечатися про майбутнє. Тисячі біженців, як військових, так і цивільних, рухалися через місто на південь у напрямку Залещиків і польсько-румунського кордону. Головні вулиці постійно блокувалися кінні вози, фургони, легкові машини, вантажівки і мотоцикли. Деякі місцеві євреї робили спроби перетнути румунський кордон, але це вдалося дуже небагатьом. Виникли проблеми з продовольством. Гроші знецінилися. На початку вересня 51-й полк вирушив з Бережан на польсько-німецький фронт. Деякі з його підрозділів було піддано нищівному німецькому бомбардуванню[16]. Місцевий порядок у місті підтримували Національна гвардія і тимчасова міська міліція, що складалася з поляків і українців. Цю міліцію очолював місцевий український правник. В ті дні паніки і безладу місцева адміністрація в ратуші функціонувала наскільки це було можливо; люди бігали сходами з шаленою швидкістю. Було утворено тимчасовий Міський комітет, що складався з представників поляків, українців і євреїв. Його очолив доктор Бемко, шанований український правник і відома громадська фігура. Його заступником був доктор Білінський, керівник Бережанського шпиталю і видатний місцевий польський діяч.

15 вересня, на прохання доктора Бемка, з бережанської в'язниці було звільнено політичних в'язнів, головним чином, українських націоналістів. Це звільнення сотень українських в'язнів призвело до зростання кількості актів терору в сільській місцевості поблизу Бережан. Згоріли польські обійстя в Нараєві, Куропатниках та інших селах. Було вбито деяких польських селян, головним чином "осадників" (селян з інших частин Польщі, заохочуваних урядом селитися вздовж польських східних кордонів у двадцяті і тридцяті роки). Близько сотні поляків було вбито українцями на околицях сіл Потутори і Конюхи. Було встановлено контакти між українським підпіллям і українськими міліціянтами. Велика кількість зброї і боєприпасів швидко перейшла до рук українських націоналістів з навколишніх сіл. Поодинокі польські солдати, які мародерствували в повіті, були схоплені і вбиті українськими націоналістами. Було атаковано польських поліцаїв і відступаючі частини польської армії. Водночас польські загони підпалили українські господарства в Раї, Нараєві, Лесниках і Конюхах.

Перші совєтські танки увійшли до Бережан з Адамівки вранці 20 вересня. Їх вітала невелика юрма біля арки, поспіхом зробленої попередньої ночі. Присутність Червоної армії скоро відчули всюди. Міський комітет було розпущено за лічені дні, і почала діяти нова адміністрація, призначена Совєтами. Регіональний совєтський комісар призначив нову міську раду. Першим совєтським мером Бережан став Куньо Град, єврей, довоєнний комуніст і політичний в'язень. Доктор Бемко був призначений його заступником. Більшість інших посад зайняли українці і євреї. Ісаак Зауберберг, єврей, один з найактивніших членів КПЗУ – Комуністичної партії Західної України – і колишній політичний в'язень, був призначений головою фінансового управління. Його заступником був поляк, який до війни очолював це управління. Секретарем нової

міської ради став Володимир Пришляк, українець і колишній судовий службовець. Куба Вінтер, також єврей і член КПЗУ, який активно займався нелегальною комуністичною пропагандою і був двічі засуджений у тридцятих роках, став головою Бережанського поштового відомства.

Майже всі з новопризначених євреїв раніше брали активну участь у діяльності КПЗУ і відбули покарання за політичну діяльність у тридцятих роках. Це були переважно молоді люди двадцятирічного віку без жодного адміністративного досвіду. Деякі з них будуть замінені за лічені тижні совєтськими посадовцями. Під час цієї початкової фази Совєти призначали місцевих комуністів і симпатиків на вищі посади і залишали декого з довоєнного польського персоналу їхніми заступниками і помічниками. Найважливіші посади були з часом посіли нові кадри з Совєтського Союзу. Тим, хто був призначений спочатку, надали другорядну чи третьорядну роботу. Куньо Град, наприклад, став головою місцевого теслярського кооперативу.

Медичні служби, хоча й були реорганізовані відповідно до вимог совєтської системи, майже не зазнали кадрових змін. Місцевий шпиталь очолював, як і раніше, доктор Білінський і його польський та єврейський персонал. Доктор Липа Вагшаль, молодий єврейський лікар, був призначений керівником бережанської поліклініки. До війни він не міг і мріяти про таку посаду. Поліклініка не уникла звичайних пропагандистських зборів совєтського типу. На одному з таких зібрань доктор Вагшаль закликав персонал зробити щедрий внесок до урядової позики[17]. З часом з Совєтського Союзу до Бережан приїхали декілька лікарів і медичних сестер. Кілька місцевих єврейок, які вчилися на курсах медсестер, вступили в Червону армію і пережили війну, перебуваючи в її лавах[18]. Вони повернулися до Бережан після звільнення.

Всі школи в місті було "українізовано". Гімназія перетворилася на "десятилєтку"совєтського типу. Було відкрито єврейську початкову школу, але вона проіснувала лише кілька місяців. Спочатку місцевих учителів було призначено на керівні посади у Бережанських школах. З часом їх замінили на кадри "зі сходу". Було запроваджено комсомольський і піонерський молодіжні рухи. Дітей і молодь заохочували шпигувати і викривати членів своїх сімей. Пропагандистські мітинги совєтського типу стали звичайним явищем. Як правило, їх проводили просто неба, на Ринку або, якщо погода була поганою, в аудиторії "Сокола". Це було новиною для бережанців, і багато хто ходив слухати промовців просто з цікавості. Офіційною мовою на таких заходах була українська, і природно, що більшість промовців були українцями, хоча деякі були євреями. Найгучнішими з святкувань були 1 травня і річниця жовтневої революції.

Різноманітних обмежень і утисків тепер зазнавали місцеві церкви і синагоги. З усіх синагог під час влади Совєтів продовжували функціонувати тільки дві: Велика синагога і синагога рабі Юделя. Решта стали притулком для єврейських біженців. Головні входи до польських костьолів і української церкви в центрі міста були замкнені. Люди мали входити через задні двері. Послуги було вкрай обмежено, а електрику в деяких церквах вимикали під час нічного різдвяного богослужіння.

Всі крамниці, що були переважно єврейськими, націоналізували. Деякі совєтські службовці скористалися цією нагодою, щоб зробити запаси різних товарів. Їх ставало все менше. Кілька кав'ярень, музичних і танцювальних залів, що пожвавлювали соціальне життя міста до війни, було закрито. Натомість було відкрито похмурі ресторани совєтського типу з дуже невеликим асортиментом. Водночас діяли два кінотеатри, і в "Соколі" виступали украї-

нський театр і хор, а також оркестр легкої музики. Проводили також спортивні змагання. Все це, разом із численними пропагандистськими мітингами, створювало видимість постійної діяльності і збудження.

У Бережанах і навколишніх селах дуже активізувалася служба безпеки. Місцева совєтська газета закликала своїх читачів "вистежувати ворожі елементи" і "викривати їх органам безпеки". Особливо наголошували на українських "бандитах і націоналістах". На початку жовтня 1939 року газета повідомила, що група українських націоналістів в селі Конюхи, очолювана Василем Процюком, організувала антиєврейський погром, під час якого старий чоловік і шестирічна дитина були спалені живцем[19]. Чоловік, вочевидь, був власником місцевого шинку. У грудні почалися арешти серед українського населення. Хапали переважно українську інтелігенцію: правників, учителів, директорів шкіл. Деякі їхні родини були депортовані. Масові арешти й депортації головним чином польських "осадників" почалися в лютому 1940 року. Були також депортовані деякі з найзаможніших єврейських родин. Інша хвиля депортації почалася в травні 1941 року, але не була завершена через німецьке вторгнення. В місті й селах панувала атмосфера постійного страху. Арешти і депортації посилили ворожість до нового режиму серед місцевого населення, і у Бережанах і навколо міста активізувалися антисовєтські партизанські групи, як українські, так і польські.

Бережани пережили безпрецедентні демографічні зрушення під час короткотривалої совєтської окупації. Біженці, переважно єврейські, прибували й осідали в місті. Їх рахували тисячами. Вони подвоїли чи навіть потроїли місцеве єврейське населення. Деякі з них повертались на захід, якщо це ставало можливим. Деяких було депортовано вглиб Совєтського Союзу. Проте біженці все ще ста-

новили значну частину єврейського населення Бережан. Численні поляки й українці з Бережан і довкілля були депортовані вглиб Совєтського Союзу. Склад населення міста у переддень німецької окупації значно відрізнявся від складу довоєнних років.

* * *

Очікування і реакція на прибуття Совєтів серед поляків, євреїв і українців у Бережанах і навколишніх селах була різною. Це великою мірою залежало від сприйняття щоденного життя як у роки перед війною, так і в ті кілька неспокійних і часом небезпечних тижнів міжвладдя, що передували появі Червоної армії.

Перші три тижні вересня 1939 року, коли польська влада і адміністрація в Бережанах і навколо міста почала розпадатися, були позначені відчуттям небезпеки і актами жорстокості, особливо в сільській місцевості. Толек, вісімнадцятирічний син міського інженера Вітольда Рапфа, згадав, що настрій у Бережанах був напружений. 51-й військовий полк вирушив на фронт, і поляки боялися українських нальотів[20]. Сіма Ере, родина якої мешкала в маленькому містечку Нараєві, що на північ від Бережан, згадала, що місцеві євреї боялися погромів з боку українців. "Українці мали список п'ятдесяти євреїв, до яких вони хотіли добратися. Ми були щасливі. Тієї ночі прийшли росіяни"[21].

Найбільше протистояння, проте, було між поляками й українцями. За словами Юліана Павліва, якому на той час було лише вісім років, в його родині постійно згадували історію, яка свідчила про те, що українське підпілля, ОУН, інколи нападало на польських поліцаїв і солдатів. "Одного дня директор місцевої польської школи, який очолював нараївський осередок польського Товариства стрільців, схопив автомат і почав стріляти з вікна другого поверху шкільного будинку в групу українців. Це були люди з ближ-

нього села, озброєні вилами, сокирами і кількома гвинтівками. Вони рухалися в напрямку поліційного відділку"[22]. Було зрозуміло, що ці українці йдуть, щоб убити польського поліцая.

Мирослав Лабунка, українець з села Котова, що на південь від Бережан, згадав, що коли польські війська почали відступати, група молодих українців, озброєних косами і ножами, вимагала, щоб його батько приєднався до них, коли вони будуть убивати польських "осадників". Його мало не вбили, коли він не пристав на їхню "пропозицію". Лабунка згадав інший інцидент. "За день до приходу більшовиків польський сержант, який їхав на велосипеді, почав стріляти в українських селян і підбурював поляків убивати українців. Його велосипед перекинула молода українська жінка, і рушниця вислизнула з його рук. Тоді українські селяни напали на нього і негайно розправилися з ним".

У ще одному інциденті, про який розповів Лабунка, брали участь не лише українці й поляки, а й новоприбулі більшовики. Коли совєтські солдати проходили селом, пролунав постріл. Хтось зауважив, як це часто було серед українців, що винуватець – "польський ксьондз". Почувши це, один із солдатів пішов до місцевого костьолу, схопив ксьондза і вистрелив у нього. Його залишили на узбіччі, і кожен солдат, який проходив, використовував його як мішень для стрільби. Надвечір він помер. Цей ксьондз, Ян Гах, був відданим польським націоналістом, відомим у Котові своїми наполегливими спробами "полонізувати" українських дітей[23].

Прибуття Червоної армії у Бережани означало для польського населення не тільки розвал польської державності. Воно передвіщало підкорення страшній і ненависній більшовицькій імперії, чию ідеологію і цінності вважали повністю чужими і загрозливими. Толек Рапф розповів про настрій, що в той час переважав серед його польських сусідів і знайомих. "Росіяни були варварами, по-

толоччю, азіатами, іншим світом. Коли більшовики увійшли у Бережани, для нас, поляків, почалися жахливі часи. Вони прибули, як наші затяті вороги"[24]. П'ятнадцятирічна старша сестра Толека, Гальшка, згадала, як вона почула далекі постріли. Разом із своїм хворим батьком вона вийшла з будинку в сад. Скоро вони побачили більшовицький танк, що їдучи вулицею Івашкевича, наближався до їхнього будинку. "Башта і ствол, здавалося, цілили просто в нас, а потім він зупинився. Він тільки прицілився, але не вистрілив"[25].

Настрій бережанських євреїв перед совєтською окупацією був неоднозначний. Переважали погані передчуття, особливо серед старих людей, ортодоксів і заможних. Проте досить багато молодих євреїв, тих, хто мав зуб на польську державу через її антиєврейську дискримінаційну політику у вищій освіті і зайнятості, а особливо кілька єврейських комуністів переживали відчуття полегшення. Невиразний страх німецької альтернативи також мав значення.

Муньо Габер, якому тоді було чотирнадцять років, згадував, що "польська армія відступала. Багато єврейських солдатів зняли польську форму й одягли цивільний одяг. Була атмосфера паніки. Потім, одного дня, досить мирно, совєтські танки, вкриті квітами, увійшли в місто Тарнопольською вулицею. Деякі бережанські євреї з ентузіазмом вітали їх. Атмосфера, принаймні серед євреїв, стала спокійнішою"[26].

Фройко Шмідт, рудоголовий син єврейського скляра, який полишив соціал-сіоністський молодіжний рух "Гашомер гацаїр" і кількома роками раніше приєднався до невеликої нелегальної групи місцевих комуністів, згадував про появу Червоної армії як про надзвичайно радісну подію: "Я почувався добре, дуже добре." Він згадав, що ті, хто вітав совєтські танки у Бережанах, були пере-

важно євреями[27]. Розка Майблюм, молода єврейка років двадцяти, реагувала зовсім по-іншому. Вона стояла біля свого вікна і дивилася на піхотинців Червоної армії, які маршем входили у Бережани: "У них не було справжніх черевиків. Вони виглядали жалюгідно в тих довгих зношених шинелях"[28]. Для багатьох українців сама перспектива зміни польської влади і панування, здавалося, обіцяла певний ступінь полегшення. Польсько-українські конфлікти у Східній Галичині і в Бережанському регіоні наприкінці тридцятих років загострилися. Українська громадська і культурна діяльність все більше придушувалася польською адміністрацією. Незважаючи на репресивну політику Сталіна в Совєтській Україні, деякі українці, особливо погано інформовані селяни навколо Бережан, сподівалися на краще.

За словами Юліана Павліва, українські селяни про совєтські наміри знали дуже мало: "Вони були збентежені. Від Червоної армії багато очікували. Були розмови про братів-українців, які йдуть визволяти нас". Коли поляки відступили, оунівці захопили поліційний відділок у Нараєві і вивісили синьо-жовтий український прапор. Було зведено тріумфальну арку і прикрашено її квітами. "Наступного дня, коли перші совєтські солдати ввійшли до Нараєва, ситуація прояснилася. Український прапор було здерто і замінено на червоний прапор"[29].

Василь Фанга з села Шибалина згадав, що "люди спорудили арку з зелених сосен і чекали совєтську українську армію, яка мала прибути з Тарнополя. Ці люди насправді не знали, що то за армія". Перших совєтських солдатів, які увійшли в село, вітали хлібом і сіллю. "Ми сподівалися, що зірка прийшла до нас зі сходу. В очах людей були сльози, вони були щасливі"[30].

Галина Скасків з Божиків згадала, як перші совєтські солдати увійшли в її село вночі. Люди чекали "козаків з України" і були

жорстоко розчаровані, коли натомість перед церквою з'явилися якісь дивні хлопці на конях у незрозумілих трикутних кашкетах, "а за тиждень почалися арешти, і стало цілком очевидно, що прийшла "жахлива армія"[31].

Василю Олеськіву з Бишок, села на північному сході від Бережан, було п'ятнадцять років. Він згадує свою першу зустріч з Червоною армією як досить радісну подію. Невеличкий совєтський літак приземлився на околиці його села через якусь технічну проблему. Василь був серед місцевих хлопців, які побігли дивитися на це несподіване чудо. Молодий пілот говорив прекрасною українською мовою і був дуже привітним[32].

Як і всюди, життя у Бережанах суттєво змінилося, здебільшого в гірший бік. Конфіскація власності, закриття крамниць і реквізування будинків і помешкань торкнулися головним чином верхніх і середніх прошарків населення, незалежно від етнічної приналежності. Проте саме бережанські поляки, які були соціальною й економічною елітою міста, постраждали найбільше.

Людка, дочка польського капітана, згадала, що совєтські солдати з'явилися у Бережанах наступного дня після її шістнадцятиріччя. За кілька днів її родині звеліли виїхати з їхньої квартири. Її зайняв совєтський військовий персонал. За кілька тижнів продовольство стало дефіцитом, і перед крамницями виникли довгі черги. Люди продавали дорогоцінності і навіть одяг, щоб прогодуватися[33]. Гальшка ясно пригадала своє наближення до чудової садиби її родини навпроти Фарнського костьолу влітку 1940 року. "Коли я наблизилася до нашого дому, я побачила мою матір в саду, всю в сльозах: вона плакала. Двері були замкнені й опечатані, і ніхто не міг увійти всередину. Мати сиділа і плакала"[34]. Розка Майблюм зазначила, що життя у Бережанах змінилося повністю. Процвітаючу кондитерську крамницю її родини, відому своїм чу-

довим шоколадом, було закрито, і вони змушені були продавати все, що в них було, щоб купити їжу[35].

Свавілля і терор стали доволі звичайним явищем. Здебільшого вони були скеровані згори, але були також і провокації, і акти помсти проти Совєтів. Арешти і депортації, що їх проводив НКВД, торкнулася головним чином поляків і українців. Толек поїхав до Львова десь у листопаді 1939 року і залишався зі своїм дядьком-інвалідом, колишнім полковником польської армії. Він згадав травматичну подію. "Два офіцери НКВД, супроводжувані трьома молодими євреями з червоними нарукавними пов'язками, прийшли вночі і заарештували мого дядька. Вони робили брудні й образливі зауваження, вказуючи на зображення Христа і портрет Пілсудського". Владислава згадала, що кілька польських учнів з її класу просто зникли. "Їх було депортовано разом з їхніми сім'ями до Сибіру і Казахстану. Ми жили у постійному страху. Ми знали, що це може трапитися з кожним"[36].

Василь Олеськів з Бишок, який відвідував школу у ближніх Куропатниках, згадав перші депортації. "Польська дівчина з Куропатників вчилася в моєму класі, і одного дня вона просто не прийшла до школи. Всю їхню сім'ю було депортовано до Сибіру"[37]. Василь Фанга з Шибалина згадав, що раннім літом 1941 року два молоді українські націоналісти, вочевидь члени підпілля ОУН, вчинили напад на двох офіцерів НКВД з Бережан на головній вулиці села. Одного було вбито на місці, іншого поранено. Після цього багатьох місцевих українців схопили і стратили в лісі[38].

Гросфельди, єврейська родина, мешкали під Бережанами. Їхній син, Севек, вчився на інженера у Львівському політехнічному інституті й інколи приїздив до батьків. Під час одного такого приїзду зимовим ранком совєтський поліцай постукав у їхні двері і сказав, що їх депортують. Їх, очевидно, прийняли за поляків, як і

всіх інших поблизу. Ця помилка врятувала їм життя. Вони пережили війну в Сибіру[39].

Як поляки, так і українці з Бережан і навколишніх сіл були схильні звинувачувати євреїв у колабораціонізмі з більшовицьким режимом. Той факт, що деякі бережанські євреї вітали Совєти і тимчасово були призначені на владні посади, створив їм імідж "зрадників". Поляки й українці сприймали єврея в його традиційній ролі дрібного торгівця або власника крамниці. Нові функції, які деякі з них почали виконувати під час влади Совєтів, викликали обурення.

Толек Рапф згадав, як "натовпи молодих євреїв з червоними нарукавними пов'язками і квітами в руках вітали совєтський танк, що наближався з боку Адамівки. Серед них було кілька українців, але не було поляків, жодного поляка"[40]. Сестра Толека, Гальшка згадала один із совєтських пропагандистських мітингів в центрі міста. "У натовпі було багато євреїв. Я пригадую одного з них, який погрожував моєму батькові і мені кулаками, називаючи його буржуазним капіталістом. Іншим разом, чоловік із семітськими рисами обличчя стояв на балконі поблизу ратуші, звертаючись до натовпу ламаною польською мовою. Він сказав їм, що час капіталістів скінчився"[41].

В родині Юліана Павліва часто говорили про євреїв як совєтських колабораціоністів. "Євреї чекали Совєтів." Припускали, що євреї діяли як аванпост для совєтської інтелігенції і підтримували тісні контакти з більшовицькою Росією навіть до війни. В сім'ї часто розповідали історії про те, що процвітаючі єврейські сіоністські молодіжні організації в Нараєві до війни було фінансовано і керовано "зі сходу". Він стверджував, що євреї відкрито співробітничали з Совєтами у 1939–1941 роки. Багато його родичів було заарештовано НКВД, і цим арештам, за словами Юліа-

на, сприяли євреї. Він також згадав, що "один зловмисний єврей" віддав під арешт його батька[42].

Незважаючи на економічні труднощі, арешти й депортації, деякі мої співрозмовники мали веселі спогади. Нова совєтська адміністрація зробила спробу довести місцевому населенню, особливо молоді, що "життя стало краще і веселіше". Людка згадала часті святкування і фестивалі. Відбувалося багато спортивних подій і всіляких змагань. В кінотеатрі "Пшиязнь" показували російські фільми. Стали дуже популярними такі совєтські пісні, як "Катюша", навіть серед її польських друзів[43].

Бережанську гімназію радикально змінили. З елітарної, відверто польської школи вона перетворилася на "десятилєтку", звичайну школу совєтського типу з десятирічним навчанням. Стандарти при прийомі було знижено, щоб приймати більше учнів "пролетарського" і селянського походження. Програма змінилася. Деякі предмети, наприклад, релігія, зникли взагалі. Багато професорів було замінено на совєтських учителів, які прийшли зі сходу.

За словами Владислави, в школі проводили багато совєтських пропагандистських мітингів. Один з них було організовано на Різдво, за часів Совєтів – звичайний шкільний день. Совєтський службовець виступив перед польськими й українськими учнями. Він сказав, що Христос ніколи не народжувався і що польські дівчата не повинні чекати на повернення їхніх місцевих друзів. Натомість вони мають виходити заміж за солдатів Червоної армії [44].

Муньо Габер мав досить приємні спогади про своє навчання в "десятилєтці". Йому подобалися деякі нові совєтські вчителі, особливо молода, темноволоса і гарна вчителька біології. Муньо і ще двоє хлопців його віку, поляк і українець, втрьох проводили довгі години. Інколи вони йшли і пили "водку". Така "соціалізація" се-

ред польських українських і єврейських учнів не була надто поширеною у довоєнних Бережанах[45].

Деякі молоді бережанські євреї, чиї перспективи у вищій освіті були у міжвоєнній Польщі не дуже блискучими, зараз отримали новий шанс. Полдек Л. в середині тридцятих років подавав заяву до медичного факультету при Львівському університеті, натомість поїхав вивчати медицину до Відня через дискримінаційну антиєврейську політику довоєнної Польщі. Після аншлюсу в березні 1938 року він залишив Відень і повернувся до Бережан, де більшість часу був без роботи. Тепер, за влади Совєтів, йому була надана можливість завершити освіту у Львівському університеті. Він навіть отримав стипендію. "Вони не переймалися тим, єврей я чи ще хтось. Вони дали мені можливість завершити навчання"[46].

Ханале, молодша сестра Бели Фельд, закінчила бережанську гімназію незадовго до війни і не могла жодним чином заробити собі на життя. За Совєтів її було прийнято на бухгалтерські курси у Львові і надано стипендію. В листі, якого вона написала Белі, котра емігрувала до Палестини, Ханале була сповнена оптимізмом стосовно свого майбутнього. "Для молоді взагалі і для молодих євреїв зокрема, – писала вона, – відкрився новий світ. Кожен має можливість учитися". Лист потрапив до Бели кружним шляхом десь через сорок років після його написання. Ханале, як і решта членів родини Фельдманів, не вижила[47].

Тисячі біженців, здебільшого євреїв з окупованої німцями Польщі, юрмилися у Бережанах. Деякою мірою їх підтримували місцеві євреї, але їхня надмірна кількість і щоденні труднощі призводили до проблем і напруження. Муньо сказав мені, що "стосунки між бережанськими євреями і єврейськими біженцями були дуже задовільними"[48]. Йозеф Соський, походженням із Кракова,

один із тих біженців, які прибули до Бережан, мав трохи інші спогади. "Меншість зрушила з місця, щоб допомогти. Решта займалася своїми справами"[49].

* * *

Хоча щоденне життя у довоєнних Бережанах і в регіоні здавалося досить мирним, стосунки між поляками, українцями і євреями не були нормальними. Польський націоналізм зростав. Українці були збентежені постійним обмеженням їхньої культурної і національної діяльності, а також частими арештами і судами. Це було причиною низки актів насильства проти поляків. Деякі євреї, особливо молоді, були незадоволені антиєврейською політикою в освіті і працевлаштуванні.

Два роки Совєтської влади у Бережанах загалом посилили неспокій, фрустрацію і відверту ворожість між цими трьома етнічними спільнотами, при цьому каменем спотикання були Совєти. Той факт, що і поляки, і українці боялися і ненавиділи більшовиків, не покращив їхніх напружених стосунків. Кожна група зосередилася на своїх стражданнях і переслідуваннях. Кілька тижнів нестабільності й хаосу, що передували появі Совєтів наприкінці 1939 року, спричинилися до актів відвертої ворожості між поляками й українцями. Те, що деякі бережанські євреї вітали Червону армію, що деяких із них було призначено на владні посади і що євреї були в меншій опозиції до влади, ніж їхні сусіди, посилило антиєврейські настрої як серед поляків, так і серед українців. Відносно мирне довоєнне співжиття трьох етнічних груп було брутально порушене совєтською інтерлюдією. Все це мало значний вплив на міжетнічні стосунки і поведінку під час німецької окупації.

5

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ, 1941–1944

Для мене війна почалася мирного літнього дня за кілька місяців після мого шостого дня народження. Ми щойно закінчили нашу суботню трапезу. Сиділи навколо обіднього столу, наспівуючи суботніх пісень. Раптом почули потужний вибух, що супроводжувався звуком розбитого скла. Пізніше я дізнаюся, що бомба зруйнувала кінотеатр "Пшиязнь" на розі вулиці. За декілька хвилин всі бігли вниз по сходах у підвал. Упродовж усієї тієї страшної ночі я пригадую жахливу послідовність виючих звуків, супроводжуваних важкими ударами. Секунда тиші між кінцем кожного звуку і наступним ударом наповнювала мене жахом. Час від часу ми визирали з підвалу, щоб подивитися на полум'я, яке віддзеркалювалося в темному небі над нами. Мій батько і молодша сестра моєї матері Мальча за кілька годин залишили підвал і побігли до єврейського цвинтаря, Окописька, на околиці міста. Можливо, там було безпечніше під час нічного бомбардування. Вони повернулися на світанку. Нудотний сморід, що звідусіль ішов від спалених руїн, стояв у повітрі днями і тижнями.

У наступні місяці не сталося нічого драматичного. Нам довелося переїхати з нашого невеликого багатоквартирного будинку біля "Пшиязні" до значно більшого у новоутвореному бережанському гетто. Перед війною там був готель. На нашому по-

версі був довгий темний коридор з дверима, що вели у маленькі кімнатки. Поверх зайняли кілька сімей. Там також було кілька дітей, і нам подобалося грати разом. Ми зустрічалися раз на тиждень по суботах. Кожна дитина приносила цукерку або шматочок тістечка. Ми співали, гралися і читали вірші. Я пам'ятаю Матуся, маленького сина доктора Вагшаля. Сестра доктора, Злата, була одружена з моїм дядьком Яковом. Матусь декламував дитячі вірші польською мовою, один про слона, а інший про локомотив. Це дійсно приємні спогади. Я також пам'ятаю сидіння годинами на кухні, малювання колон солдатів, які марширують, і аеропланів, що літають навколо їхніх голів. На їхніх крилах – чорні хрести. Я пам'ятаю, як я сидів якось на кухні, тримаючи крихітну металеву ножівку: таким інструментом користувалися євреї, щоб утекти з опломбованих залізничних вагонів на шляху до таборів смерті. Я не пригадую страху, тільки відчуття цікавості. Граючись на вулиці, ми любили лякати старих єврейським дам, вигукуючи щось до них німецькою. Ще була гра "німці і євреї". З часу перебування в гетто я також пам'ятаю кімнату, заповнену чоловіками, загорнутими в молитовні талеси. Напевно, це був Йом Кіпур.

Найжахливіше відбувалося під час "акцій". У кожному будинку були свої "бункери" – сховища. Якось, коли ми сховалися у невеличкому приміщенні за шафою, гучні кроки і різкі німецькі голоси було чути просто у нас над головою. Моя мати чомусь лишилася зовні, і німець вдарив її просто в груди. На щастя, її не забрали. Під час іншої акції батько сховав нас у своїй майстерні за межами гетто. Значно пізніше, під час зустрічі польських бережанців в Устроні, одна немолода дама згадала, що під час німецької окупації вона працювала за межами гетто, в майстерні, яка виробляла маленькі круглі дерев'яні коробочки. Вона не пам'ятала імені єврея, який завідував майстернею, але я дуже нагадував їй того

чоловіка. “Він говорив правильною польською, завжди був веселий і жартував. З ним було дуже приємно працювати. Одного дня він привів із собою маленького хлопчика в коротких темних штанцях. Це напевно були ви.”

Я добре пам’ятаю останню “акцію” (judenrein). Це було посеред літньої спеки. Ми ховалися у підготовленій схованці з багатьма іншими людьми з нашого будинку. Це було добре замасковане подвійне горище просто під гарячим бляшаним дахом. Мого батька з нами не було. Він пішов попереднього вечора, щоб приєднатися до групи євреїв, які працювали на німців за межами гетто; їхній одяг був позначений знаком “W”. Тому на горищі зі мною були тільки моя мати і дідусь із бабусею. Покрівля над нами випромінювала нестерпний жар. Крізь щілину в даху я заздрісно спостерігав за молодими людьми, які обливалися водою з найближчого колодязя. Я пам’ятаю мою матір, яка, плачучи, роздяглася до пояса. Вочевидь, вона дізналася про жахливу новину. Люди зі знаком “W”, про яких думали, що вони протримаються довше, ніж будь-хто, опинилися серед перших жертв останньої акції. Новина про смерть мого батька прийшла до нас в понеділок після суботньої акції. Понеділок з того часу став для мене “днем зла”.

Я часто дивуюся, чому мої спогади про батька такі мізерні і чому я досить добре пам’ятаю дідуся Фішля. Чи є причиною той факт, що Фішль залишився зі мною на горищі, коли мій батько “зник”? Чи притлумлював я пам’ять про смерть батька, намагаючись стерти шок від того, що став сиротою? Мати майже не згадувала його в наших розмовах. Хоча він помер, а ми вижили, я мав зуб на батька: напевно, я підсвідомо звинувачував його в тому, що він “покинув” нас. Тільки десятиріччя по тому, коли я скористався методикою гештальт-терапії, я зміг вести з ним змістовний “діалог”, слухаючи його частину історії. Вперше я почав справді

тужити і примирився з ним.

Люди почали поступово залишати горище, шукаючи кращих схованок. Якось уночі моя мати взяла мене за руку, і ми пішли в сусіднє село. Стеблини пшениці на пшеничному полі були високі і пахли спілістю літа. Ми постукали у кілька дверей, але ніхто не схотів впускати нас. Ми повернулися на горище і залишилися там. Багато років по тому я прочитав у спогадах доктора Вагшаля, що його молода родичка, Герміна, була з нами на тому горищі. Якось ця дівчина спустилася сходами і була зупинена людьми, які прийшли грабувати спорожнілий будинок. Вона підкупила їх, і вони відпустили її. Чудом було те, що нас не виказали ті, хто залишив горище і, ймовірно, був схоплений німцями. На горищі лишилося нас четверо, інший хлопчик мого віку зі своєю бабусею і самотня стара пані. Нашою нагальною проблемою була їжа. Дідусь Фішль вирішив, що єдиним шляхом до виживання було зв'язатися з нашим старим знайомим, польським ковалем Станіславом Кодогним. Син Кодогного, Кароль, розповідав п'ятдесят років по тому: "Була жахлива погода, пізній вечір. Фішль і якась жінка постукали в наші двері. Моя мати дала їм гарячого молока, і мені сказали сходити принести картоплі. Ми також дали їм свіжоспеченого хліба і кілька цибулин. Фішль поклав усе це в торбину, яку поніс на спині. Він нагадував Святого Миколая".

З того часу, за словами Кароля, Фішль з'являвся на їхньому ганку вночі, інколи з моєю матір'ю, і збирав у торбину їжу, заготовлену заздалегідь. Родина Кодогних жила у постійному страху, що дідуся можуть схопити німці. У листі, якого Кароль написав мені сорок років по тому, він згадував: "Наш дім був неподалік від гетто, і за нами весь час стежили. Проте ми змогли допомогти кільком людям, які втекли з гетто. Вдень вони переховувалися у нас, а вночі продовжували свій шлях. Я не знаю, скільки з них вижило." Не-

зважаючи на небезпеку, що зростала, сім'я Кодогних продовжувала постачати нам їжу. Кароль сказав мені, що під час однієї з таких вилазок дідусь Фішль попросив мотузку, щоб прив'язувати їжу до стелі горища, аби не погризли пацюки. Це нагадало мені "гру в пацюків", в яку я часто грав на горищі. Я тримав шматок хліба у витягнутій руці, а пацюк біг дуже швидко з одного кінця горища до другого, намагаючись вихопити його в мене.

Я не пам'ятаю сильного голоду. Ми їли головним чином добре пропечений темний хліб, що його готувала родина Кодогних. Дідусь Фішль часто залишав мені скоринку, яку я вважав делікатесом. Коли не було хліба, ми харчувалися сирими буряками і сирою картоплею. Їхній смак був огидний. Загалом, моє перебування на горищі було часом жахливим, але інколи приємним. Час від часу, як правило, на схилі дня, ми чули ритмічне цокання маршируючих чобіт, яке супроводжувалося доволі мелодійною німецькою піснею. Я можу наспівати її й сьогодні. Дідусь Фішль був моїм найбільш вірним товаришем. Ми лежали поряд і розмовляли годинами поспіль. Він учив мене читати, звичайно, польською і розповідав мені все про нашу родину. Обидва його брати емігрували до Америки. Одного з них я зустрів багато років по тому у Нью-Йорку. Він нагадав мені коханого дідуся.

Я ніколи не забуду першу смерть, свідком якої я став. Стара жінка, яка жила з нами на горищі, занедужала – швидше за все на пневмонію – і виявилося, що вона помирає. Я досі чую звуки її стогонів і хрипкого дихання. Коли вона померла, дідусь і мати прив'язали тіло до драбини і спустили його у підвал. Це була тяжка справа для старенького Фішля і моєї маленької накульгуючої матері. Іншим жахливим видовищем був дідусь Фішль, який страждав від сильного нападу болю через грижу. Він лежав, тихо стогнучи, з темно-синьою плямою на оголеному животі. На щастя, йому

за день чи два стало краще. На більш земному рівні було наше щоденне полювання на вошей і бліх. Я й зараз пам'ятаю те особливе клацання, яким супроводжувалася кожна "екзекуція". Впродовж наших щоденних буднів одна думка не давала мені спокою: що станеться, як нас упіймають? Що я тоді робитиму? Я переконав себе, що не має значення, навіть якщо нас схоплять німці, – я спробую втекти.

Багато місяців щастя було на нашому боці. Ніхто не в'їхав у порожній будинок під нами. Але коли прийшла зима, наше щастя від нас відвернулося. У квартиру під нами вселилися нові мешканці. Коли дідусь і мама спускалися сходами, йдучи до Кодогних, у дверях з'явилася жінка і попередила їх, що якщо ми не виселимося за день або два, вона повідомить про нас поліцію. Нам треба було забиратися – і швидко. У той час молодша сестра моєї матері Мальча і Вово, її молодий і гарний чоловік, ховалися в Раї, селі біля Бережан. Танька Концевич, молода українська жінка і матір двох дітей, чоловіка якої було відправлено на примусові роботи до Німеччини, тримала їх у себе в будинку з часу акції. Танька часто ходила до Кодогних і носила записки, за допомогою яких ми листувалися з Мальчею. За кілька годин після того, як нова мешканка запропонувала нам виселитися, дідусь Фішль, перевдягнений старою жінкою, пішов до Кодогних і попросив їх передати термінову записку Мальчі. Моя тітка переконала Таньку взяти до себе нас усіх. Наступного вечора моя мати і я спустилися з горища. Вулиця була вкрита снігом, на розі стояла одинока постать молодшого сина Кодогного, Кароля. Коли ми наблизилися до нього, він прошепотів: "Ідіть за мною і моліться Богу".

Далі по вулиці нас чекала жінка. Це була Танька. Кароль пішов, а ми почали йти за жінкою. На той час моя накульгуюча мати ледве йшла. Мої власні м'язи атрофувалися на горищі, і я ледве

пересував ноги. Скінчилося тим, що Танька взяла мене на спину, тримаючи за руку мою матір. Ми повільно пленталися по глибокому хрусткому снігу до Раю. Час від часу мати ковтала жменю снігу. Коли я півстоліття по тому запитав Таньку, що вона пам'ятає про ту ніч, вона сказала мені, що я був маленький і ноги в мене були хворі. Вона також згадала, що ми йшли декілька годин, оскільки вона обрала кружний шлях полем. Ми мали дістатися її будинку на світанку. Я й досі відчуваю смак свіжоспеченого білого хліба і гарячого молока. Я не міг повірити своєму щастю, коли мені пообіцяли, що віднині я матиму стільки хліба й молока, скільки схочу. Після їжі ми вперше за багато місяців вимилися у теплій воді.

Наступного вечора Танька намірилася побачитися з моїми дідусем і бабусею у Кодогних. Ми перелякалися, коли вона повернулася дуже пізно і сама. Мої дідусь і бабуся не знайшлися. Пізніше Кароль чув, що їх знайшли у підвалі, виказали поліції і відвезли до в'язниці на санях. "Для нас це було страшним ударом, – сказав мені Кароль багато років по тому. – Тепер постало питання, чи маємо ми все кинути і тікати?" Вони лишилися. Тюремний наглядач сказав Каролю за кілька днів по тому, що Фішль і його дружина були розстріляні. Він не знав, чи їх допитували або піддавали тортурам. Тільки багато років по тому я усвідомив міру хоробрості цих двох старих людей і смертельну небезпеку, що загрожувала всім нам, в тому числі Танці і Кодогним.

Наше життя у Таньки набуло рис буденності. Ми розповідали історії і грали в карти. Вочевидь, я був не дуже хорошим гравцем, тому що кожного разу, коли я програвав, я плакав. Але навіть коли я не програвав, я плакав все одно. Я звинувачував їх у тому, що вони навмисно давали мені виграти. Ніщо не задовольняло мене. У Таньки ми мали кілька схованок. Найкраще я запам'ятав одну з

них: крихітне горище над хлівом, зайнятим самотньою виснаженою коровою. В мені все ще живуть приємні спогади. Я виглядаю в сад сонячним ранком. Я бачу траву і дерева і відчуваю теплоту сонячного світла. Я намагаюся уявити собі, як буде добре, коли закінчиться війна. Я абсолютно щасливий. Були також приємні моменти вночі, коли я притискався до моєї молодої тітки. Мені було майже дев'ять років. Секс починав набувати для мене певного значення. Танька була іншим об'єктом моїх сексуальних фантазій. Скоро після того, як ми опинилися в її будинку, я почав розуміти, що між цією молодою українською жінкою і моїм дядьком Вовом – роман. Можливо, це пояснювало, чому вона взяла нас до себе. Вово пообіцяв Танці, що після війни він розлучиться з Мальчею, одружиться з нею і візьме її у своє рідне місто в Польщі, де його сім'я мала великий багатоповерховий житловий будинок.

Танька, неосвічена і доволі проста жінка, напевно, була все-таки звабливою. Я пам'ятаю німецьких солдатів, які досить часто приходили в дім і залицялися до Таньки, коли вона куховарила. Чи був свідком цих сцен я сам, чи просто чув про них від дорослих, – вони закарбували Таньку в моєму мозку як об'єкт бажання. Був ще один темний і трагічний бік у стосунках між моїм дядьком і двома жінками. Коли Вово і Мальча прийшли до Раю, Мальча вже була вагітна. Коли почалися пологи, Танька залишила дім і була відсутня багато годин. Коли вона повернулася, дитина вже була мертва. Все це сталося до нашої появи.

Було кілька страшних моментів. Одного разу, коли німецькі солдати казилися навколо Таньки внизу, ми сиділи просто над ними, затамувавши подих. Щонайменший поскрип міг виявитися фатальним. Я наробив у штани, прямо тут, у повній тиші, як тварина. Одного дня, коли Таньки не було, увійшли двоє німецьких солдатів і почали горлати, що їм потрібна солома. Солома була

там, де ми, – на горищі. Аня, десятирічна дочка Таньки, згадала цю подію п'ятдесят років по тому: "Німці почали лізти на горище. Я знала, що там, нагорі, сидить маленький хлопчик і інші, і якщо їх знайдуть, то заберуть і вб'ють. Отже я вхопила одного німця за холошу і почала стягати його з драбини. Потім я потягла саму драбину. Вийшло щось на зразок сутички з перемінним успіхом. Потім повернулася моя матір, швидко залізла на горище і почала скидати вниз солому. Одночасно вона вкривала соломою людей, які ховалися там. Зрештою німці пішли."

Я не можу точно визначити момент, коли війна скінчилася для нас. Але я добре пам'ятаю ночі перед нашим звільненням, постійний артилерійський обстріл десь далеко на горизонті. Час від часу яскраві ракети з совєтського аероплана освітлювали темряву ночі. Дорослі радісно шепотіли, що німці відступають. Потім все скінчилося, і ми повернулися до Бережан.

* * *

У неділю 22 червня 1941 року нацистська Німеччина здійснила раптовий напад на Совєтську Росію. Німецька армія почала просуватися вздовж фронту протяжністю близько двох тисяч кілометрів. Німецькі повітряні сили, люфтваффе, проводили масивне бомбардування великих і малих міст по всьому регіону. Швидкість просування німців була безпрецедентною. Впродовж двох тижнів була окупована вся Східна Галичина. За вермахтом йшли різноманітні частини СС і поліції. Серед них були горезвісні айнзацгрупи (Einsatzgruppen) і мобільні підрозділи гестапо. Перша, коротка фаза німецького військового правління тривала з кінця червня до початку серпня, коли до генерального губернаторства було включено Східну Галичину. Відтоді нею керувала німецька цивільна влада. В адміністрацію входили голови повітових староств,

крайсгауптмани (повітові старости). Це були здебільшого амбітні, ідейні нацисти. Найвищий прошарок німецької адміністрації складався з "райхсдойче", людей, які приїхали з Німеччини, досить часто – з сім'ями. Вони сформували "закриту спільноту", далеку від батьківщини і досить відокремлену від місцевого населення[1]. Водночас все-таки існували певні соціальні контакти поза офіційними адміністративними стосунками. Деякі німці мали знайомих серед поляків і українців і навіть використовували євреїв для різноманітних послуг. Були також фольксдойче, етнічні німці, які мешкали за межами Німеччини. До них нацистський режим ставився дуже прихильно і використовував їх на окупованих територіях. Крім німецької цивільної адміністрації, по всій Східній Галичині були розміщені регулярні частини німецької поліції безпеки, сіпо, і СД – служби безпеки. Вони вводили у практику залякування і терор стосовно місцевого населення. Євреї були особливою мішенню. Нацистський апарат безпеки у Східній Галичині був активнішим, ніж в інших частинах генерального губернаторства.

Східна Галичина, як і інші окуповані території Східної Європи, була призначена для майбутнього масового заселення німцями. У короткострокові цілі входила, насамперед, економічна експлуатація. Здавалося, що тут німецька політика була не такою жорстокою, як в інших частинах Східної Європи. Були зроблені певні зусилля, щоб завоювати прихильність місцевого населення і співробітничати з ним. Той факт, що Східна Галичина за доби Габсбургів була під впливом німецької культури, вочевидь зіграло важливу роль у цьому контексті. Хоча негативного впливу німецької окупації зазнало все населення, різні етнічні групи страждали і реагували по-різному. Поляків і українців було експлуатовано економічно, до них застосовували терор. Серед найжорстокіших німецьких заходів були свавільна конфіскація власності й продо-

вольства і відправка мільйонів поляків та українців на примусові роботи в Німеччину. Це призвело до зростаючого зубожіння населення і часом навіть до голоду. Єврейське населення, однак, не тільки економічно визискували, але й систематично переслідували і майже повністю винищили.

Дуже постраждало польське населення, особливо міське. Спочатку було інтенсивне німецьке бомбардування міст, потім, за лічені дні, завоювання. Польську власність було конфісковано, а частину польської вищої верстви суспільства, особливо інтелігенцію, ув'язнено і вбито в перші ж тижні окупації. Проте загалом антагонізм між німцями і поляками був тут не таким вираженим, як у Центральній Польщі. Деякі поляки, які мешкали в селах, навіть виграли від реприватизації землі, яку перед тим колективізували Совєти. Німецька окупація Східної Галичини йшла слідом за страшною совєтською владою. Більше того, зростаюче напруження між поляками й українцями залишило в тіні польсько-німецький конфлікт. Німці дозволили помірковану польську кооперативну систему і мережу соціальної підтримки, – польські комітети соціального забезпечення. Німці застосували до поляків політику культурного гноблення, але дозволили в певних рамках існувати офіційній польській шкільній системі під наглядом німців. Була утворена паралельна нелегальна система освіти, орієнтована на польську культуру і польські національні цінності. Вручали навіть нелегальні дипломи про середню освіту і проводили навчання університетського рівня. В деяких містах Східної Галичини близько половини місцевої польської молоді отримувало цю нелегальну освіту.

У Східній Галичині, як і по всій окупованій Польщі, активно діяло польське підпілля, переважно Армія Крайова (АК). Її першочерговим завданням у цьому регіоні було радше захистити

поляків від українців, аніж боротися з німцями. Деякі безпосередні антинімецькі акції дійсно мали місце, особливо в останній період окупації, коли вермахт почав відступати. Довоєнний польський скаутський рух, гарцерство, відомий під час німецької окупації як "Сірі шеренги", продовжував функціонувати нелегально і підтримував тісні зв'язки з АК. Проте деякі поляки приєдналися до допомогових поліційних формувань, що діяли під наглядом німців. На відміну від української поліції, яка мала міцний зв'язок з національним українським підпіллям, вони були покидьками суспільства, і їхні співвітчизники поводилися з ними відповідно[2].

Більшість українців вітали будь-які зміни, що могли статися після відступу Совєтів. Акти терору, вчинені НКВД в останні дні Совєтської влади посилили українську ненависть до більшовиків. Відхід Совєтів був неочікуваним і відбувався хаотично. Він також вплинув на долю десятків тисяч ув'язнених. Більшість політичних в'язнів було або депортовано на схід, або вбито у в'язницях[3]. Тисячі з них, здебільшого українці, було вбито працівниками совєтської служби безпеки в останній тиждень червня. Наймасовіші звірячі вбивства було вчинено у таких містах, як Львів і Станіслав, але в'язнів знищували також і в численних менших містах. Широко практикувалися тортури. Після відступу Совєтів у в'язницях і за їх межами знаходили понівечені тіла. Ці вбивства приголомшили українське населення.

Емоційний шок від совєтських убивств, інтенсивна нацистська пропаганда про небезпеку юдо-більшовизму, а також пануючий стереотип просовєтського єврея призвели до антиєврейських погромів на територіях, нещодавно окупованих німцями, які перед тим були анексовані Совєтами. Деякі з убивств були скоєні місцевим польським населенням. Таким був випадок у Радзілові і Єдвабному. Проте більшість погромів було вчинено українцями,

головним чином, селянами. Євреїв було вбито у Львові, Тарнополі, Дрогобичі, Злочові, Бучачі та інших містах Галичини[4].

Більшість українців Східної Галичини, особливо націоналісти, з ентузіазмом відгукнулися на важливі зміни. Вони раділи зі свого звільнення від ненависного совєтського режиму, а також перспективі певної української незалежності. Організація українських націоналістів, очолювана Степаном Бандерою і відома під назвою ОУН-Б, проголосила встановлення Української держави. Глава української уніатської церкви митрополит Андрей Шептицький виступив із заявою підтримки. Українські "експедиційні загони", "похідні групи", супроводжували війська вермахту до України, сподіваючись на забезпечення реалізації українських інтересів. Всі ці, здавалося, важливі події тепло вітало українське населення у містах і селах.

Проте впродовж кількох днів Бандеру і його найближче оточення було заарештовано. Гітлер недвозначно виступив проти української незалежності. Німці, в кращому випадку, були готові використати українців як тимчасових колабораціоністів. Вони також були заінтересовані у використанні їх як противагу місцевому польському населенню. Включення Східної Галичини до складу генерального губернаторства і прибуття постійної німецької цивільної адміністрації і служб безпеки ясно продемонструвало наміри нацистів. У вересні 1941 року були заарештовані численні українські націоналісти, здебільшого прихильники Бандери. Багато українських націоналістів пішло у підпілля, і українсько-німецький медовий місяць, здавалося, закінчився[5]. В той самий час частина українського підпілля продовжувала підтримувати контакти з німецькою адміністрацією, були дозволені різноманітні українські адміністративні структури й організації. В регіоні було організовано місцеву українську поліцію, що у різний спосіб слу-

жила німцям. Існування української поліції створило серед українців почуття відносної безпеки принаймні до кінця 1943 року, коли акти німецького терору все більше спрямовувалися проти українського підпілля. Коли 1943 року німецько-українські стосунки погіршилися, майже половина українських поліцаїв дезертирувала і приєдналася до підпілля[6].

Українців, на відміну від поляків, призначали на адміністративні, судові і профспілкові посади у багатьох містах Східної Галичини. Більшість мерів і сільських судових виконавців були українцями. Більше українських шкіл, ніж коли б то не було раніше, пропонували українській молоді національно орієнтовану освіту. Було створено мережу українських культурних товариств і молодіжних організацій. Міські і сільські кооперативи намагалися задовольняти економічні потреби українського населення. Ці зусилля мали досить обмежений результат через наявну ситуацію. Деякі українці мали зиск від експропріації єврейського бізнесу і конфіскації єврейського майна[7]. Активна участь українців у роботі німецької адміністрації посилила ворожість до них поляків. Що ж стосується українців, то вони мали велике бажання обіймати посади і виконувати обов'язки, які у довоєнній Польщі були для них під забороною. Українці також служили у таких німецьких військових підрозділах, як "дивізія СС-Галичина". Першочерговою метою як керівництва українського підпілля, так і більшості українських громадських діячів, було забезпечити існування значної української військової сили, яка зрештою допоможе встановленню української держави.

Українське підпілля УПА складалося з десяти тисяч партизанів. Їхнім командиром був Роман Шухевич. УПА користувалося широкою підтримкою населення і вважалося осердям майбутньої української держави. Демаркаційна лінія між українськими допо-

моговими підрозділами поліції, що діяли під контролем німців, та українською службою в німецькій армії і українським підпіллям – була дуже тонкою. Об'єднувала більшість українців і німців їхня обопільна ненависть до Совєтської Росії. Проте головною метою українців була "самостійна Україна". Це, в свою чергу, тісно переплiталося з українською неприязню до поляків і з українськими сподіваннями на вільну від поляків Україну. Ворожі дії проти українських селян, вчинені польським підпіллям в Холмському регіоні, на півночі Східної Галичини, посилили критичність ситуації. У першій половині 1944 року численні загони УПА вирушили з Холмщини на південь – до Східної Галичини. Це, в свою чергу, мало наслідком хвилю антипольського терору по всьому регіону. Вбивства були особливо жорстокими. Польське підпілля відповіло низкою месницьких кампаній. Деякі поляки почали тікати на захід, рятуючись утечею як від українських націоналістів, так і від наступаючої совєтської армії.

Німецька політика терору, а також посилення українсько-польського конфлікту впливали на пересічне населення і особливо на молодь. Це призводило часом до актів відвертого бандитизму. Суспільство в цілому ставало все більше деморалізованим і здичавілим[8]. Проте одночасно серед поляків і українців траплялися випадки актів допомоги і рятування життя, всупереч загальній атмосфері національної і етнічної ворожнечі[9].

Євреї постраждали найбільше. Хвиля антиєврейських погромів прокотилася по містах, містечках і селах Східної Галичини під час перших днів німецької окупації. Ініціювання і проведення погромів в різних місцях не були однаковими. У великих містах їх здійснювали за організованої співпраці німецьких підрозділів "айнзац" і служби безпеки з різноманітними українськими організаціями; в менших містах і сільській місцевості вбивства євреїв

були більш спонтанними. Зазвичай їх організовували за підтримки місцевої української поліції і груп ОУН. Позиція німецької регулярної армії була дещо амбівалентною. В більшості випадків приниження і вбивства євреїв українцями пов'язували зі стратами НКВД. Як німецька, так і українська націоналістична пропаганда широко використовувала термін "юдо-більшовизм" і заявляла про єврейську участь у совєтській машині терору[10].

Долю євреїв у Східній Галичині, як і будь-де, було визначено "остаточним рішенням" Гітлера. Масові вбивства почалися тут відносно рано, ще на початку німецької окупації. В той час, як євреї в інших частинах Польщі тягли злиденне життя в гетто понад два роки, перш ніж почалися масові вбивства, євреї Східної Галичини зіткнулися з акціями і вбивствами незабаром після приходу німців. Масові вбивства тут почалися з жовтня 1941 року. Чимало кривавих акцій, на відміну від решти окупованої Польщі, де євреїв депортували у трудові табори і табори смерті, відбувалися на околицях міст, в навколишніх лісах і на місцевих єврейських цвинтарах. За підготовку могил відповідали українська трудова служба, будівельна служба – баудінст (Baudienst), а інколи й українська поліція за узгодженням з німецькою цивільною адміністрацією. Жертв зазвичай розстрілювали на краю цих могил. Більшість страт було організовано і проведено німецькою поліцією безпеки, сіпо, якій інколи допомагала місцева німецька поліція, жандармерія. Акти жорстокості з боку катів були звичайним явищем. Поширеним було вживання алкоголю до, під час і після екзекуцій. Перед розстрілом жертв примушували роздягтися. Вомі, що функціонувала як частина СС, відповідала за конфіскацію і збір єврейської власності, в тому числі одягу жертв, для перерозподілу серед фольскдойче. Представники цієї організації в різних місцевостях пересвідчувалися в тому, щоб єврейська власність була заб-

рана, як у живих, так і у мертвих. Персонал вомі зазвичай був присутнім на стратах[11].

Політику запровадження гетто у Східній Галичині почали здійснювати наприкінці 1941 року, вона тривала й упродовж 1942-го. Створювалися юденрати – єврейські ради, призначені для того, щоб допомагати німцям в їхній єврейській політиці. Часом юденрати намагалися пом'якшити тяжке становище євреїв[12]. Напровесні 1942 року розпочалися депортації євреїв до Белжеця, найближчого табору смерті. Гноблення, економічна експлуатація і вбивства євреїв у різних місцевостях тривали. Хоча явними злочинцями були офіцери і солдати німецького апарату безпеки, німецька цивільна адміністрація також брала в цьому участь. Вона робила це в організаційний і адміністративний спосіб. Крайсгауптмани зазвичай наполягали на своїй участі у всій антиєврейській діяльності[13].

"Акції", що їх спочатку проводили у містах, а пізніше у закритих гетто, стали кошмаром для єврейського населення. Їх зазвичай проводили під контролем німецької поліції безпеки і здійснювали німецькою, українською і єврейською поліцією. Закінчувалися вони або депортаціями до Белжеця і трудових таборів, або місцевими стратами. Євреї намагалися уникнути цього, ховаючись у "бункерах", схованках, підготовлених заздалегідь у межах гетто, або залишаючись за містом, якщо це було можливо. В результаті депортацій і місцевих екзекуцій єврейське населення Східної Галичини скоротилося з півмільйона влітку 1941 року до майже 150 000 на початку 1943-го[14]. Низка акцій навесні того року прискорила впровадження "остаточного рішення" в регіоні. Залишки єврейського населення, які жили в гетто і трудових таборах, були знищені влітку 1943 року. Тільки дуже маленька частка східногалицьких євреїв пережила війну.

Поведінка і ставлення поляків і українців до євреїв під час війни були різними. Поляки, в більшості своїй міські жителі, мали більш інтенсивні соціальні контакти з євреями, ніж переважно сільське українське населення. Польський антисемітизм в регіоні був дещо меншим, ніж в інших частинах окупованої Польщі[15]. Ставлення ж у межах польського підпілля, АК, було або індиферентним, або явно ворожим. Євреї майже не чекали ніякої підтримки. Праві націоналістичні польські партизанські групи були відверто антисемітськими. Дружньо ставилися до євреїв тільки польські партизанські групи соціалістичного і комуністичного спрямування – невелика меншість у регіоні. Здається, більшість з того невеликого відсотку місцевого єврейського населення, яка пережила Голокост, була підтримана чи схована за допомогою польських сімей. Інколи це робили за гроші, інколи – з моральних чи філантропічних міркувань[16]. Якщо євреїв знаходили, німці жорстоко карали родини, які їм допомогли. В деяких випадках їх страчували. Викриття як євреїв, так і тих, хто їх переховував, траплялися не так вже й рідко. Прагнення допомогти і сховати євреїв посилилося наприкінці 1943 року як результат зростаючої ворожості німців до неєврейського населення і зміни воєнної ситуації[17]. Але на той час вижило дуже мало євреїв.

Українське населення було або байдужим, або антиєврейським. Деякі українці все-таки підтримували і рятували євреїв. Українське націоналістичне підпілля, УПА, було виразно антисемітським. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і нацистської ідеології. В перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі. Деякі зміни на краще, особливо в офіційних рішеннях і повідомленнях, сталися 1942 року[18]. Чи вплинули ці зміни на повсякденну

поведінку українських партизанів, невідомо. Окремих єврейських професіоналів – лікарів, медичних сестер і ремісників – заохочували приєднуватися до українського підпілля, але здебільшого це було викликано практичною необхідністю[19].

Винятком у середовищі галицьких українців був митрополит Андрей Шептицький, глава української уніатської церкви, який врятував десятки євреїв, дорослих і дітей, і закликав братів-українців не брати участь у знищенні євреїв[20]. Складність української ситуації на той час посилювалася ще тим фактом, що той самий Шептицький, який рятував євреїв, з націоналістичних міркувань підтримував створення української дивізії "СС-Галичина". З українців найбільше співробітничала з німецькою окупаційною владою допомогова поліція, яку використовували як охорону під час антиєврейських акцій і яка інколи навіть допомагала під час страт. Місцева українська адміністрація допомагала німцям у переселенні євреїв з невеликих міст і сіл у гетто.

Розпочавши наступ у лютому-березні 1944 року, совєтські партизанські і військові частини поступово просувалися до Східної Галичини.Окремі місцевості переходили з рук у руки кілька разів. Це був період невпевненості, що супроводжувався зростаючим напруженням, жорстокістю і хаосом. Деякі українці і поляки відступали разом з німцями на захід. Вирішального удару в регіоні Совєти завдали у липні 1944 року. Вся Східна Галичина на серпень була під владою Совєтів[21].

* * *

У дні після німецького вторгнення совєтський адміністративний персонал у Бережанах виявляв все більший неспокій. Він почав евакуювати свої сім'ї. Перші німецькі бомби впали на Бережани в суботу 28 червня. Бомбардування було і у неділю, і понеді-

лок. Виникли величезні пожежі. Деякі громадські будівлі, такі як, наприклад, "Сокол" і "Пшиязнь" були зруйновані. Значна частина міста біля Ринку, а особливо єврейські будинки вздовж вулиці Збожової, лежали в руїнах. Ходили чутки, що Лев Бемко, який служив у німецьких люфтваффе, спрямував бомбардування на єврейські квартали міста. Він був сином найбільше шанованого українського правника. Під час перших двох днів липня нескінченні колони Червоної армії, в тому числі кавалерія й артилерія на кінній тязі, прямували через Бережани на схід. Невеликі бої й сутички вели в цей час у безпосередній близькості від міста і на його околицях. Озброєні групи ОУН атакували відступаючих совєтських солдатів. У вівторок 1 липня в місті пролунав потужний вибух. Вікна були вщент розбиті, деякі дахи обвалилися. Було підірвано склад боєприпасів, розміщений поблизу християнського і єврейського цвинтарів, по дорозі до Раю. Це було, безперечно, результатом швидкого відступу Совєтів. Перші підрозділи вермахту ввійшли у Бережани в п'ятницю 4 липня[22].

НКВД почав планувати евакуацію ув'язнених ще 23 червня. Детальним планом для Західної України було передбачено дванадцять залізничних вагонів, зарезервованих для Бережан. Стає ясно, що не всіх призначених для евакуації бережанських в'язнів насправді було вивезено вглиб країни. Існує достатня кількість доказів, що велику їх кількість було страчено. В'язницю кілька разів атакували загони українських націоналістів, але їм не вдалося звільнити ув'язнених. 26 червня групу бережанських в'язнів було перевезено до Тарнопольської тюрми і деяких із них там страчено. Щоденні страти здійснювали всередині бережанської в'язниці 27–30 червня. Поблизу стояли два трактори з увімкненими моторами, щоб заглушити постріли. Було вбито близько ста п'ятдесяти чоловік, але часу на їх поховання не вистачало[23]. Страшний

звіт НКВД констатує, що "сорок вісім в'язнів бережанської тюрми не поховано. Двадцять трупів, які не можуть бути забрані, залишилися у підвалі тюрми. Сорок трупів укинуто в річку з мосту". Далі йде детальний опис безладу і паніки серед персоналу в'язниці і військових, спричинених масивним бомбардуванням[24]. Кільком десяткам в'язнів удалося втекти під час масивного бомбардування в ніч з 30 червня на 1 липня[25].

Коли останні совєтські службовці і військові залишали Бережани, було сформовано український регіональний революційний комітет, очолюваний українським правником і підтриманий ОУН. Він призначив місцевих українців на різні міські посади. Була також організована українська міліція. Українське населення Бережан і навколишніх сіл тепло вітало німецькі військові частини. Спішно зводилися тріумфальні арки. Німецьким офіцерам і солдатам подавали хліб-сіль. Їх сприймали здебільшого як визволителів від ненависної совєтської влади. Наприкінці липня почала виходити українська газета "Бережанські вісті". Вона стала рупором нацистської пропаганди і місцем, де друкувалися різноманітні оголошення німецької адміністрації. Час від часу там друкували антисемітські статті.

У неділю 6 липня на бережанському Ринку відбулися масові святкування. Кількома днями раніше бандерівська фракція ОУН проголосила встановлення Української держави. Більшовики зникли, і, незважаючи на трагедію загиблих в'язнів, настрій був тріумфальний. Тисячі українських селян, в тому числі військових загонів ОУН, рушили до Бережан. Лідери української громади і офіцери німецької військової частини спорудили святкову сцену, прикрашену німецькими й українськими прапорами. Виступав отець Бачинський, потім було ще декілька промов. Були зачитані резолюції, які з ентузіазмом підтримав натовп. Серед них була те-

леграма до Гітлера, в якій проголошувалося: "Населення Бережан і всього регіону, звільнене від більшовицького страхіття в ході непереможного маршу німецької армії, шле свої вітання і подяку Фюреру могутньої Німецької держави і Верховному головнокомандуючому найславетнішої армії світу". Парад, що тривав більше години, пройшов маршем через Ринок у супроводі українського духового оркестру з села Лапшина[26].

Українці увірвалися у бережанську в'язницю 4 липня, після прибуття вермахту. Вони виявили страчених і замучених. Річкою Злота Липа пливли трупи. Вниз за течією, біля села Саранчуки, річка рясніла тілами. Частину небіжчиків, знайдених у Бережанах, поховали у загальній могилі на місцевому християнському цвинтарі. Інші були впізнані рідними і поховані в рідних селах. Десятки євреїв примушували копати могили і ховати мертвих на бережанському християнському цвинтарі. Потім цих євреїв забивав на місці розлючений український натовп. Деяких було вбито їхніми же лопатами. Враження від убивств енкаведистами українських в'язнів, емоційний підйом після недільного мітингу і поблажливе ставлення місцевих німецьких військових призвели до антиєврейських погромів по всьому місту. Український натовп у дикому запалі біг через єврейський квартал і розтікався по всьому місту, шукаючи євреїв. Людей вбивали і калічили. Власність захоплювали і грабували. Деякі українці, особливо серед місцевої української інтелігенції, обіцяли вгамувати натовпи[27]. Впродовж кількох тижнів у парку навколо замку Сенявського було розкопано три масові поховання, в яких лежали головним чином українські в'язні, вбиті НКВД[28].

31 серпня на горі Лисоні, за кілька кілометрів на південний схід від Бережан зібралися двадцять тисяч українців. Лисоня була пам'ятним місцем боїв, що їх вели українці проти росіян і поляків

під час Першої світової війни. До людей звернулося багато священиків української уніатської церкви на чолі з отцем Бачинським. Оплакували загиблих героїв. Декламували націоналістичні вірші. Грав оркестр і співав хор. Доктор Володимир Бемко, давній член ОУН і видатний український діяч Бережан, сказав, що "востаннє ми мали змогу вшанувати наших героїв 1929 року. Польща завжди приховувала свої злочини. Саме тут була започаткована сумнозвісна польська політика пацифікації. Це також місце, яке надихає душі тисяч нових борців"[29]. Українські публічні святкування 6 липня у Бережанах і наприкінці серпня на Лисоні було сприйнято з великим піднесенням і ентузіазмом місцевим українським населенням, якому довоєнний польський режим забороняв публічно виявляти національні почуття.

Німецький адміністративний персонал почав прибувати до Бережан наприкінці 1941 року. Офіційною особою найвищого рангу в місті, як і у всій Бережанській окрузі, був крайсгауптман Асбах, модно вдягнений чоловік близько сорока років. Асбахи привласнили найкращу садибу в місті, розташовану біля Ринку, поблизу Фарнського костьолу. В Асбаха також була літня резиденція в Кужанах, маєтку поблизу Бережан. Крайсгауптманшафт, німецька адміністрація Бережанського регіону, зайняла будинок довоєнної польської гімназії, найбільший і найкращий у місті. Там працювали райхсдойче – німці з Німеччини, кілька фольксдойче і досить багато нижчого персоналу – поляків і українців. Окрім керівництва адміністрацією, реквізування зерна і відправки на роботу до Німеччини місцевих жителів, Асбах мав власну потаємну мрію. Він хотів трансформувати Бережани в сучасне місто, схоже на німецьке. Для цього місцевих євреїв примушували зносити будинки і готувати місце для майбутнього будівництва. Асбах найняв єврейського архітектора, біженця з Центральної Польщі. Він

навіть сховав його під час однієї з акцій. Архітектурні фантазії Асбаха завдали додаткової шкоди вже зруйнованому місту[30].

Під час окупації у Бережанах з'явилася невелика німецька громада. Вона складалася головним чином з тих, хто був призначений на різні місцеві посади, та їхніх сімей. Фройляйн Шмітц, або Гретель, як її називали деякі друзі, була особистим секретарем Асбаха. Це була досить молода і дуже модна неодружена жінка з Гамбурга. В крайсгауптманшафті працювали жінки і дочки інших німецьких службовців. У Бережанах також було кілька німецьких комерційних підприємств. Найбільшим з них була філія мережі універмагів "Unditsch" зі штаб-квартирою у Бремені. Очолював бережанську філію гер Мунд. У Бережанах він зустрів фройляйн Марію. Вона працювала на Асбаха. Після війни вони побралися. Головою бережанської пошти був гер Плотц-Емден з Франкфурта-на-Майні.

В місті також було представництво вомі. Воно відповідало за передачу єврейської власності фольксдойче[31]. Вомі очолював Губерт Конен. Конен народився в Аахені, до війни жив десять років в Канаді і добре говорив англійською. Високий, гарний, він міг бути навіть чарівним, коли хотів. Він дуже добре адаптувався до місцевого середовища. Кшися, дочка Шимлета, який служив зброярем у 51-му полку польської армії, розквартированому до війни у Бережанах, стала коханкою Конена. Батько Кшисі і його німецький "зять" часто грабували євреїв. Конен і Шимлет супроводжували євреїв, коли вони йшли до Окописька на страту. Після вбивств Конен і Шимлет сортували одяг жертв і відправляли на зберігання до складу вомі. Хоча офіційною роботою Конена було збирати єврейську власність, він брав участь у деяких вбивствах. Він також застрелив кількох євреїв, у яких був черевний тиф. Губерт, як називали його люди, був грозою бережанських євреїв. Один з тих,

хто вижив, називав його "Мефістофелем гетто", інший – "янголом смерті"[32].

Багато німецьких службовців привезли до Бережан свої сім'ї. Їхні діти вчилися в місцевій німецькій школі. Голова зондеркоманди Еріх Ельзе, чоловік років за сорок, був батьком п'ятьох дітей. Шуллер, з кріпо, місцевої кримінальної поліції, мав четверо чи п'ятеро дітей. З Німеччини часто приїздили родичі в гості.

Офіцером найвищого рангу, який відвідав Бережани, був генерал Юрген Струп, один з тих, хто нещадно придушив повстання Варшавського гетто[33] в березні 1943 року. Під час Першої світової війни молодий офіцер німецької армії кілька тижнів перебував у Бережанах. Він закохався у місцеву польську красуню і навіть збирався одружитися з нею.

В певному сенсі Бережани стали німецьким містом. У листопаді 1941 року змінилися назви вулиць. У деяких випадках це були просто переклади на німецьку, наприклад, Фарнштрассе замість Фарна. В інших явно польські назви, пов'язані з польською історією і культурою, було змінено повністю. Вулиця Івашкевича перетворилася на Фельдгернштрассе, вулиця Словацького стала Постштрассе, Міцкевича – Зігештрассе, а площа Пілсудського зникла взагалі. Деяким вулицям дали українські назви, наприклад, вулиця Сенявських стала вулицею Богдана Лепкого[34].

В місті було кілька поліційних підрозділів. Підрозділ німецької поліції порядку складався з дев'яти поліцаїв, його очолювали почергово кілька офіцерів. Одним з них був Танненберг з Австрії. Особливою жорстокістю відзначався Циппріх, чоловік років тридцяти п'яти. У нього був бульдог, якого він нацьковував на менших собак, щоб той рвав їх на шматки. Циппріх був відомий своєю жорстокістю до людей взагалі і євреїв зокрема. Він брав участь у вбивствах на єврейському цвинтарі. Була також зондеркоманда, – спец-

іальна поліція, якою керував крайсгауптман. До її складу входили переважно фольксдойче. Вони носили синю форму. Зондеркоманда складалася з тридцяти чоловік, її штаб-квартира була розташована неподалік від особняка Асбаха. Була також філія кріпо, кримінальної поліції, в якій служили також і поляки. Українська допомогова поліція перебувала під наглядом поліції порядку. Вона складалася з кількох десятків поліцаїв. Вони носили сині штани, темно-сірі куртки і високі чоботи. Була також гарнізонна комендатура, штаб-квартира місцевої військової частини[35].

Як польське, так і українське населення Бережан страждало від жорстокої дійсності воєнного часу. Дехто був змушений залишити свої довоєнні оселі. Їжі не вистачало, людям загрожували інфекційні хвороби. Українських селян змушували віддавати певну кількість зерна. Деякі з них були насильно вивезені в Німеччину. Але все ж таки українцям було значно краще, ніж полякам. Вони мали преференційний статус у громадському, культурному і національному житті. Місцеву адміністрацію в місті тепер очолював українець Володимир Пришляк. Українця було призначено головою міського суду, повітовим лікарем був доктор Лавровський, українець. Більшість провідних місцевих посад, що їх обіймали здебільшого поляки, тепер посіли українці. Було засновано український театр. Одним з найбільш вражаючих українських досягнень у воєнних Бережанах було впровадження української освітньої системи. Довоєнна бережанська гімназія тепер стала виключно українською установою. Розмістилася вона в ратуші[36].

Дуже швидко після окупації між німцями й українцями почалися конфлікти. В середині вересня 1941 року були заарештовані майже всі ватажки місцевої ОУН. Доктор Бемко, який на той час працював у Львові, виступив на їх захист, і більшість з них було зрештою звільнено. Бемко також захистив кількох українців, яких

звинуватили у переховуванні і підтримці євреїв. Зростала кількість молодих українців з Бережан і навколишніх сіл, які приєднувалися до підпілля УПА. УПА у Бережанському регіоні закликала єврейських лікарів вступати до їхніх лав. Чмир, місцевий провідник УПА, ймовірно допоміг під час німецької окупації кільком бережанським євреям[37].

Численні українці з Бережан зголосилися служити в німецькій армії. Вже в грудні 1941 року близько 150 українців з'явилися на мобілізацію до вермахту, але було прийнято лише трьох. Інша можливість з'явилася навесні 1943-го, коли було сформовано українську дивізію "СС-Галичина". Її щиро підтримала місцева українська інтелігенція і лідери української громади. Велику активність у мобілізаційній кампанії виявив Баб'як, голова бережанської української громади, і отець Бачинський, глава місцевої української церкви. Від Бережанського повіту подали заяви майже три тисячі українців. 29 квітня Бережани святкували офіційне проголошення дивізії "Галичина". Місто було прикрашене німецькими й українськими прапорами, в присутності українських і німецьких офіційних осіб відбувся парад. Кількома тижнями пізніше відбулося інше святкування. Один з тридцятьох молодих людей з Бережан, яких було прийнято на службу в "Галичину", написав у своїх мемуарах, що "місто Бережани проводжало своїх волонтерів музикою, квітами і поцілунками дівчат"[38].

Офіційних польських установ у воєнних Бережанах було дуже мало, їхня діяльність була обмеженою. Полякам дозволили польський Комітет соціального забезпечення. Німецька адміністрація також дозволила шестикласну польську школу. У місцевій українській професійно-технічній школі було кілька класів з польською мовою викладання. Нелегальна польська діяльність гуртувалася навколо місцевого підпілля АК і польських скаутів.

Польське підпілля з'явилося у Бережанах і довкола нього ще за часів совєтської окупації 1939–1941 років. Його членами були здебільшого недавні випускники або старшокласники з місцевої гімназії, а також місцева польська інтелігенція. Окрему одиницю підпілля сформували колишні офіцери і унтер-офіцери запасу 51-го полку. Підпілля збирало інформацію, розповсюджувало антинімецькі листівки і нелегальні повідомлення в пресі, а також робило спроби диверсій, особливо вздовж залізничних колій. Кілька німецьких офіцерів і жандармів було вбито і поранено. Головним лікарем в АК у Бережанському регіоні був керівник бережанського шпиталю доктор Стефан Білінський. Активно працювали в підпіллі і молоді польські дівчата. Вони були здебільшого зв'язковими і медсестрами. Дехто з них, як, наприклад, Софія Снядецька, допомагав переправляти людей через угорський кордон[39].

Довоєнна польська скаутська організація у Бережанах "Гарцери" продовжувала нелегальну діяльність як під Совєтами, так і під німцями. Відома під час німецької окупації під назвою "Сірі шеренги", вона організовувала спортивну і освітню діяльність для польської молоді. Її члени також допомагали АК розповсюджувати нелегальні матеріали і здійснювати "малі диверсії": били вікна в німецьких установах і забирали зброю у німецьких солдатів. Одній групі вдавалося переправляти їжу у бережанське гетто. Польські скаути мали близьких друзів серед кількох асимільованих єврейських юнаків у гетто. Одним із них був Давид Померанц, син доктора Померанца, чия сім'я змінила віру під час війни[40].

Вбивство доктора Білінського, найвидатнішого польського діяча у Бережанах, була однією з найбільш значних і трагічних подій для всієї польської громади. Доктор Стефан Білінський приїхав до Бережан за кілька років до війни і за відносно короткий проміжок часу став важливою громадською постаттю. Під час

війни він очолював місцевий шпиталь і мав зв'язки з підпіллям АК і скаутами. Він був також членом місцевого Комітету соціального забезпечення. Білінського вбила людина з УПА в лютому 1944 року. Його похорон, дозволений німецькою місцевою владою, перетворився на публічну демонстрацію польської самосвідомості. Перші місяці 1944 року позначилися інтенсифікацією українсько-польського конфлікту у Бережанському регіоні. УПА здійснило напади на польські обійстя у змішаних польсько-українських селах, а також у селах переважно польських. Будинки було підпалено, а їхніх мешканців вбито або поранено. Особливо жорстокі вбивства мали місце у селі Буще у січні 1944 року. На початку квітня у Куропатниках було вбито двадцять двоє людей. У Бережанському регіоні людьми УПА було вбито близько тисячі поляків. Українське підпілля силою реквізувало їжу і ременант в українських і польських селян. Напади УПА на поляків частішали з наближенням лінії фронту.

Поляки за допомогою АК намагалися організовувати групи самооборони. Деякі польські родини перебралися до монастиря Бернардинів і Фарнського костьолу. Ставлення німців до самооборони поляків під час останніх місяців окупації було доволі поблажливе. Водночас польське підпілля у Бережанському регіоні брало участь в операції "Буря", що почалася у січні 1944 року. Було вирішено допомагати наступаючій Червоній армії і виснажувати відступаючих німців. Стосунки між УПА і німцями були неоднозначними. Атакуючи деякі частини вермахту і пости жандармерії з метою захвату зброї і продовольства, українське підпілля об'єднувалося з іншими військовими німецькими частинами, щоб нападати і вбивати совєтських солдатів і партизанів[41].

Зима і весна 1944 року були часом невпевненості, страху й очікувань. Бережани бомбардували кілька разів. На околицях міста

викопали траншеї. Численні поляки й українці, особливо з середовища інтелігенції, почали тікати на захід, боячись повернення Совєтів. Перші підрозділи Червоної армії увійшли у Бережани 22 липня[42].

Якщо для польського й українського населення Бережан німецька влада була джерелом утисків і страждань, то євреїв вона майже повністю знищила. Українські погроми у перші тижні німецької окупації були зловісною прелюдією до того, що сталося у наступні місяці. Незабаром після прибуття до Бережан Асбах створив єврейську раду, юденрат. Головою був доктор Кларер, а серед його членів були доктор Фальк, доктор Померанц і доктор Вагшаль. Єврейська рада тут, як і всюди, була створена для допомоги німцям у здійсненні їхньої антиєврейської політики. Вона намагалася, наскільки могла, полегшити життя євреїв. Була також місцева єврейська поліція, яка допомагала німцям і українській поліції знаходити і виловлювати євреїв[43].

Перша акція, спрямована проти інтелігенції, відбулася напередодні Йом Кіпуру, на початку жовтня 1941 року. Всім євреям-чоловікам звеліли з'явитися на ринковій площі. Близько шестисот чоловіків, переважно ремісників і торгівців, було відібрано і замкнено у бережанській в'язниці. Асбах обіцяв допомогти звільнити деяких із них в обмін на три кілограми золота, які він і отримав від юденрату. Не звільнили нікого. Наступного дня їх посадили у вантажівки і відвезли у напрямку Раю, де всіх їх було вбито людьми сіпо з Тарнополя. Тіла закопали у найближчому кар'єрі. Багато років пізніше останки були перенесені й перепоховані у дальньому кутку християнського цвинтаря, за монументом, що увічнює пам'ять совєтських солдатів, які загинули під час звільнення Бережан влітку 1944 року. Більшість убивств у Бережанах і навколо міста здійснювало Тарнопольське сіпо, загін німецької служби

безпеки, очолюваний штурмбанфюрером СС Германом Мюллером і його "фахівцем" з єврейських справ Віллі Геррманном. Наступне масове вбивство мало місце в середині грудня. За наказом Асбаха близько тисячі євреїв, здебільшого старих, жінок і дітей були схоплені під час акції єврейською і українською поліцією та зондеркомандою Асбаха на другий день Хануки. Їх змусили йти пішки або їхати на возах у напрямку Підгайців. Загін сіпо, очолюваний Мюллером, чекав на них у Літятинському лісі, на півдорозі між Бережанами і Підгайцями. Всіх було застрелено і закопано просто на місці. Багато бережанських євреїв періодично депортували до ближніх трудових таборів. Акції з наступною відправкою у трудові табори періодично проводила українська і німецька поліція. Мало хто звідти повернувся[44].

До середини січня 1942 року євреї могли пересуватися в місті і за його межами досить вільно. 15 січня в "Бережанських вістях" було опубліковане оголошення: "Євреї, які без дозволу залишать встановлений для їхнього проживання квартал, а також ті, хто дасть їм притулок, підлягають страті"[45]. Завершили створення бережанського гетто восени. Перша масова акція і депортація до табору смерті Белжець відбулася у вересні 1942 року. Нею керувала тарнопольська поліція безпеки за допомогою місцевої української поліції. Юрми поляків, українців і фольксдойче спостерігали за моторошною і трагічною сценою. Близько двох тисяч євреїв було завантажено в п'ятдесят товарних вагонів на бережанській залізничній станції і відправлено на захід. Тільки кільком вдалося вистрибнути з потяга й, уникнувши кулі від німецького чи українського конвою, повернутися до Бережан.

Наступні дві депортації до Белжеця були у жовтні і грудні[46]. Командир бережанської кримінальної поліції доповів своєму начальству у Львові, що "під час єврейської акції було використано

двісті куль”[47]. У грудні, у перший день Хануки близько тисячі людей було відправлено до Белжеця. Кількість населення гетто значно скоротилася. Під час кожної з цих акцій (з метою депортації) євреїв також вбивали на шляху до залізничної станції і в Окопиську. Перша акція 1943 року була наприкінці березня, на початку квітня. Вона тривала три дні. Дехто був депортований у ближні трудові табори. Декого було страчено в Окопиську. В гетто лишилося менше двох тисяч євреїв. Остання акція і ліквідація бережанського гетто відбулися у суботу 12 червня через два дні після єврейського свята Шавуот, під час християнської Трійці, яку місцеві мешканці називають “зеленими святами”. Як бережанські євреї, так і неєвреї пов’язали цю останню акцію з літніми святами. У цю суботу на цвинтар на Окопиську йшли навіть близько трьохсот євреїв з групи “W”, про яких думали, що вони потрібні вермахту і що їм судилося пережити решту. За кілька годин було розстріляно 1400 євреїв, один за одним. Трупи було вкинуто в декілька ям, підготовлених заздалегідь будівельною службою. Остання акція і масове вбивство в Окопиську були здійснені під керівництвом і контролем шарфюрера СС Віллі Геррманна з Тарнопольського СД. За словами очевидців, “він був там, стояв перед євреями, забризканий кров’ю з голови до ніг, схожий на м’ясника.” Розстрілювала євреїв сіпо, поліція безпеки з Тарнополя, а також місцеві німецькі поліцаї. Тепер Бережани були очищені від євреїв, “judenrein”[48].

Неможливо встановити точну кількість євреїв, які пережили “judenrein”. Деякі сховалися в сім’ях неєвреїв; інші втекли в ліси. Мало хто з них дожив до кінця німецької окупації. В більшості випадків євреїв переховували поляки, але декого – змішані польсько-українські сім’ї і кілька українських родин. Видається, найпоширенішою мотивацією рятувати євреїв була винагорода, хоча були й такі, хто робив це виключно з гуманістичних мірку-

вань. Решта – як поляки, так і українці – відмовляли євреям у притулку. Після звільнення Бережан Червоною армією у липні 1944 року в місті виявилося лише кілька десятків вцілілих, у тому числі й дітей. На початку німецької окупації у Бережанах мешкало близько десяти тисяч євреїв разом з єврейськими біженцями. В результаті масових акцій, убивств і депортацій їх лишилося менше сотні[49].

За три роки німецької окупації Бережани зазнали величезних демографічних зрушень. В місто приїхали німці і багато фольксдойче. Вони залишили Бережани з відступаючою німецькою армією. Єврейського населення більше не існувало. Деякі польські й українські сім'ї, боячись наступаючої совєтської армії, вирушили на захід. Влітку 1941 року в місті налічувалося понад двадцять тисяч мешканців, до літа 1944 року воно скоротилося більше ніж удвічі. Залишилися переважно поляки й українці[50].

* * *

Бомбардування німцями Бережан глибоко закарбувалося в пам'яті його мешканців. Людка була на Ринку, коли перший німецький бомбардувальник з'явився над містом. "Він раптом знизився, і пілот почав стріляти. Це була моя перша сутичка з німцями. Багато людей втекло до нашого дому на околиці міста. Потім ми самі втекли до села"[51].

Кароль добре пам'ятає це перше масивне бомбардування літнього вечора. "Люди щойно вийшли з першого сеансу у кінотеатрі "Пшиязнь", коли бомба влучила в будинок. Виття запалювальних бомб було жахливим. Чотири такі бомби впали біля нашого будинку, але, на щастя, не вибухнули"[52].

Доктор Липа Вагшаль, молодий єврейський лікар, жваво описав у своїх мемуарах перше бомбардування Бережан. Він навіть

пригадав точний час. "Це була субота, шістнадцять тридцять." Липа з дружиною пили чай у друзів. "Раптом звідусіль залунали вибухи. Люди бігли вулицями." Будинок, де жили його батьки, зазнав прямого попадання. Батько Липи, ортодоксальний єврей, молився неподалік у миньяні і вижив. Його матір загинула під уламками[53].

Рут Вандерер, якій у квітні 1941 року виповнилося шість років, і її старша сестра Рена згадують, як вони бігли з їхньої квартири навпроти ратуші і стояли біля входу в підвал. Рут згадала, як ударна хвиля вкинула її у двір. "Я пам'ятаю, як я вилетіла. Я сказала собі: "Ну ось, я вже померла. Потім усвідомила, що ще жива. Вони бомбардували всю ніч і більшість із бомб були запалювальними". Рена і Рут досі пам'ятають відразливий постійний сморід бомбардування[54].

Коли бомбардували Бережани, Манеку Талеру було шість років. "Німецькі пілоти мали карти, на яких були позначені єврейські квартали. Вони кидали туди свої бомби, тому що знали, що більшість населення в цих повітах була єврейською, і аж ніяк не з воєнною метою." Він мав почути ці зауваження від дорослих. Манек і його батьки залишалися на околицях міста до моменту прибуття німців[55].

Доктор Вагшаль згадав прихід перших німецьких військ. "Це було рано-вранці. Вони спускалися з пагорба вулицею Адамівки. Спочатку, парами, мотоцикли, потім вантажівки і автобуси, повні солдат, за ними гармати і ще мотоцикли"[56]. Манек з батьками повернувся з околиць у своє помешкання в центрі Бережан. "Ми йшли цією розбитою дорогою, на якій лежали мертві коні і мертві солдати. На кожному перехресті були німці з їхніми квадратовими касками й автоматами"[57].

Прибуття німців розцінювалася більшістю українців у Бережанах і навколишніх селах як звільнення від більшовиків.

Кароль Кодогний, хоча й був поляком, із цікавості змішався з переважно українським натовпом у центрі міста. "Українці були в екстазі. Скупчення українських селян, здебільшого молодих, з жовто-блакитними прапорами, прикрашеними українським тризубом, заповнили Ринок і прилеглі вулиці. Вони прийшли з сіл одягнені в українські національні костюми і співали українських пісень. Все це було вкрай приголомшливо для польського населення"[58].

Ірена Весоловська, на той час підліток, згадала, що після прибуття німців "було святкування і стрілянина в центрі міста впродовж двадцяти чотирьох годин. Поляки і євреї замкнулися у своїх будинках. Шибки в польських і єврейських будинках були побиті, і люди боялися за своє життя. Українці святкували і пиячили цілу ніч, уявляючи, що вони нарешті мають свою "самостійну Україну". З цього моменту вони почувалися зверхньо"[59].

Дмитро Бартків з Котова згадав, що в перші тижні німецької влади українці мали великі надії на незалежну Україну. Він і його друзі пішли до Лисонського пагорба, де було зведено український національний пам'ятник. Там проходили урочисті святкування, на які збиралися величезні натовпи українців[60].

Василь Фанга з Шибалина згадав появу німців у його селі, але був досить критичний до сподівань і очікувань українців. "Ще раз селяни пошилися в дурні, вітаючи своїх "нових визволителів" хлібом-сіллю. Всюди були розвішані жовто-блакитні прапори і німецькі свастики. Як міг весь український провід бути таким наївним, таким дурним, щоб сподіватися, що Гітлер подарує їм незалежну Україну? Натомість вони принесли смерть, кров і руїну. Поведінка всього українського проводу була вкрай ганебною. Тепер люди заперечують співпрацю з німцями. Все це брехня"[61].

Українські святкування "звільнення" і "незалежності" у Бережанах і околицях були зіпсовані жахливим видовищем ук-

раїнців-в'язнів бережанської в'язниці, вбитих Совєтами. Василь Олеськів прийшов з Бишок до Бережан на другий чи третій день після окупації німцями міста. Його та інших його односельців непокоїла доля двадцяти людей з Бишок, заарештованих НКВД. На щастя, всі вони були живі. Проте численні в'язні з інших сіл навколо Бережан були знайдені мертвими. "Видовище було неймовірним, від трупів ішов сморід. Він поширювався по всіх підвальних приміщеннях. Інші трупи плавали в Злотій Липі. Люди проклинали НКВД і євреїв"[62].

Іван Фанга з Шибалина згадував: "Я особисто з групою хлопців пішов уздовж річки аж до Саранчуків, де я побачив трупи, витягнуті з води. Всіх було по-звірячому вбито. Жінки з відрізаними грудьми, у їхні піхви запхано пляшки. Це було жахливо. Я досі це пам'ятаю і здригаюся, коли уявляю жахливі страждання і смерть цих молодих хлопців і дівчат"[63]. Галина Скасків згадала, що "після відступу Совєтів трупи пливли від замку Сенявського вниз по річці. Ми, діти, витягали їх звідти вилами. Потім ховали у селах. Я бачила все це сама. Людям часто відрізали носи і язики, кидали їх у негашене вапно"[64].

Домінуючий образ євреїв, які співробітничали з Совєтами, популярний серед українців у 1939–1941 роках, і лють, викликана нещодавніми звірячими вбивствами українських в'язнів енкаведистами, були, вочевидь, головною причиною українських антиєврейських погромів у Бережанах. Пінхас Феннер працював у перукарні навпроти бережанської в'язниці. "Тисячі українців з навколишніх сіл прибули до міста і зібралися перед в'язницею. У певний момент я побачив українських поліцаїв з блакитно-жовтими пов'язками, що конвоювали маленького єврея з мітлою в руках до будинку. Кількома хвилинами пізніше єврей, побитий і заюшений кров'ю, з'явився у вікні другого поверху. Українець, який сто-

яв біля нього, загорлав: "Ми щойно впіймали єврея, який замучив наших братів". Раптом з натовпу гримнув постріл з пістолета, і єврей випав з вікна. Голосні крики: "Смерть євреям" було чути звідусіль. Більшість євреїв, які загинули того дня у Бережанах, були забиті палками від мітел з прикріпленими до них цвяхами. Натовпи українців в українському національному вбранні маршерували вулицями з криком "смерть євреям, полякам і комуністам"[65].

Полдек, молодий єврейський лікар, був свідком кількох моторошних сцен під час українського погрому. "Стояли два ряди українських бандитів. Вони змушували тих людей, євреїв, заходити поміж ці ряди і холоднокровно вбивали їх палицями. Я бачив це з вікна мого помешкання"[66]. Розка Майблюм згадала, що "українські терористи змусили євреїв копати ями в Старому саду. Тоді деякі з них були розстріляні або закопані живими. Серед них був наш друг Джунек Вандмайєр. Мій дядько також був там, і український знайомий сказав йому, щоб той тікав"[67]. Дідусь Рени Вандерер був позвірячому побитий. "Я пригадую, як на мого дідуся напали двоє українців і побили його до крові. Вони намагалися відірвати йому бороду. Вони вдарили його у вухо. Він заюшився кров'ю"[68].

Манек Талер, на той час шестирічний хлопчик, розповідав те, що він мав почути від своїх батьків. "Українські селяни прийшли в місто і відімкнули в'язниці, де сиділи українці. Вони звільнили цих людей з тюрми, схопили стільки євреїв, скільки змогли, і влаштували бійню. Потім вони схопили інших євреїв і змусили їх поховати мертвих, очевидно, голими руками. Це було так типово для українців. Українці не лише вбивали, вони хотіли розважитися"[69].

Було кілька випадків, коли німецькі солдати втрутилися у грабування і побиття євреїв. Хоча Рена Вандерер відмовилася розповісти мені, як німці врятували її дідуся від двох українських

головорізів, її молодша сестра повторила те, що вона чула від батьків. "Там був один солдат, у формі, і моя мати сказала німецькою мовою: "Врятуйте цього чоловіка", і він відігнав їх"[70]. Коли Талери повернулися додому з околиць Бережан, вони побачили українців, які виносили їхні меблі. "Моя мати почала кричати, щоб вони зупинилися. Нагодився німецький офіцер, і вона перейшла на німецьку: "Це наш будинок, будь-ласка, зупиніть це". Чоловік засвистів у свисток, витяг пістолета і наказав їм іти геть"[71].

Хоча польське населення міста страждало від воєнних негараздів, життя під німцями здавалося кращим, ніж під Совєтами. Німці, за словами Толека Рапфа, "робили досить переконливі зусилля стосовно поляків, щоб виглядати їхніми рятівниками від Совєтської влади. Місцеві німецькі чиновники встановили досить добрі стосунки з деякими елітними польськими родинами в місті". Сам Толек почав працювати на німецьку фірму "Unditsch", яка відкрила філію у Бережанах. "Unditsch" була "польською оазою" у Бережанах. Хазяїн, гер Мунд, миттєво зрозумів, що поляки відрізняються від українців, більшість з яких була потолоччю. Заступник Мунда, гер Тишбайн, був явним прихильником поляків, і ми називали його "дядько Тибен"[72].

Деякі поляки відверто співпрацювали з німцями. Один із них був чоловік на ім'я Шимлет. До війни він служив зброярем у 51-му полку, що стояв у Бережанах. Його дочка під час німецької окупації була коханкою Губерта Конена, місцевого шефа вомі, який привласнював єврейське майно і збирав одяг євреїв, убитих на Окопиську. Крім своїх офіційних обов'язків, Губерт добровільно брав участь у стратах. Михал Камінський у своєму інтерв'ю називав Шимлета "тестем Губерта" і стверджував, що Шимлет мав навіть зиск від єврейської трагедії. "Губерт завжди брав його на всі ці "акції". Після страт він сортував одяг, шукаючи золоті каб-

лучки і цінності, і робив це досить добре, цей покидьок. Поляки у Бережанах не любили його. Цей сучий син їв польський хліб, служив у польській армії і виховав дочку, щоб вона стала коханкою гестапівця"[73].

Українські спогади про німецьку окупацію – різні. Одним виразно яскравим спогадом була бережанська гімназія. Хоча її перевели з гарного міжвоєнного приміщення знову до ратуші й навчатися доводилося в тісних класах, вона стала справді українською школою. Василь Олеськів відвідував гімназію з кінця 1941 року до пізньої зими 1944-го. "До гімназії ходили тільки українці. Тепер це була українська державна гімназія. Її український директор, Стасюк, до війни був професором гімназії. Там також працювали інші довоєнні вчителі, всі українці. Багато учнів були членами українського підпілля. Деякі з них боялися бути заарештованими німцями"[74].

Галина Скасків також була гімназисткою. "Тоді там зовсім не було поляків." Здавалося, вона не знала нічого про польську молодь у Бережанах і не переймалася нею. Проте вона пам'ятала, що ходила у ближнє гетто брати уроки у єврейки. "Мені рекомендувала її моя хазяйка. Вона говорила п'ятьма європейськими мовами. Я часто приносила їй хліб, цукор і масло". Галина припинила відвідувати свою єврейську вчительку, коли український поліцай попередив, що її можуть схопити і стратити разом з євреями[75].

Згадує Дмитро Бартків з Котова, інший український гімназист. "Ми були надзвичайно щасливими в школі під час німецької окупації. Всі предмети викладали українською мовою, і вчителі могли обговорювати з нами українську історію. Німці не втручалися, хіба що змусили повісити на стінці класної кімнати портрет Гітлера". Більшість часу Дмитро жив і вчився у безпосередній близькості від гетто, але він не міг згадати, чи бачив він те, що

відбувалося там. "Правду кажучи, це не цікавило мене. В гетто були євреї, ну то й що? Але стало справді цікаво, коли гетто ліквідували, а євреїв відправляли на розстріл до Окописька, по дорозі до Раю"[76].

Були, проте, українці, які згадували труднощі й страждання, як свої, так і чужі. Лев Рега почав плакати, коли згадав свій арешт німцями у Бережанах в середині вересня 1941 року. "Це як іти на шибеницю, як відвідати Дантове пекло". Він згадав в'язницю на вулиці Лонцького у Львові, де його тримали деякий час. Одного дня він побачив, як мертвих євреїв, більшість з яких були голими, кидали у вантажівку. "Як дрова", – прокоментував він. Лев згадав іншу моторошну сцену. "Ми побачили групу євреїв. Прийшов німець з величезним собакою, який просто зідрав з них шкіру живцем, вириваючи шматки м'яса." Він бачив, як його близького друга, українця, забрали і стратили. Його помилково прийняли за єврея[77].

Івана Грабаря, який деякий час служив в українській поліції, було заарештовано і звинувачено у постачанні зброї українському підпіллю. Його регулярно били і піддавали тортурам. "У них був спеціальний стіл, один кінець якого був нижчий за інший. Мене розтягли на цьому столі і били гумовими кийками. Я вищав. Я кричав". Грабар згадав, що він сидів у камері разом з єврейським хлопцем. "Мені з дому передавали суп і каву. Я ділився з хлопцем. Я не міг дивитися на те, який він голодний". За кілька тижнів Грабаря перевели з Бережан до Тарнопольської в'язниці і зрештою забрали на примусові роботи в Німеччину. "Я був такий слабкий, що не міг встати. Щоб повернутися до нормального стану, знадобився цілий рік"[78].

Епіцентром людських страждань і трагедії в окупованих німцями Бережанах були, звичайно, акції, депортації і вбивства євреїв.

Манеку Талеру на той час було вісім років. Його "найлихіша година", як він висловився за десятки років по тому, настала під час однієї з акцій, коли друг його батьків посадив його в бак для сміття в темному підвалі старої кам'яної будівлі бережанського суду. "Я втратив відчуття часу. Трохи згодом я почав панікувати через всіх отих пацюків. Коли я визирав крізь загратований вентиляційний отвір, то бачив внутрішній двір, де гестапівці били євреїв і відбирали тих, кого мали депортувати. Вони відділяли жінок і старих чоловіків від молодших чоловіків. Я чекав на мою маму. Я шукав жінку в червоній хустці. Я думав, що кожна жінка у червоній хустці – моя мати. Я був певний, що моя матір і батько були там і що їх напевно забрали."

Насправді мати Манека пережила цю акцію, а її чоловіка забрали до трудового табору. Тоді Манек і його матір сховалися з польським подружжям на околиці міста, біля єврейського цвинтаря, розташованого на пагорбі і обнесеного стіною. Манек згадував події, що відбувалися тут під час акції "judenrein". "Пагорб був вкритий тілами, бо деякі молоді люди, зрозумівши, що відбувається, перестрибували через стіну і намагалися втекти пагорбом униз. Німці розстріляли їх з автоматів. Я молився, щоб ніхто з євреїв не зробив цього, бо якщо б зробили, німці пішли б їх шукати і знайшли б нас. Наскільки я знаю, всі, хто зробив спробу втекти, були вбиті. Багато років по тому ми дізналися, що насправді один юнак втік у поле і вижив"[79]. Цим юнаком був Муньо Габер.

Муньо був одним із тих євреїв групи "W", які працювали у Бережанах на німецьку армію і вважалися найбільш привілейованою частиною єврейського населення. Літера "W" і печатка вермахта здогадно надавали найвищий шанс вижити. Муньо і його вітчим були серед щасливчиків. Проте насправді євреї групи "W" були страчені разом з іншими в день останньої чистки.

Муньо добре пам'ятає ту суботу 12 червня 1943 року. Чотирьохсот євреїв групи "W" тримали за межами гетто у будинку з великим внутрішнім двором. "У п'ятницю ввечері ворота замкнули. Близько восьмої ранку відкрита військова вантажівка з чотирма гестапівцями в зеленій формі під'їхала до Тарнопольської вулиці. Її супроводжувала велика кількість машин з солдатами. Всі вони попрямували в бік місцевого гестапо, яке розміщувалося на Сондовій вулиці. Ми знали, що має розпочатися акція". Незабаром з боку гетто почулися поодинокі постріли. Територія, де перебували євреї групи "W", швидко була оточена солдатами з кулеметами. "Близько одинадцятої години почувся раптовий шквал віддалених кулеметних черг, за якими були наступні. Ми дуже добре знали, що ці постріли означають: на цвинтарі відбувається фінальна бійня". Вітчим Муня обняв хлопця, шепочучи: "Матері й дітей уже, мабуть, немає, і я теж збираюся йти". Він ступив у сусідню кімнату і зачинив двері. Коли за кілька хвилин Муньо зайшов у цю кімнату, він побачив тіло вітчима, що лежало на одному з ліжок.

"Віддалені кулеметні черги чулися знову й знову. Десь за годину всім було наказано спуститися у внутрішній двір. Вони сформували колону і вийшли за ворота". Їх конвоювали німецькі й українські поліцаї." Муньо згадував ту "останню подорож", як він назвав її багато років по тому, майже хвилину за хвилиною. "Колона рухалася повільно. На розі Тарнопольської вулиці стояла група гестапівських офіцерів і блокувала підхід до неї. Колона йшла далі на Ормянську. Всі перехрестя охороняли німці в формі і з кулеметами. Неподалік за озброєними німцями зібралися невеликі групи місцевих жителів, поляків і українців, які не пропустили б нашу "процесію". Нашою останньою надією було те, що ми повернемо ліворуч і підемо до залізничної станції. Натомість нас

вели на пагорб, у напрямку цвинтаря. У колоні почався приглушений але зростаючий гомін, і в якийсь момент почалося щось схоже на пожвавлення, наче ряди мали ось-ось розпастися. Здавалося, що тут, на відкритому місці перед Фарнським костьолом, люди почнуть розбігатися на всі боки. Але шум припинився, і нічого не сталося. Коли ми наблизилися до цвинтаря, знову здалося, що натовп збирається розпастися і тікати у навколишні поля. Проте лише кілька чоловіків випробували долю. Їх застрелили на бігу"[80].

Толек Рапф спостерігав за останньою акцією з вікна приміщення "Unditsch". "Вони йшли колоною, у супроводі українських поліцаїв і кількох гестапівців. Час від часу гриміли постріли, трупи підбирали на віз. Вони йшли вулицею вгору. Це було незабутнє видовище. Я знав багатьох із них, але закарбувався у моїй пам'яті наш сімейний лікар доктор Померанц. І Сілка Фінкельштейн, моя однокласниця, гарна дівчина з довгими локонами, яка сиділа за сусідньою партою. Я бачу Померанца так, неначе це було сьогодні: він крокував гордо, з розстібнутим коміром сорочки і піджаком на плечах. Я ніколи не забуду цього видовища. Вони пройшли просто під нашими вікнами, повертаючи ліворуч до церкви в напрямку до єврейського цвинтаря, Окописька. Все це було жахливо й огидно, особливо у маленькому містечку, де майже всі знали всіх"[81].

Гальшка, молодша сестра Толека, також згадала цю акцію. "Я щойно вийшла з Фарнського костьолу і йшла вулицею Івашкевича. Великий віз рухався у протилежному напрямку, і він був ущерть наповнений тілами людей, убитих на вулиці. Їх було вбито по дорозі на Окописько. Я пам'ятаю ту жахливу купу. Рука стирчала з одного кутка, нога – з іншого. Збоку звішувалася голова. Я побігла вулицею, ридаючи"[82].

Станіслава Сабі мешкала навпроти єврейського цвинтаря. "Я бачила, що відбувалося. Зі мною сталася істерика, і я побігла вниз,

у підвал. Я бачила, як вони копали велику яму. Я бачила, як німці вели родину Зайфертів, жінок. Вони були гарні, з гарними дітьми. Цих євреїв було роздягнено догола. Вони тримали на руках своїх дітей. Це було моторошне видовище. Німці розстріляли їх ззаду. Вони впали у яму. Деякі з них ще рухалися. Я побігла геть з істеричним криком." Станіслава ніколи не ходила поблизу гетто. "Я була залякана німцями. Якось я поверталася з села в місто під час акції. "О, Боже! – подумала я, – зараз я помру. Вони вбивають моїх друзів. Я думала, що впаду мертвою від жаху. Раптом я побачила єврейську дівчинку, яка в школі сиділа поруч зі мною. Вона сиділа, притулившись до каменя. Я не була впевнена, чи вона жива." На запитання про ставлення поляків до євреїв під час німецької окупації, вона стверджувала, що "всі співчували їм. Звичайно, всі турбувалися про себе також. Всі хотіли жити. Німці вбивали поляків так само, як і євреїв"[83].

Василь Олеськів, на той час учень української гімназії у Бережанах, знімав кімнату біля цвинтаря на Окопиську. "Я бачив, як привели групу євреїв. Вони роздяглися, потім їх повели, одного за одним, до ями, де вони були розстріляні. Їх конвоювала єврейська поліція і п'яні гестапівці. У одного з німців був золотий зуб, і він виглядав, як убивця. Час від часу він стріляв у євреїв, коли ті підходили. Ми бачили, як вони падали. Він виглядав так, ніби збожеволів." Коли відбувалася акція, до Олеськіва з села приїхала мати з харчами. На запитання про ставлення до євреїв в українських селах навколо Бережан, Василь упевнено сказав: "Українці симпатизували євреям. Я не знаю жодного випадку, коли б українці в селах зрадили євреїв. Підпілля ставилося до них прихильно"[84].

Іван Фанга з Шибалина згадав страту євреїв в Окопиську: "Була викопана яма і побудований вузенький місток. Цей німець, Циппріх, поставив п'ятьох чи шістьох євреїв у пряму лінію і заст-

релив їх однією кулею. Маленьких дітей кинули в яму на ці трупи, і все закопали. Після такої операції Циппріх зняв свої рукавички і кинув їх у яму". Фанга, на той час член українського підпілля, був упевнений, що багато євреїв служили в лавах УПА. "Вони працювали лікарями, дантистами і медичними сестрами. Там було навіть кілька євреїв із Бережан". На запитання, чи допомагали українці євреям, він стверджував, що українські люди "допомагали переховувати євреїв. Багато євреїв ховалися в нашому селі"[85].

Галина Скасків, яка вчилася в гімназії в окупованих німцями Бережанах, стверджувала, що "українці дуже співчували євреям. Навіть наші старшокласники, які поводили себе брутально, співчували євреям, особливо, коли ми бачили, як їх вели до Окописька. Вони йшли, матері з дітьми. Треба бути твариною, щоб радіти з цього. Земля ворушилася, і кров текла повсюди. Це було страшне видовище. Галина була вражена тим, що "деякі євреї співпрацювали з німцями, як, наприклад, єврейська поліція у Бережанах. Я бачила їх з мого балкону біля гімназії. Єврейські поліцаї бігали по дахах, полюючи на людей. Інших вони витягали з підвалів. Я дивуюся, як люди можуть робити таке зі своїми. Наша українська поліція була певною мірою нейтральна. Я ніколи не бачила, щоб українські поліцаї заарештовували євреїв"[86].

Олександру Паньківу було дев'ять років, коли німці прийняли його за єврейського хлопчика і мало не застрелили в Окопиську. "Це був чудовий день літніх канікул. Ми пішли дивитися на німців. Я був смуглявий з кучерявим чорним волоссям і виглядав, як єврей. Вони схопили мене і змусили приєднатися до групи євреїв. Я йшов з ними близько сорока хвилин. Всі плакали. Вони знали, що йшли вмирати. Коли ми дійшли до Окописька, нам сказали роздягтися і підвели до краю ями. В останню хвилину український поліцай упізнав мене. Він копнув мене ногою в зад і сказав

забиратися. Я був зовсім голий. Я біг, як божевільний, і перестрибнув через стіну цвинтаря. Я був смертельно наляканий і пам'ятатиму це до своєї смертної години." Кількома тижнями пізніше під час іншої акції Олександр з іншими хлопцями, поляками й українцями, побіг до пагорба Сторожиська дивитися на страти. Коли я запитав його, як він міг дивитися на це після того, як нещодавно сам мало не був застрелений, Паньків несподівано зауважив: "Це було цікаво"[87].

Свідчення тих, хто здійснював страти, в більшості випадків були сухими повідомленнями про вбивства. Штурмбанфюрер СС Мюллер більше ніж за тридцять років по тому під час допиту описав ці "буденні" вбивства. "Жертв гуртували на відстані близько п'ятдесяти метрів від ями. Потім їм наказували сісти або стати спиною до ями. Розстріли залежали від кількості наявних стрілків. Якщо стріляли восьмеро, вісім євреїв відправляли в яму. Ті, хто чекав своєї черги, могли чути постріли. Я ніколи не змушував жертв копати собі ями або роздягатися, оскільки це було проти моїх переконань. В інших місцях страчували за допомогою кулеметів або автоматів. Цей метод завдавав непотрібного болю, оскільки неточні постріли не завжди вбивали миттєво. Тому я відмовився від гвинтівок, кулеметів і автоматів. Я намагався зменшити страждання жертв. Мої люди знали, що я користуюся виключно пістолетом калібру 7,65".

Мюллер згадує свою першу акцію у Бережанах. "Це мало бути влітку 1942 року за наказом сіпо, поліції безпеки. Того дня ми виїхали з Тарнополя рано-вранці. Ми збиралися повернутися до заходу сонця. Місце страти було на околиці Бережан. Я був у місті з моєю людиною, яка обшукувала єврейський квартал і знаходила євреїв. Потім я супроводжував першу групу євреїв пішки до місця страти. Жертв було розстріляно з пістолета в потилицю." Стосов-

но його обізнаності в політиці нацистів щодо "остаточного рішення" Мюллер сказав: "Я дізнався про намір убити всіх євреїв тільки після від'їзду з Галичини. Нам не давали пояснень щодо причин страт. Проте вони були виправдані необхідністю убезпечити тил від диверсій і шпіонажу. Ці заходи ніхто не критикував, хоча всі про них знали. Ніхто не висловлював своєї думки. Ніхто не казав, що це було вбивство"[88].

Віллі Геррманн, який служив під началом Мюллера в Тарнопольському СД, згадав акцію у Бережанах у грудні 1941 року. "Вперше я побачив убивства євреїв. Вранці ми поїхали з Тарнополя до лісу під Бережанами і зустріли групу німецьких поліцаїв. Потім прибуло кілька возів, переповнених євреями. Наскільки я пам'ятаю, там були тільки чоловіки. Євреїв було вбито німецькою поліцією. Після завершення страти ми поїхали."

Геррманн брав участь в останній акції. "Ми поїхали вантажівкою до Бережан і побачили там українську поліцію і німецьку жандармерію. Потім всіх євреїв, які залишилися, привели з гетто до цвинтаря. Їм не дозволили брати ніякого багажу. На цвинтарі вже було все готове. Ями було викопано будівельною службою. Вони були близько двох метрів в глибину, чотирьох метрів в ширину і трьох метрів у довжину. Євреї мали роздягтися, але деякі лишилися в нижній білизні. Я не знаю, як здійснили страту. Ми пішли після акції. Одяг з мертвих був зібраний службою фольксдойче вомі"[89].

Губерт Конен був представником "Фольксдойче міттельштелле", або вомі, у Бережанах. Хоча його офіційним обов'язком було реквізувати і збирати єврейське майно, він також добровільно ловив і навіть убивав євреїв. Численні оповідачі, особливо поляки і євреї, згадували цього високого, блакитноокого і англомовного німця, який серед німців, що окупували Бережани, мав вигляд

світського гульвіси. Рут Вандерер згадала "візити" Губерта до них додому. Її бабуся, Фрума, добре знала німецьку і до війни часто їздила до Відня, щоб придбати різні товари для їхньої бережанської крамниці. "Губерт завжди насміхався над моєю бабусею. Він сідав з нею, брав що-небудь, наприклад мідну каструлю або пастельні картинки, і вона розповідала йому історію цього предмета. Коли вона закінчувала, він казав: "Я забираю це з собою". Він завжди пересвідчувався, що знає "історію" предмета, і вона нічого не могла з цим вдіяти. Це був його "shtick" (жарт)[90].

Якось, коли Кристина Гричинська, полька років двадцяти, їхала у переповненому потягу зі Львова до Бережан, чоловік у формі запросив її приєднатися до нього у тій частині потягу, яка була призначена "тільки для німців". Це був Конен. Пізніше він знайшов роботу для неї в одній з німецьких установ міста. "Цей Конен приходив в гості до моєї матері. Вона прекрасно говорила німецькою. Він і моя мати сиділи в кріслах і теревенили. Я час від часу заходила і слухала їхню розмову. Мати казала йому: "Євреї теж люди. Вони нещасні." Губерт реготав і зауважував: "Справді! Ви коли-небудь чули таке?!"[91].

Ганс-Адольф Асбах, крайсгауптман бережанського регіону, коли його допитували у середині п'ятдесятих років, змалював досить мирну, майже ідилічну картину Бережан. "1941 року євреї Бережан не жили в окремому місці. Вони змішувалися з неєврейським населенням, поляками, українцями і німцями. У 1941 році у Бережанах не було страт СС. Акції проводили тільки для того, щоб забрати тих, хто був годен працювати. Наприкінці 1942 року з Бережан було вивезено багато євреїв. СС депортував цих євреїв у товарних вагонах у напрямку до Тарнополя. Ці акції проводилися раптово, і в крайсгауптманшафті ніколи не знали про це заздалегідь"[92].

Асбаха допитали знову в середині шістдесятих, цього разу його звинуватили у співучасті у вбивствах бережанських євреїв. Він продовжував дистанціювати себе від апарату німецької безпеки і терору і наголошувати на конфлікті інтересів між місцевою німецькою адміністрацією і СС. "Я знав про той факт, що євреїв з сіл збирають в містечках і містах. Проте я не був певний, з якою метою. Я дійсно згадую, що євреїв Бережан змушували носили жовту зірку. Я не пригадую, навіщо це робилося. Тільки дуже вузьке коло членів СС було поінформоване про так звані "акції". Німецьке населення Бережан загалом нічого не знало про антиєврейські заходи." На запитання про конкретні вбивства у Бережанах і навколо міста, відповідь Асбаха була такою: "Я ніколи не був свідком і нічого не чув про євреїв, яких убивали у Бережанах".

Асбах продовжував змальовувати картину майже безхмарного повсякденного життя в місті. "Євреї, поляки й українці змішувались один з одним. Вони навіть жили в одних будинках. Лише в надзвичайних випадках людей просили звільнити їхні будинки. Ті, хто був виселений, євреї – поляки й українці – могли підшукати собі нове житло." Що ж до його стосунків з СС, то Асбах згадав, що "есесівці називали мене матусиним синочком і часто скаржилися на моє доволі м'яке ставлення до єврейського населення. Врешті-решт, на початку 1943 року я попросив перевести мене з моєї посади через зростаючу кількість депортацій бережанських євреїв. Я не хотів залишатися крайсгауптманом, коли моя совість не могла більше бути спокійною"[93].

Проте Ганс Германн Мунд, інший німець, який жив у той самий час у Бережанах і очолював комерційне підприємство, філію фірми "Unditsch", згадав досить чітко, що сталося з євреями. "Я справді знаю, що у Бережанах було проведено більше півдюжини винищувальних акцій. Кожного разу, коли в місті з'являвся Віллі

Геррманн, всі знали, що з євреями станеться щось погане." Мунд був свідком однієї з депортацій на місцевій залізничній станції. "Я бачив нещасну процесію євреїв, які прийшли на станцію: чоловіки, жінки і діти. Це була жахлива сцена, особливо через маленьких дітей. Я знав, що всіх цих євреїв відправляли до концентраційного табору, де всі вони були приречені на смерть."

Мунд у своїй стриманій манері також говорив про допомогу деяким із своїх єврейських службовців у окремих випадках. "Їх часто ховали під час акцій. Проте це врятувало їх лише ненадовго. Всіх було зрештою вбито." Мунд на відміну від інших допитуваних німців, які жили у Бережанах, жваво згадав останню акцію в середині червня 1943 року. "Я бачив, як євреїв розстрілювали на єврейському цвинтарі. Відстань до цвинтаря була близько 2500 метрів, і я не міг упізнати тих, хто стріляв. Я чув, що в цій акції брав участь Віллі Геррманн. Багато днів після того вітер розносив звідти отруйний сморід. Після цієї акції в місті не лишилося євреїв"[94].

Йоганн, офіцер люфтваффе, прибув до Бережан весною 1943 року і служив у розвідувальному підрозділі повітряних сил, що був розміщений на березі Бережанського озера. Він досить добре пам'ятав останню акцію в суботу, в середині червня того ж року. "Я бачив, як євреїв розстрілювали на єврейському цвинтарі. Наші потужні біноклі дозволяли спостерігати зблизька все, що відбувалося. Я бачив, що євреїв приводили групами – чоловіків, жінок і дітей. Німецькі й українські поліцаї наказали їм роздягтися і стати біля ями. Їх штовхали і тягли до краю ями, а потім їх розстріляв чоловік у формі. Він приставляв пістолет до потилиці кожної жертви, стріляв, а потім штовхав її ногою в яму."

Йоган та інший німецький офіцер на ім'я Кейн, у якого був фотоапарат, вирішили підійти ближче до місця страти. "Коли ми

підійшли ближче до цвинтаря, то побачили окремих євреїв, які намагалися втекти. Ми побачили голого єврея під деревом. Він був застрелений на бігу. Кейн сфотографував його. Він приїхав до Бережан задовго до мене і дуже цікавився цими єврейськими акціями. Як правовірний католик він був переконаним противником нацистів"[95].

Менахем Дуль, не місцевий єврей, який пережив Голокост у Бережанах, удаючи з себе караїма, описав у своїх спогадах незвичайну зустріч з німецьким солдатом влітку 1943 року. "Був спекотний червневий день. Я гуляв вздовж озера і побачив солдата вермахту. Він мав сумний вигляд, зупинився біля мене і почав розмову. Він сказав мені, що він баварець, католик. Він співчував місцевому населенню, яке страждало від наслідків війни. Його брат був убитий на фронті, а деякі родичі були у в'язниці. Він сам збирався йти на фронт. Цей чоловік гірко ремствував на те, за що він змушений битися і помирати"[96].

Фрау Д., яка працювала у бережанському крайсгауптманшафті, бачила колону євреїв, яких вели до Окописька під час останньої суботньої акції. "Я бачила, як декілька сотень євреїв, чоловіків, жінок і дітей вели з єврейського кварталу до єврейського цвинтаря. Я бачила ту жахливу колону з короткої відстані. Вони проходили просто повз мене. Після тієї акції у Бережанах більше не було євреїв. Після тієї останньої акції біля входу в місто були встановлені знаки "Це місто вільне від євреїв"[97].

Допомагати євреям і рятувати їх було непросто. Саме тому необхідно взяти до уваги всіх учасників подій; в нашому випадку – євреїв, поляків і українців, а також їхнє оточення.

Доктор Липа Вагшаль-Шаклаї у своїх мемуарах описав історію виживання його родини. Вагшалям – батькові, матері, Пепці і маленькому хлопчику Матусю – у різний спосіб допомагали

польські знайомі і друзі доктора. Серед них була медична сестра Анна і його колега доктор Данек. Обоє працювали з доктором Вагшалем у бережанському шпиталі. Доктор Данек допоміг Вагшалям втекти до села і зберігав деякі з їхніх цінностей, які він згодом передав селянам, що сховали Вагшалів. Липа відчував, що Анні, яка не дуже полюбляла євреїв, він подобається. Одного разу вона запропонувала сховати його самого у її батьків у віддаленому селі. Він ввічливо відмовився. Вагшалі переховувалися разом у різних місцях в селах Потутори і Демня, що на південь від Бережан. Деякі селяни, які допомагали їм, були колишніми пацієнтами доктора. Проте більшість часу вони залишалися у дуже бідній сім'ї Франя і Доськи Щепанських. Франьо був позашлюбним сином поляка й українки. Його мотивацією допомагати родині єврейського лікаря була дивна суміш пожадливості і співчуття[98].

Вандерери – батько, мати і дві дівчинки, Рена і Рут – залишили бережанське гетто за кілька тижнів до останньої акції. Спочатку вони жили у польської жінки Кароліни Новак у селі за декілька кілометрів від міста. Ісаак Вандерер знав сина Кароліни, Юзека, який якось раптом запитав його: "Чи хотіли б ви мати схованку для вас і вашої родини?" Коли вони полізли вниз у схованку, викопану під коморою Кароліни, вони виявили там двох бережанських євреїв, Іче Надлера і його племінника Санека Гольдберга. Рут гадала: "Ми були шоковані. Юзек ніколи не казав нам, що там були ще євреї. На наше щастя, Юзек був картярем. Євреїв брали до себе тільки картярі. Наш батько заплатив долі доларами. Життя з двома незнайомцями у дуже великій тісноті було нестерпним. Аби згаяти час, ми грали в карти на паперові гроші, які ми зробили, обіцяючи заплатити борг, якщо виживемо".

Вандерерам довелося залишити дім Кароліни десь у березні 1944 року, коли українці почали спалювати вщент польські хати

довкола. Вони трохи пожили разом з іншою польською родиною і врешті перейшли у схованку в будинку Софії і Йозефа Регулів, де й залишалися до звільнення. Рена згадувала: "Регулам спочатку платили доларами, а коли вони скінчилися, коштовностями. Зрештою, коли коштовностей не залишилося, моя мати дала їм свою обручку." Рут згадувала, що однієї літньої неділі Йозеф запропонував щось дуже незвичайне: вийти з їхнього "бункера" і попоїсти в кімнаті. "Отож, ми сиділи, налякані власною тінню. І врешті-решт один з них сказав: ви вільні, ви можете йти додому. Ви вже вільні з учорашнього дня." Рут добре пам'ятала, що перед тим, як іти від Регулів, "нас змусили поклястися, що ми ніколи нікому не скажемо, хто врятував нас. Вони боялися, що люди дізнаються про гроші, які вони у нас брали, і звинувачуватимуть їх у прихильності до євреїв. І тому ми більше не мали з ними ніяких справ"[99].

Анну Герцог врятував польський ксьондз. Ксьондз, який походив з бідної бережанської родини, до війни вчився у богословський семінарії, і дідусь Герцог допомагав йому грошима. Коли ситуація з євреями у гетто стала страшною, Анна перебралася під вигаданим польським ім'ям до села, де жив цей ксьондз. Він погодився допомогти, і Анна стала грати на органі у його церкві. Так вона зустріла Леха, у якого закохалася. Перед тим, як одружитися, Анна охрестилася. "Я сказала Леху, хто я, і він заплакав. Лех був з доволі бідної змішаної польсько-української родини. Його мати сказала мені, щоб я вважала себе її дочкою". Анна, її мати і батько, не знаючи місцеперебування одне одного, пережили німецьку окупацію і пізніше возз'єдналися. Її матір також стала католичкою, і хоча її батько ніколи не робив цього офіційно, вони жили у повоєнній Польщі як правовірна католицька родина[100].

Полдек пережив Голокост у дуже незвичайний спосіб: він був лікарем в українському націоналістичному підпіллі, УПА. "Мій

батько поїхав до Лавровського, місцевого українського лікаря, який працював на німців, і він направив мене до села Конюхи, на північ від Бережан. Я вільно говорив українською і дуже скоро зажив доброї репутації. Я лікував хворих селян не лишеи в Конюхах, а й у Баранівці і Куропатниках. Мої пацієнти знали, що я єврей. Я робив щеплення, невеликі хірургічні операції, видаляв зуби і приймав пологи."

Полдек подружився з українцем на ім'я Чмир, начальником української поліції в Конюхах, який також був вояком УПА. Він лікував його від тифу. "Цьому Чмирю я дуже сподобався, і він запропонував мені, щоб я працював лікарем в УПА, і зробив для цього необхідні кроки. Мене було запрошено перекладати книжки з основ медицини з польської і німецької на українську і провадити навчання медсестер. Всі знали, що я єврей." Полдек згадав епізод з однією українською жінкою-партизанкою. "Ця жінка, не знаючи, як поводитися зі зброєю, вистрілила собі у живіт, і мені наказали оперувати її. Я їм сказав, що я не хірург. Як я можу оперувати без анестезії? Але мені було сказано: "Оперуй!". Отже, я прооперував. Я не знайшов кулю. Я не міг. Це було, як знайти голку в копиці сіна. Вона померла, але вони не звинуватили мене. Вони так беззаперечно довіряли мені, що я ставився до них не тільки як до пацієнтів, я також співав з ними українських пісень". Коли я попросив вісімдесятидвохрічного доктора заспівати мені одну з тих українських пісень, він взяв тональність досить вірно своїм трохи тремтячим голосом: "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці. Лучче було б не ходити, лучче було б не любити". "У мене був хороший баритон, і я був змушений співати всі їхні національні пісні". Втім, Полдек завжди боявся, що його вб'ють.

Коли напровесні 1944 року совєтські партизани і парашутисти почали з'являтися в лісах, деякі були затримані УПА. Якось до

Полдека привели людину і звеліли поекспериментувати над нею. Звичайно, без анестезії. Командир УПА сказав: "Ти зробиш це, якщо ж ні, ми зробимо це з тобою". "Це був найгірший момент у моєму житті. Я відмовився і чекав на найгірше. За день чи два командир УПА сказав: "Добре, забудь про це". Іншим разом до мене привели схопленого українцями пораненого есесівця. І мені наказали вилікувати його. Німець благав мене, казав, що в нього є сім'я і діти і він не хоче помирати. Я не зробив цього, я навіть не поворухнув пальцем."

Полдек не знав напевно, де була лінія фронту, але чув, як деякий час гриміла артилерія, потім стало тихо. Він вирішив, що настав час дезертирувати. "Я повинен був забиратися геть. Я не турбувався, що помру. Я просто мав тікати." Йому якось вдалося повернутися до Бережан, де він зустрів доктора Вагшаля. "Доктор Вагшаль і його дружина Пепка турбувалися про мене і сказали мені, що деякі українські селяни цікавилися моїм місцеперебуванням. Я підозрював, що УПА переслідувала мене, але мені вдалося, за допомогою доктора Вагшаля, залишити Бережани"[101].

Збігнєв Русинський заявив, що нелегальне польське скаутське підпілля у Бережанах здійснило організовану спробу постачати продовольство у гетто. Його самого було поранено під час такої спроби, і його лікував доктор Померанц. Після кількох днів одужування в гетто, Русинського загорнули у простирадла і поклали у віз із трупами. "Мої босі ноги, набілені крейдою, стирчали з-під тіл. Коли віз доїхав до Окописька, там на мене чекали люди. Вони відвезли мене до моєї сім'ї, і за кілька годин я вже їхав автобусом до Львова"[102].

Сестри Дробницькі, Марія, Софія і Розалія час від часу переховували євреїв. Нюся, дочка Марії, під час війни була підлітком. Її мати, вдова, жила з трьома дітьми біля села Посухова, на південь

від Бережан. Нюся згадувала ті часи у своїх пізніх спогадах. "Наше обійстя було на краю лісу, досить далеко від інших будинків. Ми зробили схованку на шістьох під однією з кімнат. Моя мати зв'язалася з родичем, Каролем Кодогним, який мав дружні стосунки з євреями у Бережанах, і запропонувала схованку для єврея-фармацевта, найбагатшого єврея в місті. Проте ми не отримали від них ніяких відомостей. Натомість ми завершили переховування пані Рози Гольдман та її дочки Бели. Чоловік пані Гольдман та її син поїхали до Палестини ще до війни." У певний момент Марія і Нюся сказали Гольдманам, що вони більше не можуть їх переховувати. "Вони впали на коліна і заплакали. Бела була у відчаї, що ніколи не побачить знову батька і брата. Пані Гольдман благала й обіцяла, що після війни вона дасть моїй матері половину їхнього родинного будинку у Бережанах. Ця угода була записана на аркуші паперу, який моя мати зберігала до кінця свого життя". Багато років по тому Нюся сказала Каролю Кодогному , що жінки також погрожували видати її матір німцям, якщо вона змусить їх піти.

Крім Рози і Бели Гольдман, Марія і Нюся Дробницькі під час останніх місяців окупації переховували двох чоловіків-євреїв. Один з них був молодим і привабливим. Його звали Санек Гольдберг. Нюся згадує, що "між євреями було багато сутичок. Моя мати і обидві єврейські жінки були проти ідеї переховувати цих чоловіків. Мені той молодий Санек Гольдберг дуже подобався. Його б напевно вбили десь у лісах". Всі четверо вижили, сховані Дробницькими. Нюся зауважила у своїх спогадах: "Санек міг зробити так, щоб мене нагородили медаллю Праведника. Це було б доказом, що мої розповіді про часи війни – правда".

Тітка Нюсі, Софія, і її чоловік, Йозеф Регула, переховували родину Вандерерів. "Це були батько, мати й дві дочки. Ім'я однієї з них – Рут. Я чула, що вони оселилися у Сполучених Штатах. Я

припускаю, що вони погодяться подати заяву про надання нам медалі Праведників народів світу. Можливо, це зроблять дочки Вандерерів які зараз мають бути жінками середнього віку." Тітка Нюсі, Розалія, та її чоловік, Владислав Регула, у різний час переховували багато євреїв. Серед них була Розка Майблюм. Нюся у своїх мемуарах подала "статистику рятівників", підрахувавши, що кожен десятий вцілілий єврей у Бережанах був урятований Дробницькими[103]. Молода полька Софія Снядецька була надзвичайною жінкою. Коли німці окупували Бережани, їй було двадцять вісім років. Вчителька за фахом, вона була активним учасником багатьох польських організацій, що існували у довоєнних Бережанах. Наприкінці 1939 року, після совєтської окупації, вона брала участь у діяльності польського підпілля. Під час німецької окупації Софія працювала на німецьку фірму і все більше допомагала євреям. Особливо активно вона сприяла таємному вивезенню єврейських дітей з бережанського гетто і влаштуванню їх у прийомні польські сім'ї.

Переслідування євреїв у Бережанах глибоко вплинуло на Софію. У своєму листі-свідченні до Яд Вашему вона описала кошмарну сцену, яку вона бачила на бережанському озері Ставі. "Німці ганялися за групою євреїв різного віку, стріляючи в них. Вони змусили їх забігти у воду. Люди тонули. Тих, кому вдавалося вибратися на берег, безжально били. Я ніколи не забуду цього. Відтоді моє помешкання перетворилося на притулок. Спочатку я була вкрай перелякана, і цей страх майже паралізував мене, але поступово я почала набувати впевненості й сили. Я співчувала цим людям, особливо дітям. Я вирішила, що я повинна бути сильною. Я була потрібна людям."

Серед тих, кому допомогла Софія, був Еміль Оренштейн, молодий єврей-дантист з Бережан, чия жінка померла до війни. Со-

фія знайшла польську прийомну сім'ю для його п'ятирічного сина і притулок для сестри Оренштейна та її чоловіка. Після звільнення Софія вийшла заміж за Оренштейна, якого навернула до католицизму. Всього Софія Снядецька допомогла вижити одинадцятьом євреям і підтримувала інших євреїв, які не вижили. Вона отримала свою нагороду Праведника народів світу у 1986 році.

В останні роки свого життя Софія була нещасною жінкою. Її польська родина ніколи не розуміла її справ. Вцілілі євреї, в тому числі її власний чоловік, не оцінили того, що вона для них зробила. У листі до Яд Вашема вона писала: "Моя власна сім'я зреклася мене. Жоден єврей не згадав про мене. Я вмирала знову і знову з вашими замученими людьми і ніколи не забуду тих страшних часів. Я пишу цього листа і плачу. Я більше не вірю ні в людей, ні в Бога". Софія померла зневіреною і самотньою жінкою у вісімдесят років[104].

Хоча українці рідко допомагали бережанським євреям, такі випадки були. Розка Майблюм та її матір переховувалися під час акцій у будинку доктора Бемка. Вони дружили з його сестрою, пані Парасєвічовою. Вони знову на короткий час сховалися там під час останньої акції у червні 1943 року[105]. Іван Грабар згадав, як він допомагав своєму батькові передавати їжу з його господарства у Посухові єврейській жінці у Бережанах. Її батько до війни дружив з батьком Івана[106]. Василь Олеськів пригадав, як він і деякі українські гімназисти давали хліб євреям, які працювали біля українського гуртожитку[107]. А ще була, звичайно ж, Танька Концевич з села Рай.

Існує велике розходження між тим, що насправді відбувалося, і поширеною серед українців з Бережан і навколишніх сіл думкою стосовно ставлення українців до євреїв. Василь Фанга з Шибалина стверджував, що українці проклинали німців за вбивства не-

винних людей. Більшість із них були порядними людьми. Звичайно, в сім'ї не без виродка. Люди приносили їжу в гетто, щоб допомогти стражденним євреям."[108]. Іван Фанга, також із Шибалина, був переконаний, що "численні євреї служили в УПА лікарями, медсестрами і дантистами. Багато євреїв ховалося навіть у нашому селі"[109]. Лев Рега недвозначно констатував: "Ми мали чіткі інструкції від УПА не чинити зла євреям. Відвертої ненависті до них не було. Багато українців їм симпатизували"[110]. Дмитро Бартків з Котова мав трохи інший погляд на українсько-єврейські стосунки. "Я думав, чому місцеві люди не врятували більше євреїв. Вони не контактували з місцевими до війни, отже, коли настали погані часи, не було до кого звернутися. Це було жахливо"[111].

Поляки й українці з Бережан і навколишніх сіл згадували польсько-українське напруження і акти жорстокості. Толек Рапф згадав, що польське підпілля навколо Бережан забезпечувало здебільшого захист від УПА. "Вони нападали на польські села і вбивали всіх. Але вони робили не тільки це. Вони вдавалися до тортур і справжньої різанини. Вони наживалися на цьому." Один з найближчих друзів Толека був убитий українцями[112]. Ірена згадала українські акти терору у селах навколо Бережан. Вона тоді працювала у місцевому шпиталі, очолюваному доктором Білінським, і зблизька бачила жертв. "Ті поляки, яким вдалося втекти від українців, прибували в місто з найближчих сіл рано-вранці. Дехто з них втратив руку, у декого були відрізані груди і носи. Ми, молоді дівчата, різали стару білизну на смуги і перев'язували ними рани"[113].

Доктор Білінський, відомий польський діяч воєнних Бережан, був убитий вояком УПА на початку 1944 року. Толек згадав сумні подробиці похорон Білінського. "Всі знали, що Білінський був найшанованіший поляк у Бережанах. На похорон прийшли всі

поляки Бережан. Під час німецької окупації таке траплялося не часто. Труна була вкрита польським прапором. За нею несли червоно-білий вінок від польської громади міста і вінок зі свастикою, якого надіслав крайсгауптман." Толек, на той час високий молодий чоловік, був серед тих чотирьох, хто першими ніс труну. "Труну не встановили на катафалк. Її пронесли на руках крізь усе місто до цвинтаря"[114]. Гальшка, молодша сестра Толека, згадала, що "1944 рік був найгіршим. Ми боялися, коли німецькі війська почали відступати. Саме тоді багато польських родин, переважно з ближніх сіл, переселилися у монастир Бернардинів. Всі бачили полум'я, що піднімалося навколо міста майже щоночі. Це горіли підпалені українцями польські будинки"[115].

Галина Скасків говорила як про польські, так і про українські звірства. "Мій брат був у Холмському повіті. Він повернувся і сказав нам про ці жахливі вбивства, як поляки вбивали українців. Вони хапали дітей за ноги і кидали їх об стіну. Люди розповіли нам про українського священика, якому перерізали пилою горло. Потім за нього почали мститися. Я пам'ятаю, як одного разу, опівдні, кілька чоловіків з нашої вулиці схопили коси, вила і сокири і побігли до польського села"[116].

Були також дещо інші спогади про польсько-українські стосунки під час німецької окупації. Людка Міхоровська продовжувала дружити з деякими молодими українцями, колишніми гімназистами. "Це були здебільшого старші гімназисти. У мене навіть деякий час був друг-українець. Один з моїх українських знайомих, який служив в українській поліції, допоміг мені, коли я стояла в черзі за хлібом"[117]. Оксана Бачинська, дочка українського священика у Бережанах, яка подружилася до війни з дівчатами Рапфа, підтримувала дружні стосунки з ними, незважаючи на те, що стала радикальною українською націоналісткою. В місті ходили чут-

ки, що Оксана попередила доктора Білінського про можливий замах на його життя з боку УПА[118]. Лев Рега згадав, що коли його заарештували німці, до нього якось підійшов польський в'язень, який хотів обміняти свій золотий годинник на шматок хліба. Лев сказав йому: "Хоча я й українець, я не візьму його. Ми обоє – політичні в'язні. Я поділюся хлібом з тобою"[119].

* * *

Три роки німецької окупації Бережан по-різному вплинули на життя і настрої трьох етнічних груп. Для багатьох поляків прихід німців означав звільнення від ненависного більшовицького режиму. Німецьку окупацію, незважаючи на утиски у повсякденному житті, вважали набагато меншим злом, ніж попередню совєтську владу[120]. Німецький антипольський терор у Східній Галичині був справді м'якшим, ніж у Центральній Польщі. Тому польське ставлення до німців було тут значно кращим, ніж в інших частинах країни. Засвоєння ще за часів Габсбургів місцевими поляками німецької мови і культури також було позитивним чинником. Оскільки поляки вважали українців безпосередньою загрозою і вбачали в Совєтах потенційну небезпеку, німецька загроза здавалася їм помірною.

Поляки були доволі пригнічені, спостерігаючи підйом і тріумф їхніх українських сусідів під час перших тижнів німецької окупації. Польське населення у Східній Галичині, особливо польські селяни, були вражені зростаючою кількістю актів українського терору. Польські оповідачі особливо підкреслювали жорстокість українців. Деякі з них також говорили про аморальне ставлення українців до євреїв. Проте були й інші, більш позитивні польські спогади.

Польське ставлення до єврейської трагедії не було однорідним. Поляків часто критикували за традиційний антисемітизм, бай-

дужість, відсутність чуйності і навіть відверту ворожість до їхніх єврейських сусідів. Поділ польської і єврейської спільнот у довоєнній Польщі дехто вважає головною причиною польської поведінки під час війни[121]. Одне недавнє дослідження виявило, що поляки жорстоко винищували все єврейське населення міста за кілька днів після того, як німці окупували його[122].

Німецькі звірства стосовно бережанських євреїв закарбувалися у пам'яті їхніх польських сусідів. Знову й знову польські оповідачі згадували групи євреїв, які йшли до Окописька, і наступні сцени страти. На деяких поляків справило особливе враження те, що вони впізнавали знайомі обличчя. Втім, інші згадували ці видовища, як спектаклі. Був також потворний і розпусний вуайєризм і теревені про оголених бережанських єврейок, яких упізнавали на шляху до смертної ями. Спостерігання зблизька за тяжким становищем і вбивствами єврейських сусідів створило в невеликому місті щось на зразок інтимності як морального, так і аморального змісту.

Численні бережанські поляки стверджували, що ставлення поляків зводилося переважно до співчуття, співпереживання і допомоги. Спогади вцілілих бережанських євреїв свідчать про зовсім інше. У більшості випадків найголовнішим мотивом поляків допомагати був матеріальний зиск. Проте часом це була суміш пожадливості і співчуття. Інколи романтика, кохання і секс переплітались з матеріальними очікуваннями. Здається, найгуманніший випадок порятунку євреїв у Бережанах пов'язаний з ім'ям Софії Снядецької.

Українське населення, переважно гноблене у довоєнній Польщі і тероризоване совєтами у 1939–1941 роках, вітало німців як визволителів. Українці покладали великі надії на Гітлера щодо встановлення "самостійної України". Багато українців розглядали німців

як справжніх союзників. Ще пам'ятали Першу світову війну і часи Габсбургів, коли все німецьке асоціювалося з цивілізованістю і культурою. Хоча українські надії на незалежність повністю не виправдалися і повсякденне життя не було простим, з трьох етнічних груп українці були у найкращому становищі. Відчай і гнів охопили українців після знайдення українських в'язнів, убитих НКВД у Бережанах. Українські оповідачі жваво пригадували ті жахливі видовища у Бережанах і навколо міста. Вбивства українцями євреїв у Бережанах і будь-де у Східній Галичині було, напевно, актом перенесеної агресії і покарання "за дорученням". Ненависні більшовики зникли зі сцени. Євреї, яких українці сприймали як співробітників Совєтів, були тут, безпорадні, здобич для розлюченої української зграї. Жоден з українських оповідачів і словом не прохопився про український погром євреїв у Бережанах.

Як і поляки, українці були свідками поступового погіршення становища євреїв: заганяння у гетто, депортації і вбивства. Вони, видається, більше, ніж поляки дистанціювалися від нещасних євреїв. Деякі з них мали з євреями особисті контакти. Коли українці описували бережанських євреїв, які йшли до Окописька, вони не згадали про український конвой. Як правило, відзначали той факт, що євреї не опиралися. Українська жінка говорила про підступність і жорстокість єврейської поліції стосовно своїх єврейських братів.

Майже всі українські оповідачі заявили, що українське населення ставилося до євреїв дружньо і співчутливо[123]. Деякі стверджували, що українське підпілля, УПА, допомагало євреям і багато їх урятувало. У цьому контексті завжди згадували єврейських медиків. Деякі українці, наприклад, Лев Рега та Іван Грабар, яких німці заарештували і мучили, виявляли щире співчуття до євреїв. Найбільш незрозумілим був випадок з Олександром Паньківом,

який через помилку потрапив до єврейського цвинтаря і мало не був там убитий. Незважаючи на цей травматичний досвід, за кілька тижнів він побіг дивитися на вбивство іншої групи євреїв. Для нього, як і для інших поляків і українців у Бережанах, страти в Окопиську були спектаклем і видовищем.

Ставлення українців до поляків і євреїв визначалося великою мірою радикалізацією українського націоналізму[124]. Довоєнна фрустрація і нові реалії терору і жорстокості воєнного часу мали значний вплив на українських націоналістів, особливо на молодих. Наївно, всупереч усьому вони сподівалися, що після війни може прийти українська незалежність. Це, в свою чергу, виправдовувало етнічні чистки, тобто позбавлення від місцевого польського населення шляхом залякування і терору.

Євреї Бережан, як місцеві, так і біженці, були майже повністю знищені. Лише декілька з них вижили і змогли дати свідчення про те, що сталося там під час Голокосту. Травма, безпорадність і недовірливість відчувається у розповідях бережанських оповідачів. Зазвичай вони розглядають польських і українських сусідів щонайменше як байдужих спостерігачів. Водночас бережанські євреї використовували свою винахідливість і наполегливість, щоб урятувати власне життя і життя своїх близьких. Невимовне почуття втрати як в особистісному, так і в громадському сенсі, зазвичай виключало будь-яке співчуття до сусідів – поляків і українців. Проте було й кілька позитивних коментарів. Рут Вандерер захотіла і змогла розповісти, як німецький солдат урятував її дідуся від українських бандитів. Вся розповідь Полдека, молодого єврейського лікаря, була, безсумнівно, про українську жорстокість і антисемітизм. Але його пам'ять також зафіксувала моменти єднання і близькості. Доктор Липа Вагшаль повідав сентиментальну історію Анни, польської медсестри. Була також незвичайна історія про Анну Гер-

цог, новонавернену. Вона пронесла крізь усе життя паралельну, часом конфліктуючу, єврейську і польську ідентичність.

Спогади німців, на відміну від інтерв'ю з поляками, євреями й українцями, були відібрані з судових документів і, очевидно, зазнали викривлень. Проте все ж таки можна розпізнати справжні оцінки і відповіді, а також певну ступінь їхньої достовірності. Німці жили у Бережанах у межах своєї мікроспільноти, влаштовуючи своє життя наскільки можливо комфортабельно, часто за рахунок місцевих жителів. Крайсгауптман Асбах, нічим не відрізняючись від провінційного правителя в могутній імперії, привласнив найкращу садибу в місті, а також маєток за містом. Він керував автомобілями, їздив верхи і намагався реалізувати свої грандіозні архітектурні мрії. Він, як і інші німецькі чиновники і члени їхніх родин, міг говорити німецькою з численними місцевими представниками середнього класу й інтелігенції, поляками, євреями чи українцями. Мунд, голова фірми "Unditsch", жив у будинку доктора Білінського і дуже дружньо до нього ставився. Бережанська філія фірми "Unditsch" була "анклавом" незвичайно дружніх німецько-польських стосунків. Мунд турбувався як про польських, так і про єврейських своїх працівників.

Більшість німців, які жили і працювали у Бережанах, заперечували і витісняли спогади стосовно євреїв. Асбах послідовно заперечував будь-який прямий зв'язок з антиєврейськими заходами. Він чітко відділяв свої адміністративні функції від акцій німецької поліції безпеки проти євреїв. Він намагався змалювати майже ідилічну картину нормального міста, де більшість часу три місцеві етнічні спільноти мирно жили разом. Проте Мунд ясно згадав становище євреїв. Але навіть Мунд, як і деякі польські й українські оповідачі, не міг зрозуміти, чому євреї "не опиралися". Як поляки й українці, він не міг усвідомити єврейську самотність і безпо-

радність. Була також людина з вомі – Губерт Конен, який жваво згадував як поляків, так і євреїв. Він міг бути в одних випадках дружнім і чарівним, а в інших – жадібним і смертельно небезпечним.

Далі були такі професійні вбивці з Тарнополя, як Мюллер і Геррманн. Обидва дали детальний опис страт. Мюллер вважав себе "людяним убивцею". Він ніколи не змушував своїх жертв копати собі могили і переконувався, що вони вбиті миттєво. Віллі Геррманн, який завжди був бездоганно вдягнений, з білим кашне під формою СС, стверджував, що сцени вбивства глибоко вражали його і робили нещасним[125].

Німецька окупація Бережан призвела до повної трансформації міста і радикалізації у людських стосунках. Єврейська громада припинила своє існування. Кілька вцілілих бережанських євреїв і ті з них, хто до війни емігрував і чиї родини було вбито, назавжди залишилися травмованими Голокостом. Багато з них відчувають гнів не тільки до німецьких злочинців, але й до своїх сусідів, українців і поляків. Напруження, яке існувало у довоєнні роки між поляками й українцями, а також терор і вбивства воєнних часів, створили між ними прірву. Поляки схильні згадувати звірства, скоєні УПА. Українці, які лишилися у Бережанах і навколо міста, а також ті, хто виїхав на Захід, переживали розчарування і відчували себе жертвами, особливо через страждання, яких вони зазнали після війни за совєтського режиму.

6

ОСТАННІЙ РІК, 1944–1945

Ми повернулися з Раю до Бережан влітку 1944 року і поїхали з міста за рік. Хоча я упродовж тижнів шепотів і кульгав внаслідок нашого життя в маленьких і тісних схованках, мої спогади про цей останній рік у Бережанах доволі приємні. Я не пам'ятаю ніякого суму. Більшості нашої родини, в тому числі батька, вже не було, але їхня відсутність, здається, не дуже турбувала мене. Я просто про них не думав. І якщо я час від часу все-таки згадував батька в той перший рік після звільнення і в подальші роки моєї юності, то, мабуть, тому, що сподівався, що він якимось чином з'явиться.

Ті кілька бережанських євреїв, які вижили, мешкали в центрі міста. Там була група дітей різного віку. Моїм найближчим другом був Матусь, син доктора Вагшаля, і його старший двоюрідний брат Марек. Там був також Манек Талер і Рена, молодша сестра Муня. Ми годинами грали і розмовляли один з одним у дворах. Вагшалі подарували Матусю маленького песика і назвали його Херут, що на івриті означає "свобода". Ми годинами бігали з тим песиком. Вдень ми любили сидіти на лавці між ратушею й українською церквою. Вся верхня частина стіни ратуші була вкрита великим малюнком, який я пам'ятаю навіть зараз у всіх подробицях. Троє солдатів у своїх характерних касках і формах стояли пліч-о-пліч: російський, британський і американський. Три прапори майоріли позаду.

Ми, хлопці, були зачаровані російськими солдатами. Марек нагадав мені, як ми ходили до військових таборів, розкиданих по всьому місту. Напевно, вони навчили нас тих популярних совєтських пісень воєнних часів, які безперервно лунали з гучномовців. З того часу я маю сентиментальну слабкість до таких пісень, як "Катюша", "Темная ночь" і "Огонек". Були також вражаючі щоденні повідомлення про просування Совєтської армії і окупацію нею різних міст на шляху до Берліна.

Я невиразно пригадую школу. Мене було прийнято до третього класу, хоча я ніколи не закінчував перших двох. Моїм першим учителем був дідусь Фішль, який навчив мене читати і писати польською під час довгих місяців переховування. Після кількох місяців школи моя російська стала кращою, ніж у моєї польської вчительки. Найближчим моїм другом у школі був польський хлопчик, Болек Теперович. Я досить часто ходив до нього в гості, і ми гралися в саду біля його будинку. Найдраматичнішою подією, яку я згадую з моїх візитів, була заздалегідь обміркована "екзекуція" жаби, кинутої до скляної банки. Ми бомбардували банку камінням доти, доки бідна жаба не сконала. Коли я десятиріччя по тому знову був у Бережанах, я спробував знайти Теперовича. І справді знайшов його: він жив тепер у маленькому занедбаному будинку, навколо якого росла трава. Цей чоловік нещодавно переніс операцію на мозку і майже нічого не тямив. Будинок і чоловік дуже засмутили мене. Чи міг він бути моїм другом, коли ми були хлопцями дев'яти чи десяти років? Чи той це був сад, де ми мучили жабу?

Я, напевно, був ненаситним читачем книжок. Пригадую приємні прогулянки до абонементної бібліотеки на околиці Бережан. Я також дуже часто ходив до невеличкої російської книжкової крамниці по дорозі до Фарнського костьолу. Там був великий вибір брошур про російських генералів і маршалів. Марек Глазер принагідно зга-

дав, що коли ми чекали в майстерні, поки нам відремонтують взуття, я вголос читав книжку шевцям. У листі, якого пані Фрейндліх, яка працювала бібліотекаркою у бережанській бібліотеці, набагато пізніше написала Пепці, дружині доктора Вагшаля, вона згадала "маленького п'ятирічного Шимека Редліха, який брав книжки, написані чотирма мовами: польською, українською, російською та ідиш. Він не просто читав ті книжки, він ковтав їх. Він ходив до бібліотеки щодня. Ми підозрювали, що він насправді не читає ті книжки і просили його розповідати їхній зміст, що він і робив у подробицях". Мені було тоді дев'ять років, хоча я міг виглядати на п'ять чи шість. Я також сумніваюся, щоб я міг читати книжки на ідиш чи українською. Пані Фрейндліх, напевно, перебільшила.

Найдраматичнішою подією у Бережанах упродовж того року після звільнення було повішення людини. Була зима. Я стояв біля вікна, що виходило на Ринок. Зі мною в тій кімнаті було кілька людей. Серед них була Бела, сестра Натана, яка сиділа за піаніно. В дальньому кутку Ринку, було видно невелике скупчення людей. Падав сніг. У центрі юрми з'явилася і зупинилася вантажівка. На її кузові було кілька людей. Один з них начебто щось читав з аркуша паперу. За кілька хвилин вантажівка зрушила з місця разом з тими, хто стояв на кузові, крім одного. Той чоловік лишився повішений, його тіло гойдалося з боку в бік. Бела грала жалобний марш Шопена. Мені сказали, що чоловік, якого повісили, був "бандерівцем", українським націоналістом. Люди говорили про звірства, які чинили бандерівці проти Совєтів.

Я запам'ятав назавжди військовий похорон у звільнених Бережанах. Я заворожено дивився на ходу солдат, їхню форму, оркестр і найбільше на відкриті домовини, в яких було видно верхню частину тіла і обличчя. Були також вінки і квіти. Після короткої церемонії їх було поховано в могилах, викопаних заздалегідь у маленькому

сквері за ратушею. Пізніше на цих могилах з'явилися стрункі конусоподібні надгробки з червоними зірками на верхівках. Біля підніжжя росли гарні запашні квіти, здебільшого фіалки. Я досі відчуваю їхній аромат. Коли я повернувся до Бережан, то дуже хотів знайти це місце, але воно зникло. Пізніше мені сказали, що це "тимчасове кладовище" загиблих совєтських солдатів перенесли в інше місце.

Останні кілька тижнів перед тим, як залишити Бережани, ми провели просто неба біля залізничної станції в Потуторах. Було дуже спекотно. Люди збиралися групами і розмовляли. Малюки гралися, і їм було добре. Це були неначе канікули. Нарешті, ми сіли з нашим убогим майном у відкритий товарний потяг. Я не бачив Бережан упродовж наступних сорока шести років.

* * *

В результаті Тегеранської, Ялтинської і Потсдамської угод стосовно кордонів повоєнної Польщі Східна Галичина стала частиною Української Совєтської Республіки. Це мало доленосний і далекосяжний вплив на місцеве населення, яке після масових убивств євреїв складалося головним чином з українців і поляків. Українці, починаючи з літа 1944 року, пройшли крізь процес примусової ресовєтизації. Більшість поляків упродовж двох-трьох років залишила Східну Галичину і оселилася на так званих "повернених територіях" на південному заході Польщі. Кілька вцілілих євреїв приєдналися до поляків, які рушили на захід.

Совєти, які впродовж весни і літа 1944 року знову прийшли до влади у Західній Україні, намагалися зробити місцеве населення покірним совєтській системі. Прихід Червоної армії нагадав багатьом українцям страшні події 1939–1941 років. Вони були налаштовані здебільшого вороже, і Совєти тепер мали справу з великим, добре озброєним і популярним у масах українським підпіллям.

Селяни були налякані перспективою колективізації. Більшість української молоді й місцеві українські інтелігенти, які не виїхали на захід, були віддані українському націоналізму і вважали Совєтський Союз своїм найбільшим ворогом. Три роки німецької влади, незважаючи на труднощі і страждання, були періодом відносної ідеологічної і культурної гнучкості щодо українців. Що ж до змін, то вони явно були на гірше[1].

Українські культурні організації й товариства, діяльність яких була дозволена за німецької влади, було розпущено. Українців, які обіймали різноманітні адміністративні посади під час німецької окупації, вважали зрадниками. На більшість адміністративних і партійних посад призначали українців з совєтської частини України, а також етнічних росіян. Призначення на Західну Україну вважали дуже бажаним, оскільки в тому, що стосується товарів широкого вжитку, тут було набагато краще порівняно з рештою території пограбованого війною Совєтського Союзу. Найзначніша цитадель української національної ідентичності Греко-католицька уніатська церква була фактично ліквідована. Впродовж перших місяців повторної окупації Західної України совєтська адміністрація виявляла доволі толерантне ставлення до церкви. Проте після Ялтинської конференції, на якій було визнано анексування цього регіону на початку 1945 року, і в зв'язку з неминучою перемогою над Німеччиною в березні того ж року розпочалася повномасштабна кампанія проти Уніатської церкви. Митрополит Шептицький, шанований голова церкви, помер кількома місяцями раніше. Влада почала вживати заходів, передбачених совєтським релігійним законодавством. Уніатських священиків примушували переходити у православ'я, єдину офіційну і колабораціоністську християнську церкву у Совєтському Союзі; тих, хто відмовлявся, заарештовували. У квітні 1945 року у соборі Святого

Юра, центрі уніатської митрополії, були заарештовані ієрархи. 1946 року після так званого "Собору" греко-католицька церква припинила своє існування, принаймні офіційно[2].

Совєти, які ще перебували у стані війни з Німеччиною і виснажували матеріальні і людські ресурси, опинилися в дуже складній ситуації. Їхні зусилля приборкати щойно завойовані землі Західної України і керувати ними наштовхнулися на серйозні перешкоди. Українські підлітки і молодь тисячами йшли в ліси. Ухиляючись від мобілізації в Червону армію, вони або вступали в УПА, або формували мародерські бандитські групи. Численні селянські господарства мали свої напівземлянки із запасами продовольства, зброї і боєприпасів. Великі і малі міста були в руках Совєтів. Села і ліси були переважно територією УПА або "нічийною землею". Щоб завадити совєтізації, УПА здійснювала напади на совєтський апарат безпеки і тих, хто співпрацював із Совєтами. Совєтські військові сили і служби безпеки організовували систематичні суцільні переслідування, блокади боївок УПА і робили спроби проникнути в українське підпілля. Впродовж низки років знищити український опір було майже неможливо[3].

В перші місяці 1945 року Совєти проводили численні каральні кампанії проти УПА по всій Західній Україні. Менше ніж за два місяці у січні й лютому цього року було знищено 11000 вояків УПА. Одним із способів залякати місцеве українське населення і відбити у нього бажання іти в підпілля і підтримувати його були публічні страти "бандерівців". У доповіді дрогобицького регіонального комітету комуністичної партії йдеться про публічне повішення. "В січні 1945 року двоє членів УПА за вироком військового трибуналу були повішені на ринковій площі. На страті були присутні близько 8000 людей Повішення вітали гучними оплесками. Є думка, що у різних містах регіону будуть засуджені і страчені на по-

вішення до 20 активних членів націоналістичних банд." Повішення вояка УПА на бережанському Ринку, напевно, було частиною цієї кампанії[4].

Кількість жертв з обох боків вже на початковій стадії конфронтації у 1944–1945 роки було величезним. За однією оцінкою, українське підпілля на кінець 1945 року знищило понад 30 000 совєтських солдатів, співробітників органів безпеки і місцевих колабораціоністів. Масштаби совєтських репресій були ще більше приголомшливими. Влітку 1945 року совєтські служби безпеки вбили понад 90 000 українців. Понад 10 000 українських сімей було депортовано. Зростаючі масштаби депортацій негативно вплинули на базу підтримки, яку мало українське підпілля. На кінець десятиріччя близько півмільйона західних українців було депортовано на схід[5].

Безперервна боротьба між Совєтами і українським підпіллям супроводжувалася обопільними звірствами. Особливо безжальні і жахливі акти насильства здійснювало українське підпілля. В інструкціях УПА йшлося про точні процедури страт. Знущання над трупами було звичайною практикою. З усіх тіл знімали взуття й одяг, голови були розбиті, обличчя порізані на шматки. Найжорстокіше обходилися з совєтською міліцією, співробітниками служби безпеки і місцевими "зрадниками". Суворі терористичні методи застосовували до їхніх родин[6].

Одним із засобів, що їх використовували Совєти у придушенні польського підпілля, переважно на початку повторної окупації Західної України, коли людські сили ще були потрібні Совєтам на фронті, були "истребительные батальоны" – стребки. Вони зазвичай складалися з молоді і людей середнього віку, не придатних до регулярної служби в армії і очолювалися офіцерами совєтської служби безпеки. На початку 1945 року діяло більше двох сотень

таких "батальйонів". Вони складалися переважно з поляків, які розцінювали свій дещо дивний новий статус совєтських "поліцаїв" як такий, що може бути корисним для захисту місцевого польського населення, а також для помсти УПА. Совєти, хоча й були добре обізнані в антисовєтських настроях поляків, вважали зручним і необхідним використати їх хоча б як тимчасових "союзників" у війні проти спільного ворога – українського націоналістичного підпілля[7]. Стребки в Тарнопольській області на початку 1945 року налічували більше чотирьох тисяч осіб: поляків, українців і росіян. Поляків було близько 60%[8].

Після повторної окупації Совєтами Західної України польсько-українські стосунки не покращилися. Як поляки, так і українці мали несумісні претензії на регіон і плекали суперечливі надії на майбутнє. Перші хотіли б вірити, що довоєнна Східна Галичина буде частиною повоєнної Польщі; останні носилися з ідеєю, що міжнародна політика матиме наслідком появу української незалежності. Конфлікти, ворожість і обопільні вбивства тривали. Наприкінці 1944-го і весною 1945 року відбулися широкомасштабні збройні акції українського підпілля проти поляків. У Тарнопольському регіоні кількість польських жертв була особливо великою[9]. За різними підрахунками кількість поляків, убитих УПА впродовж німецької і совєтської окупації, коливається від десятків до сотень тисяч[10].

Стосунки між совєтським режимом і польським населенням колишніх польських східних прикордонних земель, які стали українськими і совєтськими, були неоднозначними. Страшні події 1939–1941 років, арешти, депортації і страти ще були свіжими в умах і серцях поляків. Проте в той самий час місцеві українські націоналісти були їхнім спільним ворогом, і Совєтський Союз підтримував утворення повоєнної польської держави, майбутній

політичний статус якої був ще не визначеним. Таким чином, у польському ставленні до "визвольної" Червоної армії змішувалися почуття полегшення і страху. Панувало відчуття невпевненості. Ходили чутки про депортацію чи до власне Польщі, чи до Сибіру.

Поляки сподівалися, що Східна Галичина і її головне місто Львів залишаться польськими. Сталінські плани були зовсім іншими. На початку 1945 року совєтські служби безпеки провели у Львові масові арешти польської інтелігенції і активістів польського підпілля. Влітку 1945 року в Москві відбувся суд над групою чільників польського підпілля, Армії Крайової. Життя було небезпечним, особливо у сільській місцевості, де домінували українці і все ще сильною була УПА. Впродовж 1945 року ставало все очевиднішим, що на відвойованих у Німеччини землях буде великий простір для розселення. Багато поляків зрозуміли, що єдиний вихід – це пакувати речі й сідати у потяги[11].

Вважають, що під час німецької окупації зі Східної Галичини виїхали десятки тисяч поляків. Щонайменше 100 000 поляків залишили Західну Україну навіть до початку офіційної, дозволеної Совєтами репатріації в Польщу. Передумовою офіційного великомасштабного руху населення була угода між Совєтами і PKWN*, тимчасовим польським прокомуністичним урядом, підписана наприкінці 1944 року. У 1945 році було підписано додаткові угоди. Впродовж 1945 року більше півмільйона поляків, в тому числі польських євреїв, було репатрійовано із Західної України в Польщу. Літо 1945 року було періодом найбільш інтенсивної репатріації. Між жовтнем 1944 року і жовтнем 1945-го близько 160 000 репатріантів залишили Тарнопольську область, в складі якої були Бережани. Загальна кількість тих, хто залишив цю область і осе-

* PKWN – Польський комітет національного визволення. – *прим. перекл.*

лився у Польщі, перевищила 200 000. Серед них було 5 500 євреїв. Вже на квітень 1946 року бережанський регіон залишило 10 000 репатріантів. На кінець 1946 року в Польщу із Західної України виїхало майже 800 000 польських репатріантів. Близько 30 000 з них були євреї: як ті, хто вцілів під час Голокосту, так і ті, хто пережив війну на території Совєтського Союзу. Населення Східної Галичини, тепер частини совєтської Західної України різко скоротилося порівняно з його довоєнною кількістю[12].

У Східній Галичині напередодні війни налічувалося до 600 000 євреїв. Пережили німецьку окупацію лише 2%. Кілька тисяч східногалицьких євреїв, які під час війни жили на території Росії і частково були мобілізовані до Червоної армії, 1944 року почали повертатися у свої довоєнні помешкання. Проте їхніх осель уже не було, їхні сім'ї були знищені під час Голокосту. Загальний настрій вцілілих євреїв був пригнічений. Ніхто з них не мав наміру лишатися. За ті кілька місяців, що вони прожили там після звільнення, вони не відчули себе бажаними чи потрібними. Місцеве населення, особливо націоналістично настроєні українці й українське підпілля, було досить ворожим. УПА знову почало робити заяви щодо юдо-більшовизму, звинувачуючи євреїв у співробітництві з совєтською адміністрацією. Поляки також були не надто дружніми. Навіть серед совєтських "визволителів" мали місце прояви антисемітизму. До самого факту, що деяким євреям вдалося вижити, Совєти ставилися з підозрою. Тому не дивно, що ті місцеві євреї, які ще мешкали у Західній Україні у 1944–1945 роках, виїхали до Польщі. Більшість із них зрештою емігрували до Ізраїлю і Північної Америки[13].

Східна Галичина, що напередодні Другої світової війни була населена поляками, українцями і євреями, різко змінювала свій демографічний склад. Вона швидко виявилася заселеною майже

виключно українцями і росіянами, серед яких було багато новоприбулих з совєтської території. У 1990-х роках лишилося менше 5% корінних мешканців Східної Галичини[14].

* * *

Перші частини Червоної армії увійшли у Бережани вранці 22 липня 1944 року. Місто тепер було зовсім не схоже на те, яким воно було до війни і під час совєтської окупації 1939–1941 років. Його населення скоротилося до кількох тисяч. Частина міста лежала в руїнах.

Польське підпілля АК, що активно діяло неподалік від Бережан, негайно встановило контакти з совєтською армією, адміністрацією і службами безпеки. 23 липня частини АК з червоно-білими нарукавними пов'язками маршем увійшли в місто і повідомили про своє прибуття совєтському командуванню. Після переговорів між командирами АК і совєтським керівництвом 150 чоловік АК увійшли до місцевого "винищувального батальйону". Крім поляків у бережанському батальйоні було багато росіян і українців. Головною мотивацією вступати до батальйону для поляків був захист місцевого польського населення від українського підпілля. У 1944–1945 роках бережанський "винищувальний батальйон" брав участь у майже ста сутичках з УПА. Під час однієї такої події у вересні 1944 року поблизу Нараєва українські партизани вбили совєтського прокурора бережанського району. Було також убито кількох його російських і польських охоронців. Їхні скалічені тіла з відрізаними пальцями і геніталіями наступного дня були привезені до міста. Солдатів й офіцерів Червоної армії було поховано у міському сквері, біля ратуші, поляків – на християнському цвинтарі по дорозі до Раю[15].

Совєтсько-український збройний конфлікт, що лютував по всій Західній Україні, зачепив і бережанський регіон. Жодного

тижня не проходило без убивств і поранень з обох боків. 11 серпня 1944 року УПА здійснило напад на совєтський підрозділ у селі Тростянець, що на південь від Бережан. Двома тижнями пізніше совєтськими силами безпеки в Тростянці було проведено акцію помсти із залученням "винищувального батальйону". Деякі місцеві селяни були побиті і поранені здебільшого польськими "стребками". 12 серпня 1944 року українське підпілля атакувало польські оселі в селі Кужани, що на північний захід від Бережан. Було вбито двадцять польських селян, в тому числі діти. Сімдесят польських осель було підпалено. Багато поляків, які працювали у совєтській адміністрації було схоплено і вбито. У вересні 1944 року органи совєтської безпеки провели у Бережанському районі широку каральну кампанію. Було спалено і зруйновано багато українських сільських осель. Інша совєтська спроба знищити УПА, відома як "хрущовська кампанія", була зроблена навесні 1945 року. Один із найзапекліших боїв відбувся у Тростянецькому лісі[16].

Польське населення Бережан, маючи деякий ступінь безпеки з огляду на переважно польський місцевий "винищувальний батальйон", не було впевнене у майбутньому. Як і поляки по всій окупованій Совєтами Західній Україні, вони сподівалися, що цей регіон врешті-решт стане частиною повоєнної Польщі. Проте більшість із них скоро зрозуміла, що виселення їх з рідних місць, яким би важким і болючим воно не було, і репатріація на захід до "повернених територій" Польщі краще, ніж життя в совєтській Україні.

Що ж до кількох бережанських євреїв, які лишилися, то вони жили у глибокому смутку від своїх величезних втрат. Єврейський цвинтар з його масовими похованнями день у день нагадував, що бережанських євреїв більше не існує. "Спеціальна державна комісія", організована совєтським урядом для дослідження на-

цистських злочинів, діяла разом з численними місцевими комітетами, створеними на територіях, звільнених Червоною армією. Бережанський комітет, створений у жовтні 1944 року, склав свій звіт на початку літа 1945 року. Більша частина звіту стосувалася страт в Окопиську. Одним з тих п'ятнадцяти, хто підписався під ним, і єдиним євреєм серед них був доктор Липа Гершович Вагшаль. У звіті, складеному в тогочасному офіційно-совєтському стилі, йшлося про 16 000 євреїв, убитих і похованих на території Окописька. Ще 600 євреїв було вбито і поховано біля села Літятина. Серед німецьких катів у звіті було названо Губерта і Геррманна. Всі члени комітету разом з місцевими свідками страт відвідали Окописько. У звіті було написано, що "там були 6 більших і 15 менших ям. Одна з них була довжиною 20 метрів, шириною 3 метри і глибиною більше 3 метрів. Довжина решти ям – від 20 до 12 метрів".

Станіслав Савчак, поляк, який перед війною, під час війни і після повторної совєтської окупації наглядав за християнським цвинтарем у Бережанах, розповів комітету, що на цвинтарі Окописька поховано близько 12 000 євреїв і що ніхто з місцевого населення не брав участі у вбивствах. Страти, згідно з Савчаком, проводила тільки німецька кримінальна поліція, кріпо. "Серед них був головний – Геррманн, його заступник – Мюллер, Циппріх і Губерт, який зазвичай прикінчував євреїв"[17].

Більшість місцевих поляків, а також купка вцілілих євреїв, виїхали з Бережан упродовж 1945 року. Оскільки залізничні колії, що підходили до Бережан, були зруйновані німцями перед приходом Совєтів, вони сіли у товарні поїзди в Потуторах з усім своїм майном, коровами і козами. Очевидець згадував: "біля Потуторської залізничної станції у відкритому полі ми поставили курені з гілок і дощок, де оселилися, чекаючи на потяг. Ми не знали,

куди їдемо, ми зовсім не були впевнені у майбутньому. Так ми таборували близько місяця у димах вогнищ, у плачі дітей, ревінні голодної худоби"[18].

* * *

Доктор Липа Вагшаль почав писати свої мемуари воєнних часів у потягу, що прямував до Польщі. Він згадав той день, коли роком раніше, у липні 1944-го, він зі своєю дружиною і маленьким Матусем у брудному лахмітті повернувся до Бережан. "Ми оселилися так далеко від місця, де було гетто, як тільки могли. Ми навіть не дивилися в той бік. Нашим єдиним бажанням було бути якнайдалі від того страшного місця." Липа побоювався місцевого населення так само, як і Совєтів, що поверталися. Він нутром відчував, що і ті, і ті не люблять євреїв. Його самого кілька разів направляли до місцевих відділень НКВД і НКГБ. Найбільш настирливі їхні запитання стосувалися його виживання під час німецької окупації. Його підозрювали у колабораціонізмі. "Ми сподівалися на той момент, коли ми зможемо забратися геть з нашого рідного міста і від наших антисемітських сусідів. Життя у Бережанах було сумне. Люди були пригнічені. Більша частина міста була зруйнована і брудна. Крамниці були зачинені, і вулиці вечорами були зовсім темні. У всьому відчувалася атмосфера важких спогадів і страху". Липа згадав, що невеличка громада вцілілих євреїв завжди молилася в одному з помешкань. Жодного з численних довоєнних єврейських молитовних домів більше не існувало. Єдине місце лишилося неушкодженим – Велика бережанська синагога, яку перетворили на склад зерна. Проте були й радісні моменти. "Молодь, яка перебувала під час війни в Росії, в тому числі ті, хто служив у Червоній армії, почала потроху повертатися. Дехто з них вирішив побратися, і ми готувалися до весіль"[19].

Коли кілька років тому я зустрівся з тими, хто вижив у Бережанах, – здебільшого це були жінки сімдесяти-вісімдесяти років. Вони поринули у спогади про ці дивні весілля у повоєнних Бережанах. Весілля Мані було першим єврейським весіллям у Бережанах після звільнення. У березні 1945 року вона вийшла заміж за Іче Надлера. Їй виповнився двадцять один рік. Більшість її родини, в тому числі батьків, було вбито. Іче було тридцять п'ять, до війни він був одружений. Його дружину і чотирирічного сина було знищено, очевидно, у Белжеці. Маня згадувала: "Коли я залишила схованку, я важила 35 кілограмів. Я була дуже слабкою і майже вмирала. Покликали совєтського військового лікаря, який виявився євреєм. Я ніколи не забуду його. Він був дуже гарний, як Роберт Тейлор. Він говорив на ідиш і піклувався про мене. Навіть дав мені 500 рублів, які на той час були великими грошима, і хотів одружитися зі мною." Маня вийшла заміж за Іче Надлера у помешканні Вандерера. "Вандерер був для мене, як батько. Неймовірно. Він сидів зі мною ті години перед весіллям, коли я мала поститися, і говорив зі мною про страшні часи, про наші загиблі родини. Потім принесли їжу і напої".

Рахель була єдиною молодою, чиї батьки вижили. Вона вийшла заміж у травні. "Весілля було в нашому помешканні, на вулиці Колейовій. На мені була рожева сукня. Цю сукню разом з деякими іншими речами зберіг довоєнний покупець мого батька, Жучковський, який працював наглядачем у бережанській в'язниці. Єврейська жінка приготувала їжу, здебільшого рибу. Дістати кошерне м'ясо було неможливо. Все було – *кедат укдін*[*]. *Хупа*[**] і все інше. Це була справді *сімхе*[***]. Ми були, як одна велика родина"[20].

---

[*] Кедат укдін (іврит) – згідно з релігійним законом. – *прим. перекл.*

[**] Хупа (іврит) – весільна церемонія. – *прим. перекл.*

[***] Сімхе (іврит) – радість. – *прим. перекл.*

Всі опитані, хто був на той час у Бережанах, згадували повішення на Ринку. Збігнєву Жучковському було п'ятнадцять, і він ходив до бережанської совєтської середньої школи. "Всій школі було наказано йти дивитися на страту. Ми стояли там, на Ринку. Я стояв просто там, десь за п'ятдесят метрів від того місця. У чоловіка на грудях була прикріплена дошка з його ім'ям – Іван Лев. Ходили чутки, що коли його схопили, на ньому були трофеї – 53 людських вуха тих, кого він убив, очевидно, росіян і поляків. Великий вантажний автомобіль "студебеккер" зупинився посеред Ринку. На його відкритому кузові, близько до краю, стояв чоловік, оточений численними елегантно вдягненими офіцерами НКВД у білих кожухах. Російський суддя прочитав вирок, пролунала команда рушати. Автомобіль рушив, і чоловік лишився висіти. Його тіло залишалося там два дні"[21].

Кароль Кодогний також був у натовпі і дивився на страту. Він згадав, що чоловіка повісили якраз навпроти нашої довоєнної крамниці. "Він залишався висіти там пару днів . Коли його повісили, з нього, напевно, вийшла сеча і замерзла на бурульку, яка звисала з його штанів." Кароль також згадав про тіла вояків УПА, яких виставляли на вулиці Словацького. "Вони робили це вранці і складали їх під стіною. Потім з ближніх сіл приїздили жінки і впізнавали трупи. Було багато лементу. Совєти мали дві мети: залякати українців і знайти сім'ї та родичів загиблих. Багато з них потім буде депортовано до Сибіру"[22].

Іван Фанга з Шибалина згадував "визволення" Червоною армією як кошмар. У той час він був членом УПА. "Там були НКВД, польські "стребки", наші власні зрадники, які співпрацювали з більшовиками. Ця величезна сила воювала проти нас. У нас було багато мертвих і поранених. Не вистачало зброї і боєприпасів. Ми потрапляли з одного оточення в інше, і не було кінця

боям." Іван захворів на тиф і зрештою був заарештований Совєтами. "У Бережанах мене судили і винесли вирок: мене чекала страта. Я провів близько двох тижнів у камері смертників. Якось у неділю вони взяли трьох із нас, зв'язали мотузками і вивели з в'язниці. Люди саме виходили з церкви, і багато з них почали проводжати нас. Раптом я побачив мою матір у натовпі. Вона намагалася дати мені молока, але один із солдатів вдарив її по голові, і вона впала. Молоко розлилося по хіднику. Люди допомогли їй піднятися. На її обличчі була кров."

Іван і двоє інших українських в'язнів ішли у напрямку до цвинтаря. "Коли ми стояли біля цієї великої ями, приготованої заздалегідь, я побачив багато возів, заповнених трупами. На кожному возі був енкаведист. Деякі з них були верхи на конях. Польські стребки почали розвантажувати тіла і вкладати їх уздовж ями. Іван був певний, що його стратять просто тут. "Мене вдарили по голові, і я знепритомнів. Потім я почув, як хтось кричить: "Зупиніться, зупиніться, заберіть їх!" Нас трьох повернули до в'язничної камери. Наш смертний вирок було замінено на двадять років трудових таборів у віддалених регіонах Совєтського Союзу". Наступні дванадцять років Іван Фанга відбував термін у Воркуті[23].

* * *

Найближчі роки після "звільнення" були позначені нестабільністю і кардинальними змінами у житті Західної України. Найбільше постраждали українці. Для багатьох із них війна продовжувалася. Її тепер вів жахливий ворог – сталінська переможна Росія. Українське націоналістичне підпілля мстилося жахливо. Жорстокість, звірства і спотворення трупів були досить звичайним явищем. Совєти постійно тероризували своїх реальних і потенційних українських ворогів. Ті повоєнні роки страждань для

багатьох західних українців стануть травматичними спогадами. Проте водночас пам'ять про стійкий збройний опір і про акти безнадійної жертовності й відваги залишиться головною складовою їхньої національної самосвідомості. Скорбота і вшанування загиблих борців УПА стануть відкритими й офіційними лише у 90-х роках, після здобуття Україною незалежності.

Поляки пам'ятають розчарування і відчай від утрати своїх східних прикордонних земель, "кресів", і входження до складу совєтської імперії. Бережанські поляки, як і їхні співвітчизники з усієї Західної України носили в душі трагедію розлуки з рідною землею. Українсько-польський конфлікт, що тривав упродовж всього періоду "після звільнення", надовго залишив глибокі шрами ворожості й недовіри по обидва боки нового кордону.

Кілька вцілілих євреїв були занурені у свою трагедію і втрати і розглядали 1944–1945 роки як перехідний період. Проте часом їх охоплювало почуття повернення до життя і його неперервності. Було кілька щасливих моментів, наприклад, згадані єврейські весілля. Дуже невеликі спільноти тих, хто вцілів, у різних містах, в тому числі у Бережанах, відчували сильний зв'язок, щось на кшталт духовного єднання. Дітей, які вижили, сприймали як справжнє чудо. Ними опікувалися всі. Люди хотіли якомога швидше залишити міста привидів, цвинтарів і страт. Вони прагнули поїхати туди, де була можливість жити у єврейській громаді. Деякі залишаться на кілька років у повоєнній Польщі. Інші поїдуть далі у Західну Німеччину, прямуючи до Ізраїлю і Північної Америки.

7

ЇХНЄ ПОВЕРНЕННЯ

Моє бажання відвідати Бережани було частиною загальної схильності людей повертатися до місць їхнього народження по всій Східній Європі. Хоча деякі візити поляків, євреїв, українців та інших до їхніх рідних міст і відбувалися відразу після закінчення Другої світової війни, це паломництво у минуле стало частим явищем лише після краху комунізму. Більше сорока років закритих кордонів і недоступності рідних місць перетворили їх для людей у щось далеке, в уявний світ чар, мрій і кошмарів. Почуття і ставлення до цих місць були різними. Десятиріччями поляки й українці бачили рідні землі під владою ненависного комуністичного уряду. Вцілілі євреї й ті з них, хто народився в цих місцях, були глибоко травмовані Голокостом. В душі вони звинувачували не лише німців, а й своїх колишніх польських та українських сусідів. Оскільки Східна Європа для багатьох була як місцем народження, де колись ішло нормальне і щасливе життя, так і місцем страждань і трагедії, звичайна людська ностальгія мала надзвичайно унікальний і суперечливий характер. Це були одночасно притягання і відраза. Всупереч їхнім трагедіям і втратам, поляки, євреї й українці, які залишили рідні місця, плекали ідеалізовані й міфологізовані образи "рідної батьківщини", які вони пов'язували здебільшого з до-

воєнними роками. Ці образи звичайно стосувалися дитинства і юності.

Хоча кожна з трьох бережанських діаспор діяла однаково у своїх намаганнях зберегти пам'ять, їхні дії завжди були орієнтовані на свою окрему спільноту. Бережанська українська меморіальна книга, опублікована в Сполучених Штатах, і Бережанська єврейська меморіальна книга, опублікована в Ізраїлі, підтверджують це[1]. Повоєнні зустрічі колишніх бережанців були виключно моноетнічними. Кожна з таких етнічних груп навіть не знала, що інші групи заснували власні організації і час від часу зустрічалися. Здається, що війна і конфлікти між поляками, українцями і євреями, їхні різні трагічні долі стали на заваді будь-якої спільної пам'яті. Люди, які колись мешкали поруч і мали дружні стосунки з сусідами, стали повністю роз'єднаними. Акт повернення до Бережан був також відокремленим. Кожна група намагалася повертатися до конкретних місць її власного особливого минулого, а не до спільного минулого Бережан. Проте були й винятки.

* * *

Одним із перших поляків, хто повернувся, був Ришард Бжезинський. Його батьки одружилися 1944 року у Бережанах після совєтської повторної окупації міста і незабаром репатріювалися до Польщі. Ришард народився в Глівіце, у польській Сілезії, на початку вересня 1945 року. Влітку 1953-го, за кілька місяців після смерті Сталіна, його бабусі дозволили відвідати брата, одного з небагатьох поляків, які залишилися у Бережанах. Восьмирічний хлопчик поїхав з нею. Після тієї першої поїздки до Бережан Ришард продовжував відвідувати родичів щоліта. Він блукав містом, шукаючи цікаві речі. Особливо зачарував його старий, напівзруйнований замок Сенявського, де він часто шукав "скарби". З віком

Ришард почав все більше цікавитися історією і пам'ятними речами Бережан. Він почав збирати різноманітні бережанські "сувеніри". Якось у будинку свого дядька він знайшов єврейський семисвічник. Коли я запитав Ришарда, в чому причини його "бережанської манії", він процитував рядок з нещодавно написаної ним поеми: "Моє серце завжди біля тебе, земля Бережан".

Два бережанських цвинтаря, християнське і єврейське, обидва на шляху до села Рай, особливо приваблювали Ришарда. Він ходив на могили своєї сім'ї і завжди засмучувався все більшою занедбаністю, типовою для совєтської епохи. Найбільше розгнівало його поступове руйнування єврейського цвинтаря на пагорбі Окописька, який височів над містом. За словами Ришарда, цвинтар упродовж 50-х років залишався кинутим напризволяще. Потім на частині його було збудовано будинки. Могильні плити було знято і використано для будівництва хідників. Їх завжди вкладали так, аби поверхні з написами були зверху, "щоб не було слизько у дощові дні". З часом зникла і стіна, що огорожувала цвинтар. Місце перетворилося на занедбане і брудне пасовище для корів, курчат і гусей.

Ришард був також свідком поступового занепаду вражаючої бережанської синагоги. Деякий час її використовували як склад для зерна, потім, коли з якоїсь причини необхідність у ньому відпала, синагога почала розвалюватися. Чудовий польський католицький Фарнський костьол біля Ринку було перетворено на спортзал. Ришарда мав особливі почуття до старого замку Сенявського і каплиці. Тепер вони були майже повністю зруйновані. Серед "сувенірів", які Ришард взяв з собою з Бережан, були кілька цеглин із воріт замку. Ришард неодноразово звертався до різноманітних польських міністерств, благаючи їх реставрувати деякі історичні місця Бережан, насамперед каплицю Сенявського. Мрією Ришарда було створення в його заміському будинку музею Бережан[2].

Збігнєву Русинському було п'ятнадцять років, коли він і його родина наприкінці 1945 року залишили місто. Під час війни він брав активну участь у польському скаутському підпіллі і після повторної совєтської окупації почав працювати у міліції, яка допомагала НКВД, попереднику КГБ, у його боротьбі проти українського підпілля. Русинський успадкував частину своєї вражаючої "бережанської колекції" від свого батька. Спочатку він цікавився польською скаутською організацією і польським підпіллям АК у Бережанах і поблизу міста. З часом він почав збирати майже все, що було пов'язане з його рідним містом, від старих архівних документів до єврейського шофара (баранячий ріг, в якого трублять у дні Нового року і постів), що він його якось знайшов на бережанському смітнику. У будинку Русинського в Рибніках була довга вузька кімната, повна всіляких бережанських пам'ятних речей. Їх збирання перетворилося для нього одночасно на хобі і нав'язливу ідею[3].

Русинський приїхав до Бережан вперше сорок років по тому. "Я не міг нічого впізнати. Я був приголомшений тим, що побачив. Єврейський цвинтар був весь у руїнах, надгробки були розбиті, деякі було використано в будівництві будинків для місцевих совєтських високопосадовців. Деякі надгробки ще стояли і мали вигляд вартових, які стерегли те, що лишилося." Місце змінилося настільки, що він не був упевнений, чи справді це було довоєнний єврейський цвинтар на Окопиську. Жінка, яка наглядала за гусьми, що паслися біля зруйнованих надгробків, прозаїчно зауважила: "Так, ви стоїте на цих масових похованнях." Русинський, згадавши свого єврейського друга Давида Померанца, вбитого з батьками на Окопиську, поклав букет квітів і пішов[4].

Гальшка Рапф приїхала до Бережан з Варшави п'ятдесят чотири роки по тому. Її першою реакцію був шок. "Те, що я пам'ята-

ла, було зовсім не схоже на те, що я там побачила. Наш будинок був ще там, але півстоліття ніхто не дбав про нього. Він старий і занехаяний. Наш чудовий сад, колись повний квітів, потіснила дорога і заглушили бур'яни". Іншим страшним видовищем був Фарнський костьол. Таким само жахливим був стан монастиря Бернардинів на пагорбі, що височіє над Бережанами. Монастир був перетворений Совєтами на в'язницю і виправну установу для молодих злочинців і оточений потворними стінами з колючим дротом. Іншим розчаруванням був християнський цвинтар. "Це був один з найпрекрасніших цвинтарів у всій околиці. Там росли вікові дерева. На свята стежками бігали діти. Тепер майже всі дерева зрубані, залишилися тільки сумні надгробки".

Гальшка була приємно здивована виглядом міського центру і довоєнної ратуші, яку перетворили на музей. Її зустрічі з людьми були також обнадійливими. Вона навіть знайшла Ольгу, довоєнну українську покоївку її родини. Їхня зустріч була досить емоційною. "Отже, я подумала, що дружба з українцями не така вже й важка. Я колись любила Ольгу і навіть була хресною мамою її маленької доньки. Проте я знаю, що інші українці завдали нам великої біди". Коли я спитав Гальшку про те, що вона думала, залишаючи Бережани, її коментар був коротким: "Я думала, що я щаслива побачити Бережани до того, як помру"[5].

Старший брат Гальшки, Толек, ніколи не повертався. Після мого останнього візиту до Бережан, я послав йому листа зі світлиною того, що колись було садибою Рапфів. У своїй відповіді Толек зауважив: "Я дуже хотів би відвідати моє рідне місто, але я боюся шоку, якого я зазнаю, порівнюючи сучасні Бережани з тими Бережанами, де я провів прекрасне дитинство"[6].

* * *

Ізраїль Нееман завітав до Нараєва, маленького міста на північ від Бережан, влітку 1997-го року. Шістдесят два роки пройшло відтоді, як він виїхав звідти й емігрував до Палестини. Він був тоді палким сіоністом двадцяти одного року. Хоча він довгий час брав активну участь у діяльності Бережансько-Нараївського земляцтва в Ізраїлі, ідея відвідати місця своєї юності спала йому на думку тільки після виходу на пенсію. Насправді спонукала Ізраїля надія й віра в те, що "щось можна знайти", можливо, якісь книжки з бібліотеки юдаїки його дідуся або єврейські надгробки. Щось таке, що могло свідчити про довоєнне єврейське життя. "Неймовірне розчарування. Нічого. Я пішов подивитися на *бейт гамідраш* (дім навчання) і синагогу. Жодних слідів". Проте він таки знайшов свій родинний будинок, перебудований до невпізнанності, пофарбований у блакитний колір і перетворений на мінімаркет. "Був похмурий дощовий день в середині червня, і після того, як я побачив той будинок, мені стало зле. Я почав блювати просто на місці, мене вивертало. Чи це той штетл, яким він колись був? Він був сповнений життям, молодіжним рухом, хасидизмом, люди танцювали з Торами на Сімхат Тора".

Коли група повернулася до готелю в Тарнополі, Ізраїль справді захворів. Проте його втішив краєвид зелених пагорбів навколо Бережан і Нараєва, який він так добре пам'ятав. Коли я спитав, чи хотів би він ще раз поїхати туди, відповідь була несподівано позитивною. Незважаючи на його розчарування, якщо буде ще нагода, він все ж таки спробує знайти "щось"[7].

Натан Гольдман виїхав з Бережан до Палестини за кілька тижнів до початку війни. Йому було тоді вісімнадцять років, він щойно закінчив гімназію. Він повернувся влітку 1997-го. Я розмовляв з ним кількома місяцями раніше і сказав йому про зустріч в

Устроні, яку планували бережанські поляки. Натан вирішив не лише поїхати на зустріч, а й організувати групу ізраїльських бережанців і поїхати з ними до Бережан. В Устроні Натан почувався, як риба у воді. Він провів більшість часу зі своїми польськими однокласниками з гімназії, сперечаючись, згадуючи і обмінюючись старими світлинами. Найсердечнішою була зустріч з його старим шкільним другом Толеком Рапфом. Толек був хворий і не зміг приїхати до Устроні. Натан багато годин їхав поїздом до дому Толека у портовому місті Гданську. Вони провели цілу ніч, розмовляючи. Натан підсумував свій візит до Польщі так: "Я радий, що поїхав на зустріч. Добре було побувати в Польщі і зустріти найближчого польського друга з Бережан".

Першим знайомим місцем, яке Натан побачив по приїзді до Бережан, було озеро, бережанський Став. "Це був для мене найбільш хвилюючий момент. Значну частину мого життя я провів саме тут. Я був чудовим плавцем. Був тільки один хлопець, який плавав краще за мене – Болько, українець". Натан пішов дивитися довоєнний будинок своєї родини, напівзруйновану синагогу і будівлю гімназії. Іншим місцем, яке він відвідав, був замок Сенявського і "Старий сад" навколо нього. Натан скаржився, що не міг залишитися на самоті хоч на деякий час, оскільки інші члени групи потребували його уваги і керівництва. Коли я попросив його підсумувати свій візит до Польщі і Бережан, Натан зробив висновок: "Я радий, що я поїхав. Це був досвід. Я радий, що побачив моїх друзів"[8].

Бела Фельд була вочевидь найстаршою людиною з тих, хто приїхав до Бережан. Всупереч віку і проблемам зі здоров'ям вона вирішила приєднатися до Натана у його подорожі до Польщі і Бережан. Бела емігрувала до Палестини 1935 року і відвідувала свою родину 1937-го. Тоді вона бачила їх востаннє. Всі близькі родичі Бели були вбиті або у Бережанах, або у Белжецькому та-

борі смерті. “З того самого моменту, коли я почула, що з усієї моєї родини я залишилася сама і що всіх інших убито, я пережила почуття провини. Було важко змиритися з тим фактом, що ніхто не вижив. Я мала повернутися до Бережан. Якби я не зробила цього, я зрадила б мою родину. Я повинна була вклонитися їхнім могилам, побачити ті місця ще раз. Я мала їхати”[9].

В Устроні Бела виступила перед невеликою групою колишніх бережанців. Ми сиділи за столом, пили чай і каву. Бела поділилася своїми побоюваннями стосовно її майбутнього візиту до Бережан. “У моїй пам’яті живе певний образ міста, і я не хочу руйнувати його реальністю. Я не маю щонайменшого уявлення про те, де треба вклонятися, щоб віддати шану тим, хто був дорогим для мене. Немає надгробку, не було похорон. Не було нічого”[10].

Бела, Натан і кілька інших бережанських євреїв прибули до міста в середині літа у неділю, в день відзначення Конституції нової, незалежної України. Коли їхній помітний червоний мікроавтобус під’їхав до Ринку, вони побачили демонстрацію. Бела згадала той момент: “Коли ми зупинилися, перед нами була хода. Багато хто був одягнений у національне українське вбрання. Якоїсь миті мені здалося, що на нас суне колона хрестоносців, готова напасти. Першим моїм бажанням було втекти, зникнути. Там були сотні людей, які марширували. Водночас я подивилася вгору і побачила деякі з старих будинків навколо Ринку, де євреї жили і мали крамниці. Це було жахливо. Раптом я пригадала їх усіх. Я могла сказати вам, яка крамниця кому належала. А тепер євреїв більше не було”. Це поєднання українського натовпу, що відзначав свято, з минулими образами довоєнних єврейських Бережан надзвичайно вразили Белу[11].

Скоро навколо незвичайних “туристів” зібралися люди, і Бела намагалася дізнатися про друзів і знайомих старих часів. Вона

весь час повторювала ім'я Галини Дидик, українки, разом з якою вона вчилася у бережанській вчительській семінарії понад шістдесят років тому. Галина у ті дні була однією з найближчих подруг Бели. Бела ніколи не могла собі уявити, що Галина стане однією з бережанських сучасних українських героїв.

Життя Галини у польські, німецькі і совєтські часи було певною мірою втіленням історії українців у Східній Галичині впродовж більшої частини XX сторіччя[12]. Вона народилася 1912 року в селі Шибалин. Коли Бела познайомилася з нею у вчительській семінарії, Галина вже була переконаною українською націоналісткою і членом нелегального українського молодіжного руху "Пласт". Бела належала до бережанського осередку сіоністської молодіжної організації "Ганоар гаціоні". Що ж до її незвичайної дружби з Галиною, то Бела зізналася: "Я справді любила її. Вона була висока і добре співала. Ми хотіли співати в квартеті, але оскільки нас було лишеи двоє, то ми часто стояли і співали перед дзеркалом." Обидві були молоді освічені дівчата, сповнені оптимізму й ентузіазму щодо майбутнього, кожна на свій кшталт. Галина вірила у вільну й незалежну Україну. Бела планувала емігрувати до Палестини. Вона нещодавно надіслала мені старого сірого конверта, де колись був лист, від Галини ще 1931 року. Лист загубився, але начебто незначний конверт свідчив про переконання Галини. Штампи були польські, але адреси були написані українською мовою.

Бела, яка емігрувала до Палестини у середині тридцятих років, ніколи не мала звісток від своєї української подруги. Вона часто цікавилася, як Галина поводилася під час німецької окупації. Про це немає ніякої інформації. Відомо лише, що Галина брала активну участь у діяльності Організації українських націоналістів, а під час війни воювала в складі УПА. Її було заарештовано НКВД

десь 1940-го року і ув'язнено у бережанській тюрмі, де її тримали до відступу Совєтів влітку 1941 року.

Перебуваючи в УПА, Галина очолила підпільний Український Червоний хрест регіону. Вона також була у дуже тісних стосунках з лідером УПА Романом Шухевичем. Галину було заарештовано напровесні 1950 року, коли Совєти викрили схованку Шухевича під Львовом. Шухевич покінчив життя самогубством. Галина зробила спробу отруїтися. "Вони врятували мене, напівпритомну, щоб піддати тортурам. Вони безжально били мене день за днем. Вони не давали мені спати вночі. Це тривало два роки". Галину було засуджено на двадцять п'ять років трудових таборів. Весь цей час вона залишалася вірною українському націоналізму і своєму загиблому командирові "Чупринці"-Шухевичу. Незважаючи на власну безнадійну ситуацію, вона завжди допомагала і надихала своїх товаришів-в'язнів. Галину зрештою звільнили 1971 року. Вона була тоді майже шістдесятирічною хворою і зламаною жінкою. Вона померла 1979 року, за дванадцять років до того, як здійснилася мрія всього її життя про незалежну Україну. Поховано її на бережанському цвинтарі.

Цікавий натовп оточив Белу, умовляючи її відвідати місце, де похована Галина, і сказати кілька слів про її колишню подругу. Бела злякалася. "Я ладна була втекти. Я не хотіла йти туди. Я була емоційно виснажена." Вона не знала, як поводитися в такій ситуації. Вона пам'ятала, що моя тітка Мальча і Розка Майблюм, а також інші вцілілі євреї з Бережан, які приїхали до Ізраїлю після війни, говорили їй, що люди Бандери, члени українського підпілля, були найгіршими. "Я згадала Галину, якою вона була перед війною, перед усім цим. І раптом вона перетворилася на героя і мученицю, пов'язану з ім'ям Бандери. Я знала, що щось тут не так, "s'iz nisht git". Бела ввічливо відмовилася від запрошення.

Як і інші в її групі, Бела хотіла побачити місця свого дитинства і юності. Вона шукала родинний будинок на Тарнопольській вулиці, але знайшла лише прямі ряди дерев. "Я пройшлася між деревами і сіла на лавці. Я хотіла щось відчути. В якийсь момент я подумала, що втрачаю розум. Потім я отямилася". Як і інші, Бела пішла до єврейського цвинтаря. "Я хотіла згадати. Я хотіла відчути землю, запах. Можливо, мені хотілося щось відчути. Було дуже багато емоцій." Бела також пішла подивитися на залишки бережанської синагоги. "Вона була в глибині моєї пам'яті. Як сторінка старого альбому. Я уявляла собі синагогу такою, якою вона була колись. А тепер вона вся була в руїнах. Вона виглядала, як велика поранена тварина." Підсумовуючи свою подорож до Бережан, Бела сумно зауважила: "Я насправді подорожувала, щоб побачити "ніщо".

Майк Талер весною 1998 року провів три години у Бережанах під час єврейської Пасхи. Електронною поштою він розповів мені про деякі свої враження і про своє ставлення до поїздки в Україну. "Я відвідав дві України, єврейську і неєврейську. Бережани стоять між ними як кістка в моєму горлі, нагадуючи про величезну відстань між двома світами. Що ж до моїх почуттів до українців, то я відчуваю себе страшенно далеким від них, тому навряд чи відчуваю щось. Я автоматично не довіряю і недолюблюю старших із них". Що ж до молодших, то Манек сухо прокоментував: "Я ніколи не обговорював з ними єврейських питань, крім одного разу, у Бережанах, коли 21-річна репортерка спитала мене, чому я тут. Я просто сказав їй: "Я хотів би ніколи сюди не повертатися". Потім я просто пішов, бо відчув, що обговорювати з ними Шоа (Катастрофу) було б безнадійно і принизливо по відношенню до тих людей, яких було знищено". Манек знайшов і впізнав будинок, де він мешкав у гетто, а також будинок біля цвинтаря на Окопиську, де він

перебував з польською родиною. Він також упізнав старий будинок суду, де він лежав, ховаючись у підвалі, коли забирали багатьох бережанських євреїв. Він був шокований своїм відвідуванням міського музею у будинку Ратуші. "Там, на другому поверсі, представлена тисячолітня історія Бережан навіть без натяку на те, що тут жили євреї"[13].

Суддя Дорон Майблюм не мав ніяких особистих спогадів про місто, оскільки він народився у Палестині. Проте він знав багато про місто, його євреїв і свою власну родину. Його батько і матір, які емігрували з Бережан до Палестини до війни, часто говорили про сім'ї, які вони залишили. Єдиною, хто вижив, була молодша сестра його батька, Розка. За кілька років до поїздки Дорона до Бережан, під час одного з свят, коли зібралася вся родина, Розка у подробицях розповіла історію Голокосту. Дорон згадував це: "Всі сиділи навколо неї. Я ніколи цього не забуду. Це один з самих гнітючих моїх спогадів. Розя розповідала жахливу історію пізно вночі, про те, як вона вижила, про своїх батьків, про вбивство дідуся. Коли я планував свою поїздку до Бережан, я пригадав спогади Розі." Його батьки і його тітка описали краєвиди Бережан, з яких Дорон склав собі образ міста. "Я бачив це місто у своїй уяві і знав, що настане день, коли я опинюся там".

Коли йому нарешті вдалося дістатися Бережан через Львів, він, хоча ніколи там не був, страшенно розхвилювався, наближаючись до міста. "Я весь був хвилювання. Я відчував, що мрія здійснюється, що скоро я торкнуся її". Дорон ходив по Бережанах, як навіжений, намагаючись упізнати знайомі місця, які він пам'ятав з розповідей його сім'ї. "Я відчував себе, як уві сні, сні який скоро розтане, зникне. Я бігав і шукав картини всього". Дорон згадав, що коли його україномовний водій допоміг йому спитати в одного з місцевих, де синагога, той чоловік зауважив, що для того,

щоб на це дивитися, треба мати міцне серце. Дорон був схвильований і пригнічений, коли побачив синагогу. Він тут же вирішив взяти невеличку її частку з собою, в Ізраїль. За допомогою водія він витяг одну цеглину із зруйнованої стіни. "Я взяв цеглину з собою. Вона їхала зі мною до Ізраїлю. Зараз вона в моєму домі. Інколи я дивлюся на неї. Можливо, багато років тому вона чула молитву мого дідуся або читання Тори одним з моїх родичів." Коли Дорон повернувся до Львова, він збагнув, що то був Йом Кіпур, День Покути. Саме цього дня 1941 року його дід був убитий німцями біля села Рай. У своїх завершальних ремарках Дорон повертається до цеглини з синагоги. "Можливо, колись, коли я помру, її покладуть у мою могилу"[14].

* * *

Дмитро Бартків після війни жив у Англії і втратив зв'язок з батьками, які залишилися в селі Котів, біля Бережан. У середині шістдесятих, отримавши звістку від двоюрідного брата з Америки, якому вдалося зв'язатися з його сім'єю, Бартків надіслав їм листа. Його мати на той час уже померла, а батько помер двома роками пізніше. Дмитро ніколи вже їх не побачив. 1981 року, коли він подорожував до Москви і Києва у складі групи за програмою культурного обміну, йому не дозволили поїхати на Західну Україну. Натомість його дві сестри, одна з яких жила в Котові, а друга – в Тарнополі, приїхали побачитися з ним. Бартків відвідав Котів тільки після встановлення незалежності України 1992 року. "Більшість чоловіків мого віку було знищено. Декого було вбито під час служби в підпіллі УПА, інших було призвано до Червоної армії і вбито в боях." Відвідини Бережан розчарували його. Він побачив Ринок, ратушу і гімназію, але загалом місто виглядало набагато гірше, ніж те, яке він пам'ятав[15].

Василь Олеськів з Бишок після війни опинився в Лондоні і до 1956 року не мав жодних звісток від своєї родини. Дванадцять довгих років він не знав нічого про своїх батьків і сестру. "Мені було дуже важко. Мені снилися кошмари, дуже реалістичні. Я бачив мою матір, батька, наших сусідів. Коли я повернувся до України вперше, я не повірив, що я справді там. Я думав, що це сон. Я ледве усвідомлював, що відбувається." Вперше він повернувся 1992 року і жив у Києві і Львові. Його батьки на той час уже померли. Востаннє Олеськів бачив їх 1944 року. Коли він приїхав до України знову, він відвідав Бишки і Бережани. Він також був розчарований. "Немає чудових садиб, озеро не таке, і все виглядає таким бідним, таким занедбаним. Навіть люди виглядають інакше"[16].

Іван Грабар вирушив з Лондона до свого рідного села Посухів за півстоліття по тому, 1993 року. Тоді він був уже на пенсії і страждав на серцеві напади. Своїх батьків і молодшого брата він бачив востаннє 1942 року, коли його заарештували німці. Його батько помер 1986 року, мати – 1990-го. Він запізнився на три роки. Але йому вдалося побачити брата. "Я пішов до мого села. Там мене зустрів мій брат, коли я виходив з потягу. Ми плакали. Це було дуже зворушливо." Коли я спитав Грабаря про його почуття до колишньої батьківщини, відповідь одночасно здивувала і розчулила мене. "Я хочу приїхати і померти на моїй батьківщині, Україні. Мої мати і батько тут, у Посухові, поховані в одній могилі, поруч. Я сказав моєму братові, що я хотів би бути похованим біля моїх батьків у Посухові, за чотири кілометри від Бережан"[17].

* * *

Мотиви відвідування рідних місць універсальні. Але повернення до Східної Європи і до таких місць, як Бережани, унікальне

через історичну й політичну особливість періоду після Другої світової війни. Ця частина Європи була майже недоступною до початку надзвичайно важливих змін кінця вісімдесятих років і остаточного краху комунізму. Десятиріччя фізичної, політичної і культурної віддаленості загострювали ностальгію, уяву і мрії. Це, вочевидь, було причиною сильної емоційної реакції на зіткнення з предметами, місцями й подіями минулого. Перші хвилини були приголомшливими. Потім починався пошук місць, пов'язаних з фізичною присутністю в минулому. Не всі приїжджі змогли впізнати ті місця, які мали для них значення, адже архітектурний вигляд з роками змінився. Деякі з них губилися у пошуках. Проте більшість громадських місць і будівель впізнати і згадати було просто. Вони здавалися мостом між минулим і сучасним. Начастіше згадували Став, Ринок, ратушу і гімназію.

Кожна етнічна/релігійна група поверталася до своїх храмів і поховань: євреї – до напівзруйнованої будівлі синагоги, поляки – до Фарнського костьолу, українці – до уніатської церкви навпроти ратуші. Поляки повертались до християнського цвинтаря на шляху до Раю, а євреї – до єврейського цвинтаря на Окопиську. В той час як поляки, незважаючи на довгі роки нехтування, все ж могли впізнати могили і надгробки, євреї оплакували своїх померлих лише у символічний спосіб, оскільки їхній цвинтар було майже повністю зруйнований. Більшість надгробків були зняті, а ті декілька, що лишилися, перекинуті й розбиті. Не вдалося знайти масових поховань, тих ям, до яких скидали євреїв.

Ті, хто завітав до Бережан, як правило, хотіли взяти з собою щось, що нагадувало б їм про їхнє повернення і відродило їхні зв'язки з минулим. Це робили, переважно, фотографуючи або вишукуючи пам'ятні речі. Особливим шляхом пішли Ришард Бжезинський і Дорон Майблюм, обоє з "другого покоління" бережанців.

Перший взяв кілька цеглин із замку Сенявського, другий – цеглину зі зруйнованої бережанської синагоги.

Кожен з поляків, євреїв і українців повертався до "своїх" Бережан, до місць і будинків, пов'язаних з їхнім особливим минулим. Були, проте, кілька винятків. Збігнєв Русинський і Ришард Бжезинський відвідали єврейський цвинтар на Окопиську і виявили неабияку особисту й емоційну включеність. Наскільки мені відомо, не було жодного випадку, за винятком мого, щоб єврей-приїжджий пішов на християнський цвинтар. Чи зробив би я це, якби не був істориком? Виняткова зосередженість євреїв на власних єврейських об'єктах минулого була результатом їхньої величезної трагедії. Втрати і скорбота були спільними як для поляків, так і для українців. Проте у євреїв вони були безмежними. Бережанські поляки й українці постраждали від війни. Деяких було вбито, деяких депортовано, багато з них було переселено. Але євреї були майже всі знищені. Ці смерті були пов'язані у пам'яті їхніх родичів не лише з німецькими злочинцями, а й з їхніми українськими і польськими сусідами. Це зробило емоційний перетин кордонів таким важким або взагалі неможливим.

ЕПІЛОГ

Для мене Бережани є одночасно історією й автобіографією. Вони майже нероздільні. Повернення до коренів – це, звичайно, моноетнічний досвід. Моїм наміром було представити багатоетнічну громаду Бережан, де поляки, євреї й українці жили пліч-о-пліч. Мене також цікавило те, як кожна група пам'ятає своє минуле. Колективи схильні, і це цілком природно, розглядати минуле, виходячи з орієнтованого на власний досвід погляду. Чим травматичнішим було минуле, тим особливішим і винятковішим погляд. Війна і Голокост – вражаючий приклад. Поляки, українці й особливо євреї були в епіцентрі страждань. Тому для них було так важко, майже неможливо, побачити становище інших з емпатією і розумінням. Десятиріччя комунізму з його ідеологічними і управлінськими обмеженнями зробили справжню і чесну оцінку їхнього спільного минулого майже неможливою.

Хоча жорстокість і звірства часів війни були спричинені спершу гітлерівською Німеччиною і сталінською Росією, поляки й українці також затято билися одне з одним і обстоювали свої вибіркові, обопільно ворожі спогади. До євреїв, головних жертв нацистської Німеччини, їхні довоєнні сусіди ставилися здебільшого з байдужістю, а інколи з відвертою ворожістю. Тому єврейські спогади про поляків і українців були, як правило, негативними. Складне і трагічне минуле євреїв, поляків і українців і їхня переконаність

у тому, що їхні жертви були особливими, призвели до того, що їхні спогади були здебільшого відокремлені і зосереджені на собі. Взаємного розуміння цього минулого можна було б досягти лише за умови хоча б мінімального ступеня емпатії й інтелектуального та емоційного зрушення. Це непросто для всіх, в тому числі й для історика. Є також інша перешкода. Люди схильні інтерпретувати певні періоди минулого з точки зору наступних подій. Кожен період слід розглядати окремо. Це особливо необхідно, коли колективна травма кидає свою довгу тінь як назад, так і вперед. Тому вкрай важливо не розглядати довоєнні Бережани крізь призму війни і Голокосту. Ми повинні намагатися бачити місто таким, яким воно насправді було у його "нормальні" часи, а також у часи сум'яття, ненависті, страждань і втрат.

У міжвоєнних Бережанах, здавалося, панували успадковані від Габсбургів багатокультурність і поміркованість. Хоча домінуючою рисою була "польськість", євреї й українці не були повністю чужими. Кожна група намагалася триматися окремо, проте мали місце також різні ступені міжетнічних стосунків. Безумовно, були випадки прояву антисемітизму, але в місті ніколи не було атмосфери погромів. Антиукраїнські "кампанії пацифікації" і гноблення української культури і націоналізму зашкодили польсько-українським стосункам. Але це були далеко не ті конфронтації, що будуть пізніше. Совєтська окупація Бережан була причиною ослаблення міжетнічних зв'язків. Для євреїв Совєтська влада була меншим злом. Для більшості поляків і українців це була трагедія. Розпад довоєнних структур і хаос перехідного періоду призвів до вибухів насильства. Польсько-єврейсько-українська громада почала розпадатися ще до приходу німців.

Міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації посилилися. У Бережанах українці вчинили погром, під

час якого було вбито і поранено десятки євреїв. Євреїв було ізольовано від їхніх довоєнних польських і українських сусідів і згодом депортовано і знищеноо. Євреї пам'ятають ті страшні роки як кінець їхньої громади. Вбивства на єврейському цвинтарі деякі поляки й українці сприймали із співчуттям. Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була здебільшого суміш жадібності і співчуття. Українсько-польський конфлікт посилювався і робив свою чорну справу. Поляки тримали в пам'яті спогади про український терор. Українці пам'ятали польсько-совєтську співпрацю у придушенні українського підпілля. Євреї переживали всепоглинаюче почуття втрати, яке супроводжувалося сильними звинувачувальними настроями, спрямованими не лише на німецьких злочинців, а й на їхніх польських і українських сусідів.

Коли Совєти знову окупували Бережани, там майже не лишилося євреїв. Більшість поляків було згодом репатрійовано до Польщі. Деякі українці пішли з німцями, інші були депортовані Совєтами. Українці, які лишилися у Бережанах, пройшли через болісний процес совєтізації, який знову приніс терор і страждання. Тільки невелика частина довоєнного населення міста, здебільшого українці, залишилася в ньому. Довоєнних багатоетнічних Бережан більше не існувало.

Поляки, євреї й українці жили у Бережанах пліч-о-пліч багато років. Вони жили і разом, і нарізно. Їхня "єдність" могла триматися лише в часи відносної стабільності. Коли ситуація дестабілізувалася, польсько-українсько-єврейський "трикутник" почав розпадатися. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Совєтами, так і під німцями, виявила найгірше в людській натурі. Звичайна моральність була випробувана незвичайними обставинами. Поляки, євреї та українці жили у важкий і жорстокий

час. Але була відмінність: якщо поляки й українці мінялися ролями як гнобителі й пригноблювані, євреї завжди були безсилими жертвами. Більшість поляків і українців пережили війну. Євреї – ні.

* * *

Дослідження і написання цієї книги було для мене одночасно професійним і особистим досвідом. Як історик я хотів вмістити моє минуле у ширший історичний контекст. Але понад усе я мав непереборне прагнення повернутися як подумки, так і фізично до місць мого дитинства. Втім, можливо, було й щось більше. Повернення до Бережан зробило мене щасливим. Чи ганявся я за моїми милими дитячими роками, за тими часами, коли життя ще не розбилося? Чи шукав я докази того, що колись у мене теж було нормальне життя?

В моєму пошуку була не лише цікавість. Було також хвилювання. Читання бережанської газети змусило мене відчути, що я саме тут, на міській площі, спостерігаю за маршем солдатів, чую гру військового оркестру. Зіграла свою роль і географічна близькість архівів Львова і Тарнополя до Бережан. Проте найбільш значущою і зворушливою частиною мого дослідження були інтерв'ю. Так чи так, виявилося, що існує безпосередній зв'язок. Стосувалося це Кароля і Таньки? Чи це було частиною мого оптимістичного і, можливо, наївного світогляду? Я дійсно шукав людяне і добре в людині. Я навіть знайшов свого хорошого німця. Я ототожнився з Белою Фельд, Гальшкою Рапф, Іваном Грабарем і Анною Герцог. Я намагався перевірити свої спогади і оживити моє минуле через їхнє. Я став збирачем пам'яті.

Звичайно, я не міг дати у моїй книзі повного й детального опису Бережан. Сподіваюся, те, що мені вдалося зробити, буде мати певну цінність для розуміння однієї окремої громади і, можливо, людей взагалі.

ІНТЕРВ'Ю

Поляки

Баранек-Цвинар, Владислава. Устронь, червень, 1997
Бжезинський, Ришард. Устронь, червень, 1997
Кодогний, Кароль. Омер, травень 1986
Гричинська-Строньська, Кристина. Устронь, червень, 1997
Герцог Анна (псевдонім). Битом, липень, 1998
Камінський, Михал. Устронь, червень, 1997
Міхоровська-Любельська, Людмила. Варшава, червень, 1997
Рапф, Вітольд. Гданськ, червень, 1998
Русинський, Збігнєв. Устронь, червень, 1997
Скжипек, Станіслав. Арлінгтон, VA, вересень, 1998
Сабі-Чайковська, Станіслава. Устронь, червень, 1997
Слотвінський, Йозеф. Обори, липень, 1998
Весоловська-Партинська, Ірена. Устронь, червень, 1997
Вєжбицька-Рапф, Гальшка. Варшава, червень, 1997; Гданськ, липень, 1998
Жучковський, Збігнєв. Варшава, червень, 1997

Євреї

Біхеллер-Вандерер, Рена. Лейкв'ю, Нью-Йорк, вересень, 1998
Боне-Призанд, Батя. Хайфа, лютий, 1997

Даніелі-Фельд, Бела. Тель-Авів, березень, 1997; квітень, 1998
Гольдшлаг, Сем А. Інтерв'ю по телефону. Вересень, 1998
Гроссфельд, Северин. Єрусалим, липень, 1997
Гольдман, Натан. Хайфа, лютий, 1997; березень, 1998
Кац, Менахем (Габер, Муньо). Хайфа, лютий, 1997
Майблюм, Дорон. Тель-Авів, червень, 1997
Майблюм, Мордехай. Йокнеам, жовтень, 1997
Мелер-Месер, Рахель.Тель-Авів, квітень, 1997
Надлер, Міріам. Тель-Авів, квітень, 1997
Нір, Ройвен. Хайфа, березень, 1998
Нееман-Нойманн, Ізраїль. Тель-Авів, квітень, 1997
Полдек, Л. Квінс, Нью-Йорк, вересень, 1998
Сандель-Майблюм, Роза. Хайфа, лютий, 1997
Шмідт, Ефраім. Хайфа, лютий, 1997
Шаклаі-Вагшаль, Матітьяху. Тель-Авів, серпень, 1999
Столярська-Вандерер, Рут. Лейкв'ю, Нью-Йорк, вересень, 1998
Шотенберг, Зеєв. Альфей-Менаше, літо, 1996
Талер, Майкл. Сан-Франціско, вересень, 1989

Українці

Бартків, Дмитро. Лондон, жовтень, 1997
Дудар, Степан. Бережани, лютий, 1997
Фанга, Іван. Бережани, серпень, 1997
Фанга, Василь. Бережани, серпень, 1997
Гайва, Марьян-Дмитро. Лондон, жовтень, 1997
Грабар, Іван. Лондон, жовтень, 1997
Концевич, Аня. Бережани, січень, 1997
Концевич, Татьяна. Бережани, серпень, 1997
Лабунка, Мирослав. Філадельфія, весна, 1981

Лисак-Мильшток, Анна. Бережани, липень, 1998
Олеськів, Василь. Лондон, жовтень, 1997
Паньків, Олександр. Бережани, липень, 1998
Павлів, Юліан. Львів, березень, 1997
Рега, Лев. Бережани, серпень, 1997
Скасків, Галина. Львів, серпень, 1997

ПРИМІТКИ

Назви книжок і статей, згадані в примітках, подано у вигляді абревіатур. Вони складаються з прізвища автора і року публікації. Повні назви перелічені у розділі "Бібліографія і скорочення". Скорочення назв архівів подано в кінці розділу "Примітки".

Глава 1

1. BZ, 1998: 624.
2. План-схема міста Бережани. Мапу міжвоєнних Бережан див.у: BMB, 1978: 219. Ришард Бжезинський показував детальну мапу міжвоєнних Бережан на зустрічі у Бережанах 1998 року. Ця мапа зараз є власністю автора. Список назв вулиць під час німецької окупації Бережан див.: BV, 27 листопада 1941 року.
3. Демографічні дані по міжвоєнних Бережанах і Бережанському району (повіту) були взяті з: Pinkas Hakehillot, 1980: 107; GB,1, 1932; GB 18, 1938: 5; CZA, Keren Hayesod Collection, KH4B–1774; Kresy Wschodnie, 1993: 23; Maziakowski, 1993: 4–5; BZ, 1970: 52–56.
4. GB 14, 1939: 5.
5. Див.: коментарі до мапи Бжезинського.
6. Див.: Przewodnik: 5-10; BMB, 1978: 14–18.
7. Детальний опис бережанської Синагоги див: BMB, 1978: 221–230. Інформація про церкви у Бережанах див.: Збігнєв Русинський, Бережани. Неопублікований рукопис, власність автора.

Глава 2

1. Інтерв'ю з Батею Боне-Призанд, Хайфа, лютий, 1997.
2. Інтерв'ю з Белою Фельд-Даніелі, Тель-Авів, березень, 1997.
3. Інтерв'ю з Ізраїлем Нееманом-Нойманном, Тель-Авів, квітень, 1997.
4. Інтерв'ю з Менахемом Кацом, Хайфа, лютий, 1997; Кац, 1992.
5. Інтерв'ю з Натаном Гольдманом, Хайфа, лютий, 1997.
6. Інтерв'ю з Реною Столярські-Вандерер і Рут Біхеллер-Вандерер, Лейкв'ю, Нью-Джерсі, вересень, 1998.
7. Інтерв'ю з Полдеком Л., Квінс, Нью-Йорк, вересень, 1998.
8. Інтерв'ю з д-ром Станіславом Скжипеком, Арлінгтон, VA, вересень, 1998.
9. Особисте спілкування з проф. Майклом Талером.
10. Інтерв'ю з проф. Матітьяху Шаклаі, Тель-Авів, серпень, 1999.
11. Інтерв'ю зі Збігнєвом Русинським, Устронь, червень, 1997; Листування зі Збігнєвом Русинським; Русинський, 1998.
12. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, Варшава, червень, 1997 і з Толеком Рапфом, Гданськ, липень, 1998.
13. Інтерв'ю з Людкою Міхоровською-Любельською, Варшава, червень, 1997.
14. Інтерв'ю з Ришардом Бжезинським, Устронь, червень, 1997.
15. Інтерв'ю з Йозефом Слотвінським, Обори біля Варшави, липень, 1998.
16. Інтерв'ю з "Анною Герцог", Битом, липень, 1998.
17. Інтерв'ю з С.А. Гольдшлагом, вересень, 1998.
18. Інтерв'ю з Юліаном Павлівом, Львів, березень, 1997.
19. Інтерв'ю з Левом Регою, Бережани, серпень, 1997.
20. Інтерв'ю з Галиною Скасків, Львів, серпень, 1997.
21. Інтерв'ю з Мар'яном Гайвою, Лондон, жовтень 1997.

22. Інтерв'ю з Іваном Грабарем, Лондон, жовтень 1997.
23. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, Лондон, жовтень 1997.
24. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень 1997.
25. Інтерв'ю з Олександром Паньківом, Бережани, липень, 1998.
26. TR-10/518, YVA; Asbach case, LA, 202 AR-Z 76/61; Pohl, 1997: 411; Sandkuehler, 1996: 453.
27. TR-10/518, YVA; Asbach case, LA, 208, AR-Z 76/61; 308 AR-Z 76/61; Pohl, 1997: 418; Sandkuehler, 1996: 442.
28. TR-10/518, YVA; Asbach case, LA, 202, AR-Z 76/61; Pohl, 1997: 415; Sandkuehler, 1996: 260, 267.
29. Hubert Kohnen, NSDAP Personal File, Bundesarchiv, Berlin; Becker et al. Case, LA, 208 AR 797/66.
30. Asbach case, LA, 208, AR-Z 76/61.

Глава 3

1. Tomaszewski (Ojczyzna), 1985: 52,97,173; Tomaszewski (Rzeczpospolita), 1985: 35; Tomaszewski, 1993: 161; Pucek, 1995: 11; Kovba, 1998: 18–19. Згідно з Ковбою, українці складали 73% населення Східної Галичини.
2. Buszko, 1994: 187–197; Chlopecki, 1995: 27–47; Kovba, 1998: 208. Розгляд епохи Габсбургів в Галичині та її багатокультурного тла див. також: Bartal-Polonsky, 1999; Himka, 1999 & Holzer, 1999.
3. Davies, 1981: 404.
4. Розгляд польської національної політики у міжвоєнні роки див.: Chojnowski, 1979.
5. Розгляд політики міжвоєнної Польщі див: Polonsky, 1972 and Davies, 1981.

6. Magocsi, 1989.
7. Himka, 1994; Redlich, 1998.
8. Subtelny, 1988: 444–446;
9. Chojnowski, 1979.
10. Mendelsohn, 1983: 18–19, 24–26.
11. Wrobel, 1993: 108-109.
12. Найбільш виважений розгляд польсько-єврейських стосунків у міжвоєнний період див.: Mendelsohn, 1983: 37–42, 69–74; Mendelsohn, 1986: 130–139. Див. також: Hoffman, 1997: 194, 199. Розгляд суперечливих історіографічних поглядів на польсько-єврейські стосунки див. Mendelsohn, 1986: 130–136.
13. Mendelsohn, 1983: 19, 51–52; Mendelsohn, 1981: 97–101.
14. Redlich, 1998.
15. Mendelsohn, 1983: 47; Hoffman, 1997: 175.
16. Mendelsohn, 1983: 48, 60; Mendelsohn, 1981: 81. Згідно з Самюелем Кассовом, єврейські молодіжні рухи виконували функцію контркультури, "дому за межами дому". Див.: Gutman, 1989: 202, 216–219.
17. Wrobel, 1993: 88; Tomaszewski, 1993: 162–167.
18. Інформація про Бережани під час Першої світової війни і наступні повоєнні роки, див.: Wiszniewski, 1938: 139–159; Wiszniewski, 1935, всюди.
19. Maziakowski, 1993: 44–47; GB 15/16, 1936: 10; GB 6, 1937: 7; GB 24, 1937: 8.
20. Maziakowski, 1993: 58; Бережани, 1530-1930: 72–76.
21. GB 3, 1932: 6–7.
22. GB 7, 1933: 3–4.
23. GB 11, 1935: 1–2.
24. Інформація про польських скаутів у Бережанах, див.: Rusinski, 1996.

25. Stulecie, 1907.
26. Ibid.: 163–175.
27. GB 15/16, 1936:9.
28. Ibid & Jednodniowka, 1937: 67–74.
29. Особиста інформація Яна Войцеховського.
30. BMB, 1978: 134–135; Інтерв'ю з Ефраімом (Фройко) Шмідтом, Хайфа, лютий, 1997.
31. Інформація про історію 51-го полку, див.: Zachuta, 1992.
32. GB 17, 1936: 2.
33. Anna Kolbekowna, "Marszalek Edward Smigly-Rydz, Syn ziemi Brzezanskiej." Jednodniowka, 1937: 6-7; Jablonowski-Stawecki, 1998.
34. GB 7, 1937: 1.
35. GB 7, 1937: 2–5; Rusinski, 1996.
36. Brzezany, 1530–1930: 13–15.
37. Інформація про бережанські організації і товариства у Бережанах, див.: BMB, 1978. Короткі офіційні повідомлення про різноманітні єврейські товариства у міжвоєнних Бережанах зберігаються в DATO, Тернопіль.
38. BMB, 1978: 106–119.
39. TsDIAL, Фонд 338, справа 1, папка 231: 21, 23; DATO, Фонд 7, справа 1, папка 164: 1,2,4; папка 260: 1–3.
40. TsDIAL, Фонд 342, справа 1, папка 17, всюди. Згідно з Самюелем Д. Кассовом, єврейська громадська діяльність у штетлі зазвичай залежала від невеликої групи людей. Див.: Гутман, 1989: 207.
41. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1025: 21, 23.
42. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1025: 48.
43. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1025: 79–81.
44. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1029: 11–12; папка 1030: 93–100.
45. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1030: 117.

46. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1029: 19–20.
47. TsDIAL, Фонд 348, справа 1, папка 1030: 245.
48. BZ, 1970: 124–134.
49. TsDIAL, Фонд 206, справа 1, папка 435: 64.
50. TsDIAL, Фонд 206, справа 1, папка 436: 94–95.
51. TsDIAL, Фонд 206, справа 1, папка 438: 22.
52. TsDIAL, Фонд 389, справа 1, папка 209: 26–28; папка 210: 3.
53. GB 2, 1933: 10.
54. GB 11, 1933: 4; GB 5, 1934: 5.
55. GB 4, 1933: 10; GB 11, 1933: 10.
56. GB 11, 1933: 8.
57. BZ, 1970: 241–248.
58. GB 5, 1934: 11; GB 6, 1934: 11.
59. GB 17, 1935: 1,3.
60. GB 11, 1936: 5.
61. GB 13, 1937: 1.
62. GB 1, 1938: 6; GB 3, 1938: 8.
63. GB 1, 1939: 7.
64. GB 6, 1939: 8.
65. GB 12, 1939: 7.
66. BZ, 1970: 276–277.
67. DATO, Фонд 7, справа 1, папка 191: 2–3.
68. DATO, Фонд 7, справа 1, папка 191: 6.
69. GB 6, 1932: 13.
70. GB 5, 1933: 6, 12.
71. GB 12, 1937: 1, 12.
72. Особисте спілкування з Мундеком Заубербергом-Гарпацем.
73. Ibid.
74. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, Гданськ, липень, 1998.
75. Інтерв'ю з Галькою Вєжбицькою-Рапф, Варшава, червень,

1997.

76. Інтерв'ю з Батею Боне-Призанд, Хайфа, лютий, 1997.
77. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень, 1997.
78. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, там само.
79. Інтерв'ю з д-ром Станіславом Скжипеком, Арлінгтон, VA, вересень 1998.
80. Інтерв'ю з Владиславою Баранек-Цвинар, Устронь, червень 1997.
81. Інтерв'ю з Каролем Кодогним, Омер, травень, 1986.
82. Інтерв'ю з Левом Регою, Бережани, серпень, 1997.
83. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень, 1997.
84. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, Лондон, жовтень, 1997.
85. Інтерв'ю з Василем Фангою, Бережани, серпень, 1997.
86. Інтерв'ю з Ізраїлем Нееман-Нойманном, Тель-Авів, квітень, 1997.
87. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
88. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, op. cit.
89. Інтерв'ю з д-ром Станіславом Скжипеком, op. cit.
90. Інтерв'ю з Полдеком Л., Квінс, Нью-Йорк, вересень, 1998.
91. Інтерв'ю з Йозефом Слотвінським, Обори біля Варшави, липень, 1998.
92. Інтерв'ю з Натаном Гольдманом, Хайфа, лютий, 1997.
93. Інтерв'ю з С.А. Гольдшлагом, вересень, 1998.
94. Інтерв'ю з "Анною Герцог", Битом, липень, 1998.
95. Інтерв'ю з С.А. Гольдшлагом, op. cit.
96. Інтерв'ю з Левом Регою, op. cit.
97. Інтерв'ю з Галиною Скасків, Львів, серпень, 1997.
98. Інтерв'ю з Йозефом Слотвінським, op. cit.
99. Інтерв'ю з Батею Боне Призанд, op. cit.
100. Інтерв'ю з Белою Фельд-Даніелі, Тель-Авів, березень, 1997.
101. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.

102. Інтерв'ю з Батею Боне-Призанд, op. cit.
103. Інтерв'ю з Міхалом Камінським, Устронь, червень, 1997.
104. Інтерв'ю з Ізраїлем Нееманом-Нойманном, op. cit.
105. Інтерв'ю з Мотеком Майблюмом, Йокнеам, жовтень, 1997.
106. Інтерв'ю з Полдеком Л., op. cit.
107. Інтерв'ю з Левом Регою, op. cit.
108. Інтерв'ю з Марьяном Гайвою, Лондон, жовтень, 1997.
109. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, op. cit.
110. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, op. cit.
111. Інтерв'ю з Галиною Скасків, op. cit.
112. Інтерв'ю з Василем Фангою, op. cit.

Глава 4

1. Gross, 1988.
2. Gross, 1988: 25–27.
3. Grudzinska-Gross & Gross, 1981: 6–7.
4. Gross, 1988: 29–35.
5. Pinchuk, 1990: 26.
6. Gross, 1988: 52, 55.
7. Subtelny, 1988: 454.
8. Pinchuk, 1990: 89, 97.
9. Marples, 1991: 236–252.
10. Grudzinska-Gross & Gross, 1981: 13–17; Pinchuk, 1990: 93–94.
11. Gross, 1988: 126–138.
12. Sword, 1994: 5–7.
13. Subtelny, 1988: 457.
14. Subtelny, 1988: 13–19, 25–27.
15. Опис Бережан за Совєтської влади у 1939–1941 роках, зроблений на підставі: BZ, 1970: 278–297; BMB, 1978: 98–103; Русинський, 1998: 14–26.
16. Zachuta, 1992: 23–24.
17. Червона Бережанщина, 4 червня 1941 року.
18. BMB, 1978: 101.
19. Червона Бережанщина, 9 жовтня 1939 року.
20. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, Гданськ, липень, 1998.
21. Свідчення Сіми Кводі Ере, YVA, 03-9534.
22. Інтерв'ю з Юліаном Павлівом, Львів, березень, 1997.
23. Інтерв'ю з Мирославом Лабункою Яна Т. Гросса, Філадельфія, весна, 1991; Gross, 1988: 44; Karnilowska, 1989; Rabik, 1999: 41.
24. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
25. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, Варшава, червень,

1997.
26. Інтерв'ю з Менахемом Кацом, Хайфа, лютий, 1997.
27. Інтерв'ю з Ефраімом Шмідтом, Хайфа, лютий, 1997.
28. Інтерв'ю з Розкою Сандель-Майблюм, Хайфа, лютий, 1997.
29. Інтерв'ю з Юліаном Павлівом, op. cit.
30. Інтерв'ю з Василем Фангою, Бережани, серпень, 1997.
31. Інтерв'ю з Галиною Скасків, Львів, серпень, 1997. Інтерв'ю було опубліковане в *Ukraina Moderna*, 2–3, 1999: 273–308.
32. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень, 1977.
33. Інтерв'ю з Людмилою Міхоровською-Любельською, Варшава, червень, 1997.
34. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, op. cit.
35. Інтерв'ю з Розкою Сандель-Майблюм, op. cit.
36. Інтерв'ю з Владиславою Баранек-Цвинар, Устронь, червень, 1997.
37. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, op. cit.
38. Інтерв'ю з Василем Фангою, op. cit.
39. Інтерв'ю з Северином Гроссфельдом, Єрусалим, липень, 1997.
40. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
41. Інтерв'ю з Гальшкою Рапф, op. cit.
42. Інтерв'ю з Юліаном Палівом, op. cit.
43. Інтерв'ю з Людмилою Міхоровською-Любельською, op. cit.
44. Інтерв'ю з Владиславою Баранек-Цвинар, op. cit.
45. Інтерв'ю з Менахемом Кацом, op. cit.
46. Інтерв'ю з Полдеком Л., Квінс, Нью-Йорк, вересень, 1998.
47. Лист від Хани Фельд до Бели Фельд-Даніелі, без дати; інтерв'ю з Белою Фельд-Даніелі, Тель-Авів, березень, 1997.
48. Інтерв'ю з Менахемом Кацом, op. cit.
49. Soski, 1991: 38–44 і лист Соського до автора, липень, 20, 1998.

Глава 5

1. Pohl, 1997: 399–410.
2. Про поляків під час влади німців в Галицькому районі див.: Bonusiak, 1990; Torzecki, 1993 & Lukaszov, 1989
3. Gross, 1988: 179; Bilas, 1994: 225. Обсяговий матеріал про звірячі вбивства див.: Musial, 2000: 102–142. Мусял стверджує, що те, що справляє враження доказів тортур, здебільшого є наслідком убивств кулеметом і ручними гранатами. Деякі з тіл були скалічені після смерті українськими націоналістами задля їхньої антибільшовицької і антиєврейської пропаганди. Див.: с. 262–269. Загальна кількість в'язнів, депортованих на територію Совєтів складала, згідно з Мусялом, 16 340, а кількість убитих наближалася до 10 000. Див.: с. 200–210. Серед убитих в'язнів були також поляки і євреї. Цей факт німецькі й українські автори зазвичай оминають.
4. Gross, 1988: 181–186; Zbikowski, 1993; Gross, 2000. Про німецьку антиєврейську пропаганду і підбурювання місцевого населення проти євреїв див.: Kovba, 1998: 70–76; 100–101, Musial, 2000: 200–210. Інформацію про антиєврейські погроми подано у Musial, 2000: 172–199.
5. Subtelny, 1988: 463–465.
6. Pohl, 1997: 312.
7. Gross, 1979: 189; Subtelny, 1988: 468; Torzecki, 1993: 47.
8. Lukaszov, 1989: 163.
9. Там само: 173.
10. Pohl, 1997: 54–65; Євреї України, 1995: 129–131. Інформація про німецьке й українське ставлення до євреїв на щойно окупованих колишніх Совєтських територіях, див.: Musial, 2000.
11. Про масові вбивства євреїв у Східній Галичині див.: Pohl, 1997;

Jones, 1999 & Musial, 2000. Про VoMi див.: Lumans, 1993 & Pohl, 1997: 297–300.

12. Про юденрати див.: Trunk, 1972.
13. Pohl, 1997: 13.
14. Pinkas Hakehillot vol.2, eastern Galicia, 1980: kaf khet; див. також: Pohl, 1997: 253.
15. Pohl, 1997: 178–179.
16. Про неєврейських рятівників євреїв див.: Tec, 1986 & Oliner,1988. Про українських рятівників євреїв у Східній Галичині див.: Kovba, 1998: 154–202.
17. Pohl, 1997: 363.
18. Wais,1995.
19. Про євреїв, які служили в УПА див.: Friedman, 1980: 188; Hunchak, 1986: 42; Prus, 1995: 153–172; Kovba: 1998: 108–115; 224–230.
20. Про ставлення і поведінку Шептицького стосовно євреїв див.: Redlich, 1989.
21. Pohl, 1997: 381–385.
22. Rusinski, 1998: 27; BV, 4, 1941.
23. Bilas, 1994: 222–225, 230–234; Rusinski, 1998: 32; BV, 1, July 24, 1941. У переповненій в'язниці у Бережанах перебував 351 в'язень. Її довоєнна пропускна здатність становила 160 осіб. Див.: Musial, 2000: 96.
24. Bilas, 1994: 248–249.
25. BV, 2, 27 липня, 1941.
26. BV, 1, 24 липня, 1941; BZ, 1970: 300.
27. BV, 1, 24 липня, 1941; Rusinski, 1998: 33; BMB, 1978: 261.
28. Rusinski, 1998: 33–34.
29. BV, 14, 4 вересня, 1941; BZ, 1970: 301.
30. Rusinski, 1998: 36-37; BZ, 1970: 304–305.
31. Kushnir, 1998: 85; звіт АК, 10 червня, 1943, AAN, 203/XV–7.

32. Про Губерта Конена див.: LA, 208 AR 797/66; Бережанська колекція свідчень свідків, YVA, peh ayin/01167.
33. Moczarski, 1979: 40–41, 136.
34. BV, 35, 27 листопада, 1941.
35. Про різноманітні підрозділи поліції у Бережанах див.: Asbach case, LA, 202 AR-Z 76/61; BZ, 1970: 303.
36. BV, 23 жовтня, 1941. BV 32, 13 листопада, 1941; BV, 16 листопада, 1941.
37. BZ, 1970: 311–312; Українці та євреї, 1966: 123–126; BZ, 1970: 812.
38. Stetkevych, 1998: 16; звіт АК, 1 липня 1943, AAN, 203/XV-41; Kushnir, 1998: 73.
39. Rusinski, 1998: 71–89.
40. Rusinski, 1998: 117–135.
41. Rusinski, 1998: 37–47, 83–87, 128; Звіт гестапо, 22 травня, 1944, YVA, 0-32/99.
42. Rusinski, 1998: 87; звіти АК, AAN, 203/XV-16 і 203/XV-28.
43. BMB, 1978: 264–271;
44. BMB, 1978: 266–268; 271–273.
45. BV, 3 (46), 3 січня, 1942.
46. BMB, 1978: 308–313, 321–323, 328–329. Про різні оцінки кількості євреїв, вивезених з Бережан до Белжеця див.: O'Neil, 1999: 95, 99, 100,102. Згідно з О'Нейлом загальна кількість бережанських євреїв, які прибули до Белжеця, склала 3600.
47. Звіти поліції Лемберзькому кріпо, 1942–1944, p. 4, DALO R-36/1/6.
48. BMB, 1978: 331–332, 337–339; Свідчення д-ра Еліезера Шаклаі, Asbach Case, LA, 208 AR-Z 76/61; Kushnir, 1998: 83–85. Про останню акцію у Бережанах див. також: лист Станіслава Червінського (Stanislaw Czerwinski), November 3, 1946, YVA, 03/3307; лист д-ра Альфреда Шусселя (Alfred Shuessel), November

25, 1944, YVA, M-49, 4225; Sandkuehler, 1996: 267.

49. BMB, 1978: 332–344. Щодо кількості спроб українців у Бережанах і навколишніх селах урятувати євреїв див.: Ukrainians and Jews, 1966: 123–126. Про допомогу євреям польського парафіяльного ксьондза преп. Адама Ланцуцького і українського священика Степана Бачинського див.: "Ukrainians and Jews", 1966: 124 і "Ksiega Sprawiedliwych", 1993: 89, 562.
50. Згідно з німецькою газетою, що була надрукована у грудні 1942 року, населення Бережан тоді складало 13649 осіб (4181 українець, 3832 поляка і 5636 євреїв). Цитовано за Kovba, 1998: 150. У путівнику Бедекера для Generalgouvernement (генерал-губернаторства), опублікованому у 1943 році, йдеться про 8400 мешканців Бережан. Див.: Baedecker, 1943: 231; Amtliches Verzeichnis, 1943: 3.
51. Інтерв'ю з Людмилою Міхоровською-Любельською, Варшава, червень, 1997.
52. Інтерв'ю з Каролем Кодогним, Омер, червень, 1986.
53. Wagshal-Shaklai. Memoirs; Oren, 1981; BMB, 1978: 271, 336.
54. Інтерв'ю з Реною Столярською-Вандерер і Рут Бігеллер-Вандерер, Лейкв'ю, Нью-Джерсі, вересень, 1998.
55. Інтерв'ю з проф. Майклом Талером, проект "Усна історія Голокосту", Сан-Франціско, вересень, 1989.
56. Wagshal-Shaklai, op. cit.
57. Інтерв'ю з проф. Майклом Талером, op. cit.
58. Інтерв'ю з Каролем Кодогним, op. cit.
59. Інтерв'ю з Іреною Весоловською, Устронь,червень, 1997.
60. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, Лондон, жовтень, 1997.
61. Інтерв'ю з Василем Фангою, Бережани, серпень, 1997.
62. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень, 1997.
63. Інтерв'ю з Іваном Фангою, Бережани, серпень, 1997.

64. Інтерв'ю з Галиною Скасків, Львів, серпень, 1997.
65. Свідчення Пінкаса Феннера, YVA, M-1/e, 263.
66. Інтерв'ю з Полдеком Л., Квінс, Нью-Йорк, вересень, 1998.
67. Інтерв'ю з Розкою Сандель-Майблюм, Хайфа, лютий, 1997.
68. Інтерв'ю з Реною Столярською-Вандерер і Рут Бігеллер-Вандерер, op. cit.
69. Інтерв'ю з проф. Майклом Талером, op. cit.
70. Інтерв'ю з Реною Столярською-Вандерер і Рут Бігеллер-Вандерер, op. cit.
71. Інтерв'ю з проф. Майклом Талером, op. cit.
72. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, Гданськ, липень, 1998.
73. Інтерв'ю з Міхалом Камінським, Устронь, червень, 1997.
74. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, op. cit.
75. Інтерв'ю з Галиною Скасків, op. cit.
76. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, op. cit.
77. Інтерв'ю з Левом Регою, Бережани, серпень, 1997.
78. Інтерв'ю з Іваном Грабарем, Лондон, жовтень, 1997.
79. Інтерв'ю з проф. Майклом Талером, op. cit.
80. Katz, 1992: 9–26.
81. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
82. Інтерв'ю з Геленою Вєжбицькою-Рапф, Варшава, червень, 1997.
83. Інтерв'ю з Станіславою Сабі, Устронь, червень, 1997.
84. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, op. cit.
85. Інтерв'ю з Іваном Фангою, op. cit.
86. Інтерв'ю з Галиною Скасків, op. cit.
87. Інтерв'ю з Олександром Паньківом, Бережани, липень, 1998.
88. Asbach Case, LA, 208 AR-Z 76/61.
89. Asbach Case, LA, 202 AR-Z 76/61.
90. Рут з Реною Столарскі-Вандерер і Рут Бігеллер-Вандерер, op. cit.
91. Інтерв'ю з Кристиною Гричинською, Устронь, червень, 1997.

92. Asbach Case, LA, 202 AR-Z 76/61.
93. Asbach Case, ibid.
94. Asbach Case, LA, 208 AR-Z 76/61.
95. Asbach Case, ibid.
96. Dul, 1967: 70.
97. Asbach Case, LA, 208 AR-Z 76/61.
98. Wagshal-Shaklai, op. cit.; Oren, 1981.
99. Інтерв'ю з Реною Столарською-Вандерер і Рут Бігеллер-Вандерер, op. cit.
100. Інтерв'ю з Анною Герцог, Битом, липень, 1998.
101. Інтерв'ю з Полдеком Л., op. cit.
102. Інтерв'ю зі Збігнєвом Русинським, Устронь, червень, 1997: Русинський, 1998: 126-130.
103. Drobnicka-Oleksyn, 1990.
104. Zofia Sniadecka-Ornatowska File, YVA, Righteous Gentiles Collection.
105. Інтерв'ю з Розкою Сандель-Майблюм, op. cit.
106. Інтерв'ю з Іваном Грабаром, op. cit.
107. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, op. cit.
108. Інтерв'ю з Василем Фангою, op. cit.
109. Інтерв'ю з Іваном Фангою, op. cit.
110. Інтерв'ю з Левом Регою, op. cit.
111. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, op. cit.
112. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
113. Інтерв'ю з Іреною Весоловською, op. cit.
114. Інтерв'ю з Толеком Рапфом, op. cit.
115. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, op. cit.
116. Інтерв'ю з Галиною Скасків, op. cit.
117. Інтерв'ю з Людмилою Михоровською-Любельською, op. cit.
118. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, op. cit.

119. Інтерв'ю з Левом Регою, op. cit.
120. Gross, 1988: 226; Kazmierska, 1999: 72, 79, 93.
121. Lukas, 1986: 144.
122. Gross, 2000. Також див.: Gross, 1988.
123. Про українське ставлення до євреїв під час німецької окупації див.: Friedman, 1980: 176–208; Wais, 1995; Hunczak, 1986: 39–57; Hrytsak, 1996: 227–347.
124. Himka, 1997: 179.
125. Про особистісні мотивації і сприйняття німецьких катів, що вбивали євреїв див.: Browning, 1992 & Goldhagen, 1996.

Глава 6

1. Subtelny, 1988: 487–488, 495.
2. Bilinsky, 1964: 90; Subtelny, 1988: 488; Bociurkiw, 1996: 73, 100–115; Sergiichuk, 1988: 279.
3. Burds, 1997: 93; Subtelny, 1988: 479.
4. Sergiichuk, 1988: 194–195, 214–218, 239.
5. Burds, 1997: 97, 110; Chojnowski, 1997: 169; Kovba, 1998: 153–154.
6. Burds, 1997: 106–107, 109.
7. Lukaszov, 1989: 184–185.
8. Tkachev, 1997: 139.
9. Lukaszov, 1989: 183–184; Hryciuk, 1998: 217; Ciesielski, 1999:29.
10. Lukaszov, 1989: 185–186; Terles, 1993: 22, 61–62.
11. Hryciuk, 1998:209, 215; Sergiichuk, 1988: 206–207.
12. Про переміщення населення див.: Czerniakiewicz, 1987; Gaidai-Khavarivs'kii, 1998: 103; Tkachev, 1997: 78, 83–85, 89–91; Litvak, 1988: 33, 59. Ciesielski, 1999.

13. Про оцінку кількості вцілілих євреїв у Східній Галичині див.: Pinkas Hakehillot, 1980: khaf-tet; Sergiichuk, 1988:80, 89, 99; Pohl, 1997: 382, 385; Litvak, 1988: 332–337, 355–358; Levin, 1989: 332.
14. Про "демографічну катастрофу" у Східній Галичині див.: Kovba, 1998: 153–154; 234.
15. Rusinski, 1998: 87–88, 93; Tkachev, 1997: 126–128, 131–133.
16. Tkachev, 1997: 100; Rabik, 1999: 65–67.
17. YVA, M.33/896.
18. Tkachev, 1997: 56.
19. Wagszal-Szaklai, Memoirs.
20. Інтерв'ю з Манею Надлер і Рашель Мезер-Мелер, Тель-Авів, квітень, 1997.
21. Інтерв'ю зі Збігнєвом Жучковським, Варшава, червень, 1997.
22. Інтерв'ю з Каролем Кодогним, Омер, травень, 1986.
23. Інтерв'ю з Іваном Фангою, Бережани, серпень, 1997.

Глава 7

1. BZ, 1970; BMB, 1978.
2. Інтерв'ю з Ришардом Бжезинським, Устронь, червень, 1997.
3. Інтерв'ю зі Збігнєвом Русинським, Устронь, червень, 1997.
4. Folks-sztyme, October 27, 1989.
5. Інтерв'ю з Гальшкою Вєжбицькою-Рапф, Гданськ, липень, 1998.
6. Лист від Толека Рапфа автору, 18 грудня 1998 року.
7. Інтерв'ю з Ізраїлем Нееманом-Нойманном, Тель-Авів, квітень, 1997.
8. Інтерв'ю з Натаном Гольдманом, Хайфа, березень, 1998.
9. Інтерв'ю з Белою Фельд-Даніелі, Тель-Авів, квітень, 1998.
10. Запис зауважень Бели Фельд-Даніелі в Устроні, червень, 1997.

11. Інтерв'ю з Белою Фельд-Даніелі, op. cit.
12. Бібліографічна інформація по Галині Дидик, див.: "Документи історії", Український вісник, 8, 1987; Кафедра, 10, 1989 і постійна виставка по Галині Дидик у Бережанському етнографічному музеї.
13. Лист електронною поштою від Майкла Талера до автора, 16 червня 1998 року.
14. Інтерв'ю з Дороном Майблюмом, Тель-Авів, квітень, 1997.
15. Інтерв'ю з Дмитром Бартківом, Лондон, жовтень, 1997.
16. Інтерв'ю з Василем Олеськівом, Лондон, жовтень, 1997.
17. Інтерв'ю з Іваном Грабарем, Лондон, жовтень, 1997.

Скорочення назв архівів

AAN – Архів нових актів, Варшава
CZA – Центральний сіоністський архів, Єрусалим
DATO – Державний архів Тернопільської області, Тернопіль
LA – Архів Людвігсбурга: Центральна установа місцевого управління юстиції з переслідування націонал-соціалістичних злочинців, Людвігсбург
TsDIAL – Центральний державний історичний архів, Львів
YVA – Архів Яд Вашема, Єрусалим

БІБЛІОГРАФІЯ І СКОРОЧЕННЯ

Abramsky, 1986
Abramsky, Chimen; Jachimczyk, Maciej & Polonsky, Antony, etc. The Jews in Poland. Oxford, 1986.

Amtliches Verzeichnis, 1943
Amtliches Gemeinde und Dorfverzeichnis fьr das Generalgouvernement. Krakau, 1943.

Baedeker, 1943
Das Generalgouvernement Reisehandbuch von Karl Baedeker. Leipzig, 1943.

Bartal-Polonsky, 1999
Bartal, Israel & Polonsky, Antony. "Introduction: The Jews of Galicia under the Habsburgs." Polin, vol. 12, 1999: 3–24.

Bilas, 1994
Білас, Іван. Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953. Т. 2, Київ, 1994.

Bilinsky, 1964
Bilinsky, Yaroslav. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Brunswick, 1964.

BMB, 1978
Brzezany Memorial Book (Hebrew). Edited by Menachem Katz. Haifa, 1978.

Bociurkiw, 1996
Bociurkiw, Bohdan Rostyslaw. The Ukrainian Greek Catholic Church and the

Soviet State (1939–1950). Toronto, 1996.

Bonusiak, 1990
Bonusiak, Wlodzimierz. Malopolska Wschodnia pod rzedami Trzeciej Rzeszy. Rzeszow, 1990.

Bonusiak, 1998
Bonusiak, Wlodzimierz. Polska i Ukraina po II Wojnie Swiatowej. Rzeszow, 1998.

Bonusiak & Buszko, 1994
Bonusiak, Wlodzimierz; Buszko, Jozef, eds. Galicia i jej dziedzictwo, vol. 1: Historia i polityka. Rzeszow, 1994.

Browning, 1992
Browning, Christopher, R. Ordinary Men: Reserve Police Batallion 101 and the Final Solution in Poland. New York, 1992.

Brzezany 1530–1930
Бережани 1530–1930. Бережани, 1930.

Burds, 1997
Burds, Jeffrey. "AGENTURA: Soviet Informants", Networks and the Ukrainian Underground in Galicia, 1944–1948." East European Politics and Societies, vol. 11, 1, Winter 1997: 89–130.

Buszko, 1994
Buszko, Jozef. "Galicyjskie dziedzictwo II Rzeczypospolitej", Bonusiak & Buszko, 1994: 187–199.

BV
Бережанські вісті.

BZ, 1970
Бережанська земля: історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк, 1970.

BZ, 1998

Бережанська земля: історично-мемуарний збірник, том 2. Торонто, 1998.

Червона бережанщина

Chlopecki & Madurowicz-Urbanska, 1995
Chlopecki, Jerzy; Madurowicz-Urbanska, Helena, eds. Galicija i jej dziedzictwo, vol 2: Spoleczenstwo i gospodarka. Rzeszow, 1995.

Chlopecki, 1995
Chlopecki, Jerzy. "Galicija – skrzyzowanie drog", Chlopecki & Madurowicz-Urbanska, 1995: 27–48.

Chojnowski, 1979
Chojnowski, Andrzej. Koncepcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939. Wroclaw, 1979.

Chojnowski, 1997
Chojnowski, Andrzej. Ukraina. Warsaw, 1997.

Ciesielski, 1999
Ciesielski, Stanislaw. Przesiedlenie ludnosci polskiej z Kresow Wschodnich do Polski, 1944–1947. Warsaw, 1999

Czerniakiewicz, 1987
Czerniakiewicz, Jan. Repatriacja ludnosci polskiej z ZSRR, 1944-1948. Warsaw, 1987.

Davies, 1981
Davies, Norman. God's playground: A History of Poland, vol.2 Oxford, 1981.

Drobnicka-Oleksyn, 1990
Drobnicka-Oleksyn, Janina. Unpublished Memoirs. Olawa, 1990.

Dul, 1967
Dul, Menahem. Z otchlani. Haifa, 1967.

Євреї України, 1995
Горовський, Ф.Я., Хонігсман, Я.С. та ін. Євреї України, том 2, Київ, 1995.

Folks-sztyme

Friedman, 1980
Friedman, Philip. "Ukrainian-Jewish Relations During the Nazi Occupation". Roads to Extinction: Essays on the Holocaust. Edited by Ada June Friedman. New-York & Philadelphia, 1980: 176–208.

Gaidai & Khavarivs'kii, 1998
Гайдай, Олег і Хаварівський, Богдан. "Армія Крайова на Тернопольщині (серпень 1944 – грудень 1945 років)" Бонусяк, 1998: 89–103

GB
Glos Brzezanski
Goldhagen, 1996
Goldhagen, Daniel Jonah. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. New-York, 1996.

Gross, 1979
Gross, Jan Tomasz. Polish Society under German Occupation: The General Gouvernement, 1939–1941. Princeton, 1979.

Gross, 1988
Gross, Jan Tomasz. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton, 1988.

Gross, 1998
Gross, Jan Tomasz. Upiorna dekada: trzy eseje o stereotypach na temat Zydow, Polakow, Niemcow i Komunistow, 1939–1948. Krakow, 1998.

Gross, 2000
Gross, Jan Tomasz. Sasiedzi: historia zaglady zydowskiego miasteczka. Sejny, 2000.

Grudzinska-Gross & Gross, 1981

Grudzinska-Gross, Irena; Gross, Jan Tomasz. War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941. Stanford, 1981.

Gutman, 1989
Gutman, Israel et al. eds. The Jews of Poland Between Two World Wars. Hanover, New Hampshire, 1989.

Himka, 1994
Himka, John-Paul. "Western Ukraine in the Interwar Period. Nationalities Papers, vol. 22, 2, Fall, 1994: 347–463.

Himka, 1997
Himka, John-Paul. "Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During World War II: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors" Studies in Contemporary Jewry. An Annual. Vol.13, 1997: 170–187.

Himka, 1999
Himka, John-Paul. "Dimensions of a Triangle: Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia". Polin, vol. 12, 1999: 25–45.

Holzer, 1999
Holzer, Jerzy. "Enlightenment, Assimilation and Modern Identity: The Jewish Elite in Galicia". Polin, vol. 12, 1999: 79–85.

Hryciuk, 1998
Hryciuk, Grzegorz. "Nastroje i stosunek ludnosci polskiej tzw. Ukrainy Zachodniej do przesiedlen w latach 1944–1945 w swietle sprawozdan radzieckich". Bonusiak, 1998: 209–220.

Hrytsak, 1996
Грицак, Ярослав. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. Київ, 1996

Hunczak, 1986
Hunczak, Taras. "Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations" Boshyk, Jury, ed. Ukraine During World War II: History and its

Aftermath. Edmonton, 1986: 39–57.

Jablonski-Stawecki, 1998
Jablonski, Marek & Stawecki, Piotr. Nastepca Komendanta: Edward Smigly-Rydz, Materialy do biografii. Pultusk, 1998.

Jednodniowka, 1927
Brzezany: Jednodniowka Akademicka. Lwow, 1927.

Jednodniowka, 1929
Jednodniowka mlodziezy Gimnazjum Panstwowego w Brzezanach. Brzezany, 1929.

Jednodniowka, 1937
Jednodniowka mlodziezy Gimnazjum Panstwowego im. Marszalka Edwarda Smiglego-Rydza w Brzezanach. Brzezany, 1937.

Jones, 1999
Jones, Eliyahu. The Jews of Lvov During The Second World War and in the Holocaust (Russian). Jerusalem, 1999.

Karnilowska, 1989
Karnilowska, Janina. "Zbrodnia na Proboszczu", Gosc Niedzielny, Katowice, July 23, 1989: 2

Katz, 1992
Katz, Menachem Ben Shimon. Path of Hope (Hebrew). Tel-Aviv, 1992.

Kazmierska, 1999
Kazmierska, Kaja. Doswiadczenia wojenne Polakow a ksztaltowanie tozsamosci etnicznej: analiza narracji kresowych. Warsaw, 1999.

Kovba, 1998
Ковба, Жанна. Людяність у безодні пекла: поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки "остаточного розв'язання єврейського питання". Київ, 1998.

Ksiega Sprawiedliwych, 1993
Ksiega Sprawiedliwych. Michal Grynberg, ed. Warsaw, 1993.

Kushnir, 1998
Кушнір, Мирослав. Дневник. Зошит сьомий. Воля і батьківщина 2 (11/27), 1998: 72–93.
Levin, 1989
Levin, Dov. The Jews in the Soviet-Annexed Territories, 1939–1941 (Hebrew). Tel-Aviv, 1989.

Litvak, 1988
Litvak, Yosef. Polish-Jewish Refugees in the USSR, 1939–1946 (Hebrew). Tel-Aviv, 1988.

Lukas, 1986
Lukas, Richard, C. The Forgotten Holocaust: The Poles under German Occupation, 1939–1944. University Press of Kentucky, 1986.

Lukaszow, J. (Olszanski, T.A.). "Walki polsko-ukrainskie, 1943–1947". Zeszyty Historyczne, vol. 90, 1989: 159–199.

Lumans, 1933
Lumans, Valdis O. Hitlers Auxilliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1933–1945. The University of North Carolina Press, 1933.

Magocsi, 1989
Magocsi, Paul R. Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. Edmonton, 1989.

Marples, 1991
Marples, David R. "The Ukrainians in Eastern Poland under Soviet Occupation, 1939–1941: A Study in Soviet Rural Policy". Sword, Keith, ed.
The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces. London, 1991: 236–252

Maziakowski, 1933
Maziakowski, Krzysztof. Zycie codzienne w Brzezanach w latach 1932–1939 w swietle

"Glosu Brzezanskiego". Praca magisterska. Uniwersytet Wroclawski. Wroclaw, 1993.

Mendelsohn, 1981
Mendelsohn, Ezra. Zionism in Poland: The Formative Years, 1915–1926. Yale University Press, 1981.

Mendelsohn, 1983
Mendelsohn, Ezra. The Jews of East-Central Europe Between the World Wars. Indiana University Press, 1983.

Mendelsohn, 1986
Mendelsohn, Ezra. "Interwar Poland: Good for the Jews or Bad for the Jews?" Abramsky, Chimen et al., eds. The Jews in Poland. Oxford, 1986.

Moczarski, 1979
Moczarski, Kazimierz. Rozmowy z katem. Warsaw, 1977. Hebrew version: Tel-Aviv, 1979

Motyl, 1980
Motyl, Alexander, The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929. Boulder, 1980.

Musial, 2000
Musial, Bogdan. "Konterrevolutionaere Elemente sind zu erschissen": Die Brutalisierung des deutsch-sovietisches Krieges im sommer 1941. Berlin-Muenchen, 2000.

Oliner & Oliner, 1988
Oliner, S.P. & Oliner, P.M. The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe. New York, 1988.

O'Neil, 1999
O'Neil, Robin. "Belzec: A Reassessment of the Number of Victims". East European Jewish Affairs, vol. 29, 1–2, Summer-Winter. 1999: 85–118.

Oren, 1981
Oren, Elyashiv. Doctor's Come Back (Hebrew). Tel-Aviv, 1981.

Pinchuk, 1990
Pinchuk, Ben-Cion. Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust. Cambridge, Massachusetts, 1990.

Pinkas Hakehillot, 1980
Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities. Poland. Vol. 2: Eastern Galicia (Hebrew). Jerusalem, 1980.
Pohl, 1997
Pohl, Dieter. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944. Muenchen, 1997.

Polin, 1999
Polin, Studies in Polish Jewry. Volume Twelve. Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians, 1772–1918. Edited by Israel Bartal & Antony Polonsky. London. Portland, Oregon, 1999.

Polonsky, 1972
Polonsky, Antony. Politics in Independent Poland, 1921–1939: The Crisis of Constitutional Governement, 1972.

Potichnyi & Aster, 1988
Potichnyi, P.J & Aster, H. Eds. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective. Edmonton, 1988.

Prus, 1995
Prus, Edward. Holocaust po Banderowsku: czy Zydzi Byli w UPA? Wroclaw, 1995.

Przewodnik
Przewodnik po Brzezanach i okolicy. Edited by Stanislaw Wiszniewski. N.d.

Pucek, 1995
Pucek, Zbigniew. "Galicyjskie doswiadczenie Wielokulturowosci a problem wiezi spolecznej" Chlopecki, 1995: 11-25.

Rabik, 1999
Рабик, Василь. Тростянець: Нарис історії села. Бережани, 1999.

Redlich,1989
Redlich, Shimon. "Sheptyts'kyi and the Jews during World War II." Magosci, 1989: 145–162.

Redlich,1998
Redlich, Shimon. "Jewish-Ukrainian Relations in Inter-War Poland as Reflected in some Ukrainian Publications". Polin. Vol. 11, 1998: 232–246.
Rusinski, 1996
Rusinski, Zbigniew. Hufiec Brzezany: 1911–1939. Unpublished manuscript. 1996.

Rusinski, 1998
Rusinski, Zbigniew. Tryptyk Brzezanski. Wroclaw, 1998.

Sandkuehler, 1996
Sandkuehler, Thomas. "Endloesung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Bertold Beitz, 1941–1944. Bonn, 1996.

Sergiichuk, 1998
Сергійчук Володимир. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Київ, 1998

Soski, 1991
Soski, Josef. Memoirs of a Vanished World. Unpublished Memoirs. 1991.

Stetkevych, 1998
Стеткевич, Лев. Як з Бережан до кадри. Спогади з дивізії. Тернопіль, 1998.

Stulecie, 1907
Stulecie, Gimnazyum Brzezanskiego, 1806–1906. Brzezany, 1907.

Subtelny, 1988
Subtelny, Orest. Ukraine: A History. Toronto, 1988.

Sword, 1944
Sword, Keith. Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948. London, 1994.

Tec, 1986
Tec, Nechama. When Light Pierced the Darkness: Righteous Christians and the Polish Jews. Oxford University Press, 1986.

Terles, 1993
Terles, Mikolaj. Ethnic Cleansing of Poles in Volhynia and Eastern Galicia. Toronto, 1993.
Tkachev, 1997
Ткачев, Сергій. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 років: виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997.

Tomaszewski (Ojczyzna), 1985
Tomaszewski, Jerzy. Ojczyzna nie tylko Polakow: Mniejszosci narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warsaw, 1985.

Tomaszewski (Rzeczpospolyta), 1985
Tomaszewski, Jerzy. Rzeczpospolita wielu narodow. Warsaw, 1985.

Tomaszewski, 1993
Tomaszewski, Jerzy. "Czesc II: Niepodlegla Rzeczpospolita". Tomaszewski, Jerzy, ed. Najnowsze dzieje Zydow w Polsce. Warsaw, 1993.

Torzecki, 1993
Torzecki, Ryszard. Polacy i Ukraincy: Sprawa ukrainska w casie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczpospolitej. Warsaw, 1993.

Trunk, 1972
Trunk, Isaiah. Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. New York, 1972.

Ukrainians and Jews, 1966
Ukrainians and Jews: A symposium. New York, 1966.

Wagshal-Shaklai. Memoirs.
Wagshal-Shaklai, Eliezer. Memoirs. Unpublished manuscript. n.d.

Wais, 1995

Wais, A. “Some Circles of the Ukrainian National Movement and the problem of Jews during the Second World War”. (Russian). Вестник еврейского университета в Москве. Moscow-Jerusalem, 2 (9) 1995: 104–113.

Wiszniewski, 1935
Wiszniewski, Stanislaw. Brzezany i kresy polodniowo-wschodnie Rzeczpospolitej Polskiej, 1918–1919. Lwow, 1935.
Wiszniewski, 1938
Wiszniewski, Stanislaw Brzezanczycy przy odbudowie Panstwa Polskiego od 1831 do 1920 r. Lwow, 1938.

Wrobel, 1993
Wrobel, Piotr. “Czesc I: Przed odzyskaniem niepodleglosci.” Tomaszewski, Jerzy, ed. Najnowsze dzieje Zydow w Polsce. Warsaw, 1993.

Zachuta, 1992
Zachuta, Leszek. Pulk Piechoty Srzelcow im. Giuseppe Garibaldiego. Pruszkow, 1992.

Zbikowski, 1993
Zbikowski, Andrzej. “Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June-July 1941”. Dobroszycki Lucjan and Gurock, Jeffrey S., eds. The Holocaust in the Soviet Union. Armonk, N.J., London, 1993: 173–179.

КАРТА 1*

Східна Галичина

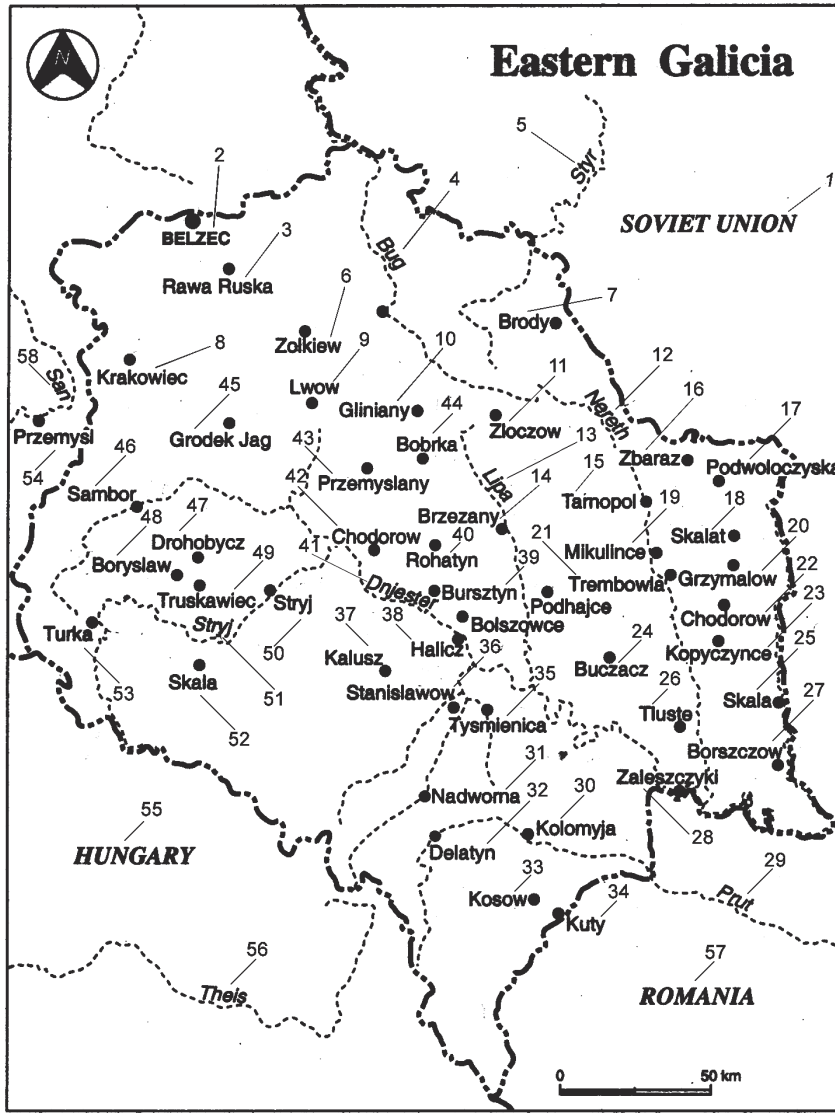

1. Совєтський Союз
2. Белжець
3. Рава Руська (Рава-Руська)
4. Буг
5. Стир
6. Жолкєв (Жовква)
7. Броди
8. Краковец (Краковець)
9. Львів
10. Глиняни
11. Злочів (Золочів)
12. Нерет
13. Липа
14. Бжежани (Бережани)
15. Тарнополь (Тернопіль)
16. Збараж
17. Подволочиська (Підволочиська)
18. Скалат
19. Мікулінце (Микулинці)
20. Гжималув (Гримайлів)
21. Трембовля (Теребовля)
22. Ходоров (Ходорів)
23. Копичинце (Копичинці)
24. Бучач
25. Скала
26. Тлусте (Товсте)
27. Борщов (Борщів)
28. Залещики (Заліщики)
29. Прут
30. Коломия
31. Надворна (Надвірна)

32. Делятин
33. Косов (Косів)
34. Кути
35. Тисмениця
36. Станіславов (Івано-Франківськ)
37. Калуш
38. Галич
39. Бурштин
40. Рогатин
41. Дністер
42. Ходоров (Ходорів)
43. Пшемисляни (Перемишляни)
44. Бобрка (Бібрка)
45. Гродек Яг (Городок)
46. Самбор (Самбір)
47. Дрогобич
48. Борислав
49. Трускавець
50. Стрий
51. Стрий
52. Скала
53. Турка
54. Пшемисль (Перемишль)
55. Угорщина
56. Тиса
57. Румунія
58. Сан

* Для зручності користування картами подаємо транслітерований кирилицею авторський варіант географічних назв. Сучасні назви (в дужках) подано за картою: Україна. Туристична карта, ДНВП "Картографія, Укргеодезкартографія, 2001 р.

КАРТА 2*

Бережанський район

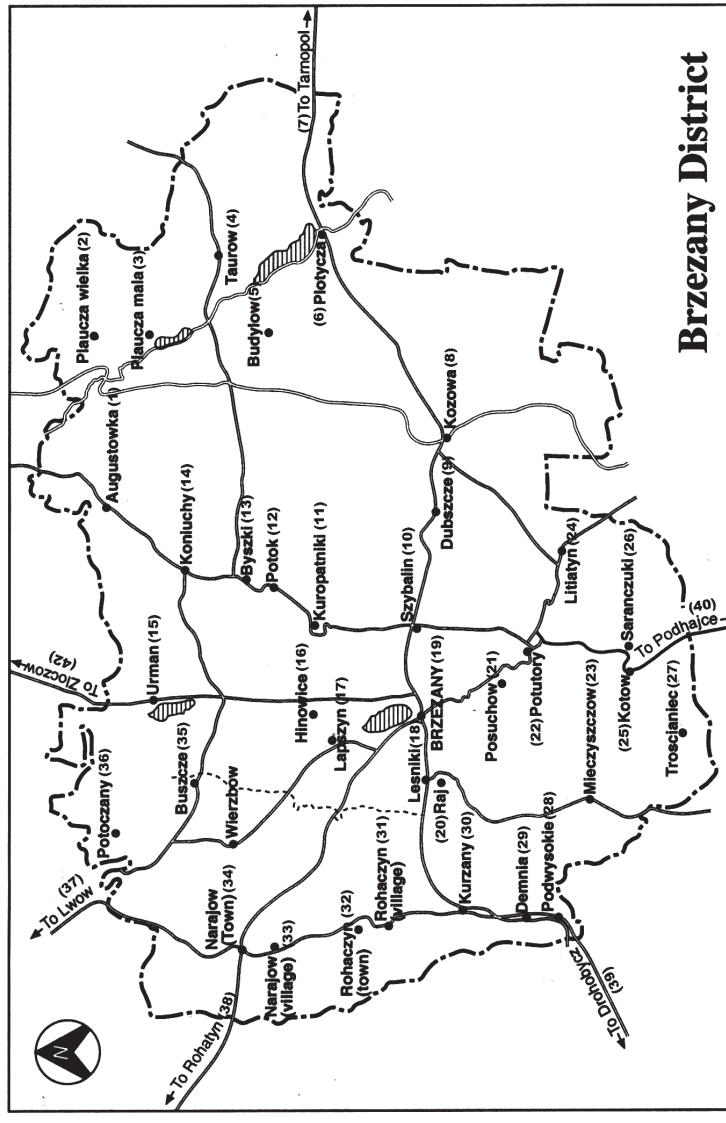

1. Августовка (Августівка)
2. Плавча Велка (Велика Плавуча)
3. Плавча Мала (Мала Плавуча)
4. Тауров (Таурів)
5. Будилов (Будилів)
6. Плотича
7. До Тарнополя (Тернополя)
8. Козова
9. Дубще (Дибще)
10. Шибалин
11. Куропатники
12. Поток (Потік)
13. Бишки
14. Конюхи
15. Урман (Урмань)
16. Гіновіце (Гиновичі)
17. Лапшин
18. Лесники (Лісники)
19. Бжежани (Бережани)
20. Рай
21. Посухов (Посухів)
22. Потутори
23. Мєчищов (Мечищів)
24. Літятин
25. Котов (Котів)
26. Саранчуки
27. Тростянець
28. Подвисоке (Підвисоке)
29. Демня
30. Кужани (Куряни)
31. Рогачин (село)

32. Рогачин (місто)
33. Нараїв (село)
34. Нараїв (місто)
35. Буще (Біще)
36. Поточани
37. До Львова
38. До Рогатина
39. До Дрогобича
40. До Підгайців
42. До Злочова (Золочіва)

* Сучасні назви (в дужках) подані за картою: Тернопільська область. Загальногеографічна карта. Головне управління геодезії, картографії і кадастру при Кабінеті Міністрів України, 1997 р.

КАРТА 3

Міжвоєнні Бережани

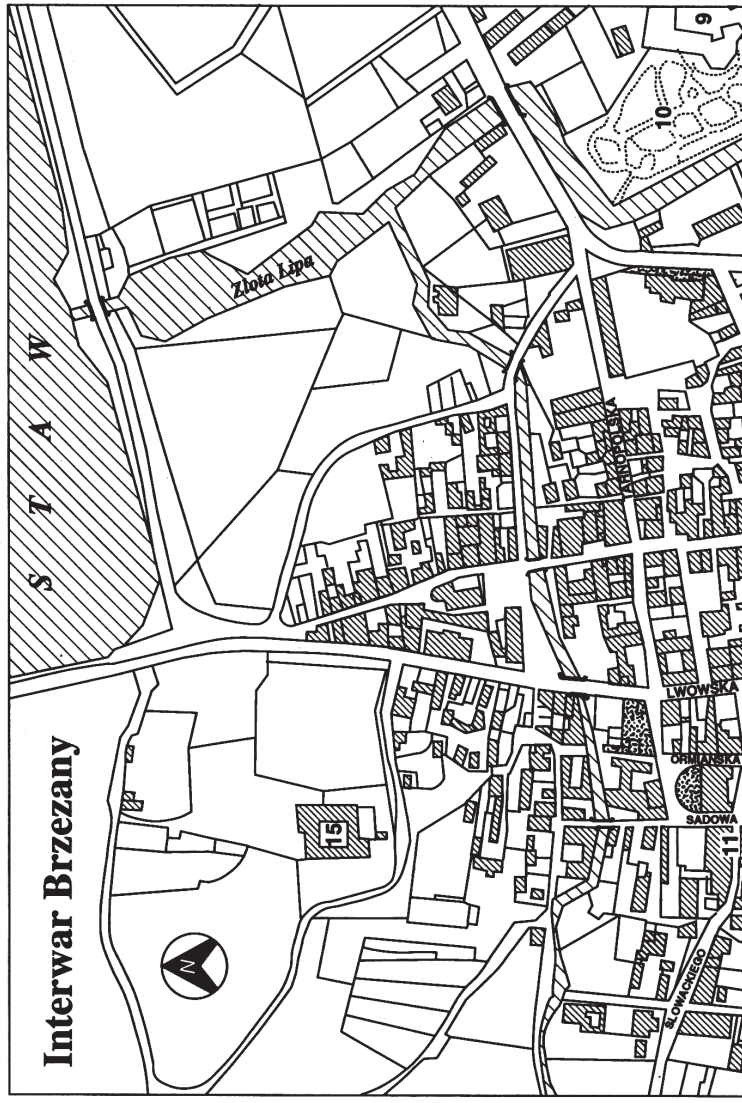

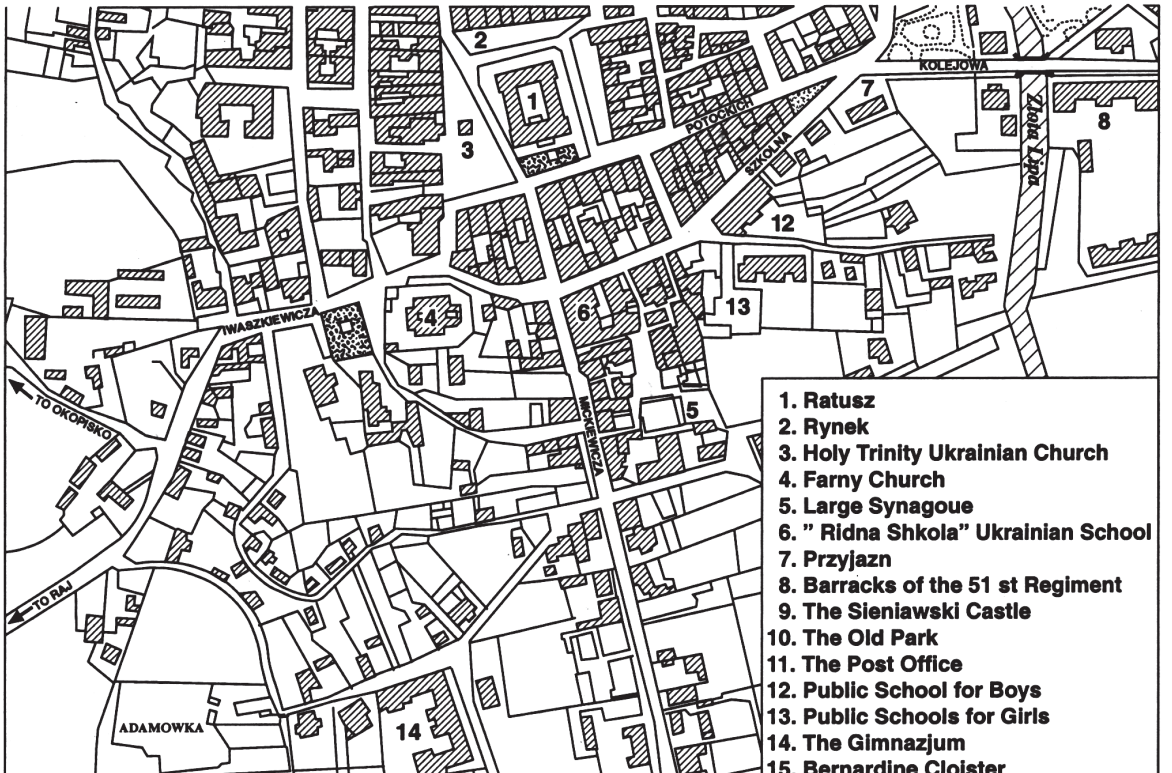
KOLEJOWA
POTOCKICH
SZKOLNA
Złota Lipa
IWASZKIEWICZA
MICKIEWICZA
TO OKOPISKO
TO RAJ
ADAMOWKA
1. Ratusz
2. Rynek
3. Holy Trinity Ukrainian Church
4. Farny Church
5. Large Synagoue
6. " Ridna Shkola" Ukrainian School
7. Przyjazn
8. Barracks of the 51 st Regiment
9. The Sieniawski Castle
10. The Old Park
11. The Post Office
12. Public School for Boys
13. Public Schools for Girls
14. The Gimnazjum
15. Bernardine Cloister

КАРТА 4

Бережанське гетто

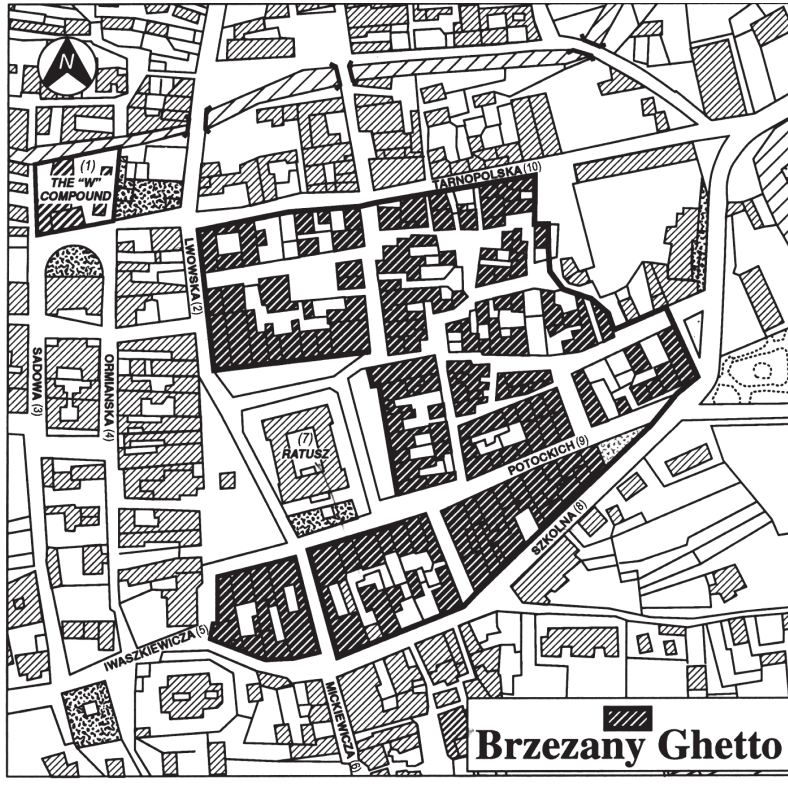

1. Табір групи “W”
2. Львовська
3. Сондова
4. Ормянська
5. Івашкевича
6. Міцкевича
7. Ратуша
8. Школьна
9. Потоцьких
10. Тарнопольська

КАРТА 5

Останній хід

(12 червня 1943 року)

1. До Раю
2. До Окописька
3. Івашкевича
4. Словацького
5. Сондова
6. Ормянська
7. Табір групи “W”
8. Львовська
9. Тарнопольська
10. Ратуша
11. Потоцьких
12. Школьна
13. Фарнський костьол
14. Велика синагога

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА» пропонує:

Рабин Давид Кахане. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане
Упор. Ж. Ковба. Наук. ред. М. Феллер.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 267 с.

Ця книга – свідчення духовної особи, рабина Давида Кахане про трагічну долю львівських євреїв періоду фашистської окупації, про власний порятунок, порятунок дружини й доньки у монастирях Студійського уставу, резиденції митрополита Шептицького та роздуми автора про Голокост. Вперше подаються спогади українців-галичан про рабина Кахане, інформація про галицьких рабинів і католицьке духовенство часів Другої світової війни.

Становить інтерес для істориків, краєзнавців, тих, хто цікавиться історією, сучасністю, міжнаціональними взаєминами.

Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944.
Упор. Ж. Ковба. Наук. ред. А. Кравчук.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 313 с.

Вперше публікуються записи послань, листів Андрея Шептицького, актів Митрополичого Ординаріяту з часів німецької окупації Східної Галичини (1941–1944), які вів секретар Митрополита о. Володимир Грицай.

Подані історико-архівна довідка про документи, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади України у фонді ОУН (ф. 3833, оп. 3, спр. 13), коментарі до записів, біографічна довідка про о. В. Грицая, структура і склад Митрополичого Ординаріяту, стаття наукового редактора видання Андрія Кравчука «Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації Галичини».

Книгу видано за участі Українського Католицького університету, Національного університету «Києво-Могилянська Академія», Центру європейських гуманітарних досліджень та Інституту юдаїки.

Адресовано фахівцям – історикам, богословам – і широким колам читачів, котрих цікавлять питання діяльності Митрополита Андрея Шептицького та Греко-Католицької Церкви в роки Другої світової війни.

За гранью понимания. Богословы и философы о Холокосте
Под ред. Джона К. Рота и М. Беренбаума. Пер. на русский язык С. Панич, С. Кокурин
– К., «Дух і Літера», 2003. – 516 с.

Англомовне видання цієї книги було здійснено завдяки зусиллям відомих філософів, дослідників Голокосту – «християнина з Клермонта» Джона Рота і «юдея з Вашингтона» Майкла Беренбаума. «До наших планів, – говорять вони у своїй передмові, – входило звернути увагу на твори, які неодноразово цитували дослідники Голокосту».

Отже, понад два десятки відомих єврейських і християнських філософів, мислителів, літераторів, переважно тих, хто на собі відчув людиноненависницьку дійсність фашистських концтаборів і гетто, свідчать про Голокост – зловісну спробу остаточного знищення європейського єврейства гітлерівськими нацистами в період 1939–1945 років.

Видання доповнене текстами відомих українських, російських та єврейських інтелектуалів з усвідомлення трагедії Бабиного Яру.

Януш Корчак. На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться
Пер. з польської О. Ірванця, ред. М. Петровський.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 66 с.

У «Молитвах тих, котрі не моляться» унаочнюються світоглядні засади трагічної Корчакової педагогіки, її, сказати б, теоретична концепція – та її безмежно, аж до героїчного утопізму, гуманістична практика. Це своєрідний за жанром виклад етичних поглядів Януша Корчака.

На обкладинці книжки вміщено фрагмент дитячого малюнка із концтабору Терезин.

Инна Лесовая. Дама сдавала в багаж… Романы и повести.
Ред. М. Петровский.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 539 с.

Книга київської письменниці Інни Лісової, автора майже двох десятків романів і повістей, опублікованих у періодиці України, США, Ізраїлю та Росії, вперше виходить на батьківщині авторки (до цього виходили лише журнальні публікації).

Долі людей двадцятого століття Інна Лісова зображає з глибоким проникненням у психологію і чудовим знанням побуту. Значущість життя тих верств городян, котрі ніколи не потрапляли до літератури т.зв. «соціалістичного реалізму», стає головним пафосом прози Інни Лісової. Самостійні, не пов'язані ані сюжетом, ані персонажами, її романи і повісті утворюють безперервне оповідання, свого роду «провінційну сагу».

Моисей Лоев
Украденная муза
— К., Дух і Літера, 2003. — 243 с.

Книга режиссера Моисея Лоева «Украденная муза» — художественно-документальные воспоминания автора о родном ему Киевском государственном еврейском театре им. Шолом-Алейхема.

Театр был создан в 1925 г. в Харькове на базе студии «Культуры-Лиги». В 1934 г. состоялось объединения с киевским еврейским театром. Во время войны театр находился в эвакуации и работал в Джамбуле, Коканде и Фергане. Последние пять лет (1945—1950) театр работал в Черновцах.

Над книгой о театре автор начал работать в 1985 г. в Черновцах. В 1988 г. журнальный вариант, предназначенный для московского литературного журнала «Советиш Геймланд», был подготовлен к печати, но публикация не состоялась в связи с отъездом Лоева и его семьи в США. Автор обогатил книгу новыми редчайшими и интересными материалами, рассказами о встречах с людьми литературного и театрального мира, очерками, курьезами, богатым иллюстративным материалом.

Игорь Туров
Ранний хасидизм: История. Вероучение.
Контакты со славянским окружением
— К., Дух і Літера, 2003. — 254 с.

Книга содержит обзор наиболее значительных событий истории раннего хасидизма (1760–1815 гг.). В ней рассматриваются основы вероучения основоположников этого религиозного движения. Автор уделяет большое внимание также анализу гипотез о влиянии на хасидизм верований и культов славян, проживавших на территории Украины, Белоруссии и Польше в указанный период. Книга рассчитана на специалистов, а также на широкий круг читателей, интересующихся вопросами истории и культуры народов Восточной Европы.

Художньо-публіцистичний альманах «ЄГУПЕЦЬ», № 11
Редколегія: Г. Аронов, М. Петровський (ред.), Р. Заславський, Г. Ліхтенштейн, І. Клімова, С. Паніч, К. Сігов, Л. Фінберг.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 432 с.

В «Єгупці», №11, опубліковано нову повість Інни Лісової «Дама сдавала в багаж...», повісті Бориса Хазанова «Возвращение» та «Третье время», оповідання Ханни Краль та «Оптимистические этюды» Гелія Аронова; нові вірші Вадима Гройсмана та Мойсея Фішбейна; статтю Мойсея Береговського про наукову діяльність українського фольклориста проф. К. В. Квітки, маловідомі читачеві фейлетони Михайла Кольцова, епіграми Миколи Лукаша під влучною назвою «Шпигачки»; статті Алека Епштейна про ізраїльських арабів, Йосипа Зісельса про динаміку чисельності єврейського населення України, Наталі Панасенко з новими фактами біографії Корнія Чуковського; листування Саула Борового і Юліана Оксмана; «Семейное предание» Селіма Ялкута; статті Юрія Морозова і Тетяни Дерев'янко про витоки єврейського кіно, Бориса Бернштейна про творчість художника Павла Тайбера, Ірини Клімової та Діни Радбель про юного талановитого художника Гошу Ляховецького.

Художньо-публіцистичний альманах «ЄГУПЕЦЬ», № 12
Редколегія: Г. Аронов, М. Петровський (ред.), Р. Заславський, Г. Ліхтенштейн, І. Клімова, С. Паніч, К. Сігов, Л. Фінберг.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 412 с.

«Єгупець», №12, містить Псалми Давидові в поетичному перекладі Сергія Аверинцева; добірку творів відомих письменників Ханни Краль (Польща), Григорія Кановича (Ізраїль), Уладзіміра Арлова (Білорусь), Етгара Керета (Ізраїль); низку віршів видатного єврейського поета Хаїма Нахмана Бялика та знамениту поему Переца Маркіша «Купа» (в українському перекладі Валерії Богуславської); статті Девіда Харріса (США) з детальним аналізом явища антисемітизму в Європі та на Близькому Сході, Ярослава Тинченка про єврейські збройні формування в Західній Україні під час громадянської війни; добірку віршів Леоніда Первомайського з майбутньої посмертної книги «Дикий Пегас»; листи Корнія Чуковського до Самуїла Маршака; спогади польського правозахисника та письменника Яцека Куроня під назвою «Віра і провина»; статті Рашита Янгірова про «піонера російської кінематографії» Абрама Осиповича Дранкова, Григорія Казовського про образ штетла в творчості єврейських художників, мистецтвознавця та скульптора Еммануїла Гельмана з дослідженням розвитку єврейської скульптури.

Абрам Маневич (Альбом репродукцій).
Упор. О. Жбанкова.
– К., «Дух і Літера», 2003. – 28 с.

Шлях видатного майстра пейзажного живопису Абрама Маневича (1881–1942) до сучасного глядача був тривалим – широка відомість за дореволюційних часів, заслужене визнання в Америці, де він жив із 1922 року, і тихе напівзабуття на батьківщині. Лише в останнє десятиліття твори митця гідно репрезентовані в експозиції Національного художнього музею України. Пропоноване видання визначає місце Маневича в історії українського малярства початку XX століття, знайомить із особливостями його творчості, в якій яскраво віддзеркалились і художні пошуки доби, і ознаки національного світобачення майстра.

Юрий Морозов, Татьяна Деревянко
Еврейские кинематографисты Украины
1910—1945 гг.
— К., Дух і Літера, 2004. — 328 с.

Книга представляет документальный рассказ о еврейских кинематографистах 1910—1945 гг. и исторических обстоятельствах, которые влияли на их творчество. Прежде всего, в книгу вошли биографии киномастеров и комментарии к наиболее значимым событиям. Основу книги составляют редчайшие фотографии, фрагменты газетных и журнальных публикаций тех лет, документы, отзывы участников событий и исследователей еврейского кино.

Михаил Мицель. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории
Науч. ред. В. Любченко.
– К., «Дух і Літера», 2004. – 362 с.

Книга містить документовані нариси з історії євреїв України в останнє десятиріччя сталінської ери (антисемітські інциденти та процеси 1943–1945 рр., еміграція та міграція, переслідування представників творчої інтелігенції, репресії каральних органів, образ євреїв у масовій свідомості та міфології, «справа лікарів» тощо). Документи, більшість із яких публікується вперше, переконливо свідчать про ненормальність суспільної атмосфери того часу, пояснюють коріння юдофобської політики радянської держави. Для істориків, студентів, широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться цим складним періодом історії.

Хаим Бейдер. Этюды о еврейских писателях.
– К., Институт иудаики, 2004. – 347 с.

Книга Хаїма Бейдера «Этюды о еврейских писателях» являє собою меморіал єврейської радянської літератури, яка понад три чверті століття розвивалася, змагаючись із владою за право існування.

Книга розповідає про письменників, котрі внесли вагомий вклад у розвиток усіх жанрів єврейської словесності свого часу. Десятки

з них страждали в радянських казематах і таборах, інші – загинули на фронтах. У книзі йдеться також і про письменників, котрі пройшовши тяжкі випробування сталінського ГУЛАГУ, повернулися до творчої діяльності.

Эдвард Керет. Рассказы. Учебное пособие для ульпана на русском языке и иврите. Пер. с иврита А. Дубинской, Е. Гильбо, А. Шевченко
– К., «Дух і Літера», 2004.

До книги ввійшли вибрані оповідання з трьох збірників Керета – «Трубы» (1992), «Моя тоска по Киссинджеру» (1994) та «Анигу» (2001). Збірник задумано як навчальний посібник для ульпанів: тексти представлені паралельно двома мовами – російською та івритом. Більшість оповідань російською мовою публікуються вперше. Призначена для викладачів та учнів ульпанів, для людей, котрі вивчають іврит самостійно та для всіх, хто цікавиться сучасною ізраїльською літературою.

Художньо-публіцистичний альманах «ЄГУПЕЦЬ», № 13
Редколегія: Г. Аронов, М. Петровський (ред.), Г. Ліхтенштейн, І. Клімова, С. Паніч, К. Сігов, Л. Фінберг.
– К., «Дух і Літера», 2004. – 350 с.

«Єгупець», №13, відкриває публікація Виконавчого директора Американського єврейського комітету Девіда Харіса «Письмо забытого еврея» у перекладі Наталі Вельбовець.

Опубліковано твір Януша Корчака «Діти Біблії. Мойсей» у перекладі з польської мови Олександра Іранця; «Поэму с двумя героями» Інни Лісової; добірку віршів Рільке у перекладі Мойсея Фішбейна; поему маловідомого ідишистського поета Мойше Кульбака «Дісневський Чайлд Гарольд» у перекладі Валерії Богуславської; статтю Йоханана Петровського-Штерна «Исаак Вавилонский: язык и миф «Одесских рассказов», присвячену взаємодії культур і мов у творчості Ісаака Бабеля, статтю Шимона Маркіша про творчість В'ячеслава Іванова, статтю Олександра Іванова «Каталония ИР ВЕ ИР» про єврейський вплив на іспанську культуру. Вперше опубліковано тексти виступів Віктора Некрасова та його невеличку повість «Персональное дело коммуниста Юфы». Селім Ялкут розповідає про

долі ребе Бенціона Тверскі, художника Абрама Балазовського та вченого Барабоя.

У багато ілюстрованому розділі «Мистецтво» – статті Якова Бердичевського «Еврейские книжники Украины», Галини Скляренко про київського художника Леоніда Туровецького, Євгена Цимбала про долю братів Бориса і Давида Кауфманів, Олега Сидора-Гібелінди про творчість Бруно Шульца; інтерв'ю Богдани Козаченко з мистецтвознавцем і колекціонером Ігорем Диченко.

Художньо-публіцистичний альманах «ЄГУПЕЦЬ», № 14
Редколегія: Г. Аронов, М. Петровський (ред.), І. Клімова, Г. Ліхтенштейн, К. Сігов, Л. Фінберг.
– К., «Дух і Літера», 2004. – 468 с.

Це число формувалося у складний період Помаранчевої революції. Тому читачам були запропоновані стаття Йосипа Зісельса «Если не сейчас, то когда?» та рефлексії Олександра Ірванця «Нотатки з революції» про події, що схвилювали весь український народ. У розділі «Проза» вміщені: кінороман Ф. Горенштейна «Сны Тимура», оповідання А. Фредекінда «Возрождение», Г. Аронова «Знак», оповідання класика американської літератури Б. Меламуда «Беженец из Германии». У розділі «Поезія» представлені вражаючі вірші Алли Айзеншарф, що відтворюють душевні почуття шестирічної дівчинки, яка разом зі старшою лише на кілька років сестричкою пережила жахіття Голокосту в містечку Немирові. Також читач ознайомиться з поезією Інни Лісової та Інни Захарової та з перекладами класика світової літератури Хорхе Луїса Боргеса у перекладі С. Борщевського, їдишистською поезією Я. Бен-Гершона Розенберга в перекладі В. Богуславської. У розділі «Критика та публіцистика» вміщені статті М. Соколянського про В. Жаботинського, С. Мадієвського про справу Каценберга в гітлерівській Німеччині та Ж. Долгополової щодо «Протоколів Сіонських мудреців» в Америці. В розділі «Епістолярія» – листи М. Гозенпуда, у «Наших публікаціях» – статті М. Рашковської, Й. Петровського-Штерна, Р. Рахманного, М. Рибакова. У рубриці «Мистецтво» Я. Бердичевський розповідає про єврейські екслібриси, І. Горбачова – про художню юдаїку в Національному музеї України, Є. Котляр про синагоги єврейських містечок.

Дэвид А. Харрис
Надежды и тревоги начала века. Пер. с англ.
— К., Дух і Літера, 2004. — 304 с.

Книга представляет собой собрания эссе, написанных в период от 2000 до 2003 года. Автор, используя все преимущества эпистолярного стиля, в присущий ему блестящей и отточенной манере, помогает читателю разобраться в сложнейших проблемах Ближнего Востока и еврейских общин Америки и Западной Европы.

Особое внимание Дэвид Харрис уделяет межнациональным и межконфессиональным проблемам, дает свое видение политической ситуации в мире до и после 11 сентября 2001 года.

Дэвид А. Харрис
«Я сторож брату своему». Пер. с англ.
— К.: Дух і Літера, 2005. — 326 с.

Книга Дэвида А. Харриса — это ряд эссе, написанных в период с 2003 до 2005 года. Автор — один из политических лидеров американской еврейской общины — делится с читателями своими рассуждениями о ситуации на Ближнем Востоке, о проблемах современного Израиля, об американо-израильских отношениях, а также о судьбах еврейских общин мира.

Яков Бердичевский
Народ книги
— К., Дух і Літера, 2005. — 354 с.

В работе Якова Бердичевского прослеживаются многовековые органичные связи российских евреев с книгой, в каждом отдельном случае обозначенной книжным знаком — экслибрисом. Перед читателем проходит галерея из сотен книжных знаков, сопровождающихся описанием еврейских книжных собраний, которые этими знаками были отмечены (объем и состав библиотеки, ее характирстика и судьба, общественная позиция владельца и его роль в науке, технике, культуре, искусстве и проч.). Исторический срез работы равен двум векам — девятнадцатому и двадцатому.

Нариси з історії та культури євреїв України
— К.: Дух і Літера, 2005. — 437 с.

У книзі представлені нариси з історії та культури євреїв, які проживають на території сучасної України, починаючи з прадавніх часів до сьогодення. Нариси висвітлюють різноманітні сторони життя євреїв, віковічні традиції та побут, виникнення хасидизму, розвиток єврейської літератури та друкарства, українсько-єврейські взаємини впродовж століть, трагічну долю українського єврейства під час Голокосту. Частина текстів книги — це нариси про історію єврейського мистецтва, літературу, книговидання, архітектуру, становлення та розвиток єврейського театру та кінематографу.

Селим Ялкут
Семейные предания
— К.: Дух і Літера, 2005. — 404 с.

Первая часть книги — это рассказы и очерки, которые рассказывают о судьбах людей, их недавнем прошлом и настоящем на территории постсоветского пространства и Израиля. Вторая часть представляет собой серию биографий, которые объединены общим названием «Семейные предания».

Инна Лесовая
Пасьянс «Четыре дамы»
— К.: Дух і Літера, 2006. — 528 стр.

«Пасьянс «Четыре дамы»» — вторая книга киевской писательницы Инны Лесовой, автора почти двух десятков романов и повестей, опубликованных в периодике Украины, Германии, США, Израиля и России. Как и в первой книге «Дама сдавала в багаж...», — судьбы людей двадцатого столетия Инна Лесовая прослеживает с глубоким проникновением в психологию и замечательным знанием быта. Значительность жизни тех слоев горожан, которые никогда не попадали в литературу т.н. «социалистического реализма», становится главным пафосом прозы Инны Лесовой. Совершенно самостоятельные, не связанные ни сюжетом, ни персонажами, ее романы и повести образуют непрерывное повествование, своего рода современную сагу.

Елі Візель
Ніч. Світанок. День. Пер. з фр.
— К.: Дух і Літера, 2006. — 272 с.

Мовчання Бога перед лицем страждань і зневіра та сподівання людяності — наскрізна тема творів Нобелівського лауреата, письменника Елі Візеля. Він писав: «Тиша Біркенау — це інша тиша, не схожа на жодну. В ній крики, придушений шепіт молитви тисяч людських істот, приречених зникнути в темряві безіменності, це безкрайній попіл і прах. Мовчання людяності в хорі нелюдства. Мертва тиша в хорі смерті. Вічне мовчання під небесами, що згасають». Книги Елі Візеля стали свідченнями про одну з найстрашніших трагедій XX століття — Голокост.

Станіслав Єжи Лец
Незачесані думки. Пер. з пол.
— К.: Дух і Літера, 2006. — 288 с.

«Незачесані думки» Станіслава Єжи Леца — класика польської літератури, класика світової літератури XX століття. «Що саме я пишу: афоризми, фрашки, лірику чи сатиру? О ні, я пишу себе, свій щоденник», — казав Станіслав Єжи Лец, який був учасником та свідком драматичних подій свого часу. Радимо прочитати. І не один раз.

Художньо-публіцистичний альманах «ЄГУПЕЦЬ», № 15
Редколегія: Г. Аронов, М. Петровський (ред.), І. Клімова, Г. Ліхтенштейн, К. Сігов, Л. Фінберг.
— К.: «Дух і Літера», 2005. – 484 с.
ISBN 966-7273-24-5

Поза рубриками містить Промову Президента України Віктора Ющенка “Йди, мій народе!” на міжнародному форумі «Let my people go!», присвяченому 60-річчю визволення концтабору Освенцім 20 січня 2005 р. Рубрика проза вміщує роман Інни Лєсової “Золото Хаим-Шаи”; оповідання Тимура Литовченко «Пятая графа»; “Еврейская рубашка”; Григорія Кановича “Цодик Цыпкин”, “Приказчик Б-Га”. В рубриці поезія читач ознайомиться з віршами Наума Сагаловского.

Галина Скляренко «Зіновій Толкачов».
Худ. дизайн О. Школяренко, підготовка матеріалів Н. Дроб'язко.
— К.: «Дух і Літера», 2005.

Альбом «Зіновій Толкачов» у 116 кольорових і чорно-білих репродукціях представляє творчу спадщину видатного художника першої половини XX століття, київського монументаліста, графіка і живописця Зіновія Шендеровича Толкачова (1903–1977).

Кожний із п'яти розділів альбому послідовно висвітлює різні етапи подвижницької праці художника впродовж більш як половину століття. Це й найбільш ранні роботи – настінні розписи, плакати, графічні портрети борців за нове життя та його будівничих, з їх співзвучним епосі чітким ритмом, енергією ліній і силуетів; і проникливі, сповнені сумним гумором малюнки, літографії й живописні полотна за мотивами Шолом-Алейхема; і чудові, правдиві й виразні портрети друзів – письменників і художників; і майстерні книжкові ілюстрації (до творів Е.-М. Ремарка, І.-Л. Переца, Б. Брехта, Л. Первомайського тощо).

Особливу цінність являють роботи, створені під враженням пережитого художником потрясіння, коли він, пройшовши всю війну рядовим солдатом, увійшов з радянськими військами до фашистських таборів смерті «Майданек» і «Освенцим» і на пустих німецьких бланках намагався в словах і малюнках зафіксувати й усвідомити побачене, а потім, протягом усього наступного життя, не розставався з цією темою, створюючи неповторний, єдиний у багатьох постатях образ Катастрофи. Вступна стаття Галини Скляренко глибоко і різнобічно аналізує творчу індивідуальність майстра, визначаючи його місце в контексті провідних художніх напрямків Європи початку XX століття.

Иосиф Зисельс. Если не сейчас… Статьи, интервью, выступления. 1989–2006 гг.
— К.: Дух і Літера, 2006. – 451 с.

Сборник статей, интервью и выступлений одного из лидеров еврейской общины Украины и международного еврейского движения Иосифа Зисельса. Восстановление еврейской общины и иммигра-

ционная динамика, проблемы реституции еврейской собственности и решение социаль-ных задач, воспитание толерантности и борьба с антисемитизмом – эти и многие другие вопросы нашли отражение в новой книге автора.

Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 2.
Ред. и сост. Б. Забарко.
– К.: Дух і Літера, 2007. — 540 с

Книга содержит свидетельства и воспоминания бывших узников нацистских концлагерей и гетто, а также тех, кто чудом выжил на оккупированной нацистами территории Украины (1941–1944 гг.).

Воспоминания людей, переживших невиданную в истории Катастрофу (Холокост, Шоа), содержат документальный материал о трагической судьбе украинского еврейства во время нацистского геноцида, о жизни людей, обреченных на гибель, но сопротивлявшихся, боровшихся за свое существование, сохранивших человеческий облик и победивших смерть.

Эти человеческие документы — частица памяти народа, триумф памяти над забвением, имеют большое научное, воспитательное и гуманитарное значение.

Антологія єврейської поезії. Українські переклади з їдишу
Укл. та редактори: В. Чернін, В. Богуславська.
— К.: Дух і Літера, 2007. — 672 с.

Ця книга є антологією поезії, написаної мовою їдиш у XIX-XXI ст., в українських перекладах.

В Антології представлені як добре відомі поети: Хаїм-Нахман Бялик, Перец Маркіш, Давид Гофштейн, Мейлах Равич, Урі-Цві Ґрінберґ, Лейб Квітко, Ошер Шварцман, Мані Лейб, Іцик Манґер, Йосип Керлер та інші, так і менш відомі читачам.

Переклади поезій здійснили знані українські поети та перекладачі: Іван Франко, Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Абрам Кацнельсон, Мойсей Фішбейн, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Борис Олійник, Дмитро Павличко та інші.

Окрім відомих перекладів, в Антології представлені й вірші та поеми, з якими український читач познайомиться вперше.

Віршованим текстам "Антології" передує вступне слово, що представляє єврейських поетів, у загальноєвропейському та світовому літературному контексті, а також у їхньому перегуку з українською культурою.

Ольга Рапай. Альбом.
— К.: Дух і Літера, 2007. — 96 с.

Биография Ольги Рапай – это ее работы. В ее отношении к труду есть что-то удивительно простое, почти крестьянское. Мир ее работ – возделанный участок земли, выстраданная и прекрасная утопия. Она далась дорогой ценой ежедневной работы длиною во всю жизнь. Этот мир – завоеванное право жить не там, куда тебя бросает прожорливая власть и бесчеловечная эстетика социалистического реализма, а в том, прекрасном мире, который ты вылепил себе сам. Трагизм XX века и этой конкретной судьбы отступают. Мы попадаем в мир светлый и камерный...

Національний Університет
“Києво-Могилянська Академія”
Центр досліджень історії та культури
східноєвропейського єврейства

Україна, Київ-70, 04070,
вул. Волоська, 8/5, корп. 5
Тел./факс: +38 (044) 463-57-89,
E-mail: judaicacenter@ukma.kiev.ua
Internet: http://www.judaicacenter.kiev.ua

Інститут юдаїки

Україна, 03049, Київ, вул. Курська 6,
E-mail: judaica@svitonline.com
Internet: http://www.judaica.kiev.ua

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «**ДУХ І ЛІТЕРА**»
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
5-й корпус, кім. 209-211
вул. Волоська, 8/5, Київ-70, 04070, Україна
Тел./факс: + 38(044) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
Internet: http://duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги “Книга — поштою”